Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск дев'ятий

Київ – 2011

УДК 33(082)
ББК 65я5
В-90

В-90 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». — Вип. 9. — К., 2011. — 162 с.

Дев'ятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 1 від 08.09.2011 р.)

Головний редактор: **Сідак В.С.,** доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Заступники головного редактора: **Мережко О.О.,** доктор юридичних наук, професор; **Марков С.Л.,** кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Тимошенко В.А., доктор юридичних наук, професор;
Шумило М.Є., доктор юридичних наук, професор;
Стрельбицький М.П., доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, доцент;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Янчук О.Ю., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:
Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матеюк О.А., доктор психологічних наук, доцент;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Петрова І.Л., доктор економічних наук, професор;
Рокоча В.В., доктор економічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент;
Пригунов П.Я., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 11237-1197Р від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

© Університет економіки та права «КРОК», 2011

Зміст

Розділ 1. **КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦІПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА 4**

А.О. Янчук, Т.В. Мазур
До питання про конституційність здійснення прокуратурою функції нагляду за додержанням і застосуванням законів 4

О.П. Єгоров
Правова культура: поняття, елементи та рівні 13

Розділ 2. **ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО 19**

В.А. Бортняк
Юридичні особливості об'єктів страхування 19

О.Ю. Карякіна
Франчайзинг як одна з форм договірної передачі прав інтелектуальної власності: економіко-правові аспекти 26

Л.С. Криворучко
Захист особистих немайнових прав фізичної особи за міжнародно-правовими стандартами .. 32

В.С. Лук'янець
Application of EC state aid law by the Member State courts 42

Розділ 3. **ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО 52**

В.А. Бортняк, Б.В. Хуторний
Особливості системи оборонного планування, програмування, розроблення та виконання бюджету Збройних сил США 52

С.І. Бугера
Систематизація аграрного законодавства та якість сільськогосподарської продукції 63

С.Г. Гордієнко
Розуміння категорій «інформаційні відносини» та «суб'єкти інформаційного права» 68

Ю.І. Кіщак
Адміністративна природа послуги при розгляді звернень громадян 80

І.В. Мораренко
Особливості реалізації адміністративного примусу в механізмі фінансового моніторингу 86

В.П. Печуляк
Сучасний етап розвитку правового регулювання відносин у сфері лісового господарства України 92

Б.В. Хуторний
Адміністративно-правовий статус суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави 97

О.Ш. Чомахашвілі, Р.В. Бойко
Особливості діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці 104

Розділ 4. **КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ 109**

В.М. Боровенко, Л.О. Шалімов
Сучасні реформи кримінального права Німеччини щодо заходів безпеки 109

О.В. Мазур
Проблеми реалізації принципу верховенства права у кримінальному процесі України 117

О.С. Сомик
Чинники, що сприяють економічній злочинності в Україні та її проявам в організованих формах 125

Розділ 5. **АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ 131**

Н.Г. Калашник, В.С. Сідак, С.М. Лаптєв
Попередження появи синдрому професійного вигорання у співробітника пенітенціарної служби (досвід зарубіжних країн) 131

В.В. Кондрюкова
Адаптація до професійної діяльності: соціально-психологічний аспект 139

О.І. Кудерміна
Психологічна характеристика правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування 144

І.А. Сорока
Позитивний соціально-психологічний клімат як засіб профілактики конфліктів у педагогічному колективі 150

О.А. Філь, В.В. Корсакевич
Особливості сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності 155

Розділ 1

Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

До питання про конституційність здійснення прокуратурою функції нагляду за додержанням і застосуванням законів

Янчук А.О.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Мазур Т.В.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглядається проблема здійснення загального нагляду органами прокуратури. Підкреслюється тимчасовий характер такої функції, проводиться аналіз нормативної бази, на підставі чого робиться висновок про неконституційність здійснення прокуратурою функції загального нагляду станом на сьогоднішній день.

В статье рассматривается проблема осуществления общего надзора органами прокуратуры. Подчеркивается временный характер такой функции, проводится анализ нормативной базы, на основании чего делается вывод о неконституционности осуществления прокуратурой функции общего надзора на сегодняшний день.

The problem of public prosecutor's supervision is considered in this article. Author emphasized the temporality of such function, analysed the regulatory system and, as a result, arrived at conclusions about unconstitutional character of the prosecutor's office's function of law compliance and law enforcement nowadays.

Ключові слова: *конституційні засади діяльності органів прокуратури, прокурорський нагляд, нагляд за додержанням і застосуванням законів.*

Постановка проблеми

Із здобуттям незалежності перед Українською державою постало питання формування системи національних органів державної влади, а також прийняття правової основи діяльності таких органів.

Знаменною подією у закладенні правового фундаменту, основи діяльності органів державної влади, визначенні основоположних принципів та засад їх діяльності, а також функцій і повноважень окремих з них стало прийняття 28 червня 1996 року Конституції України.

Не оминув Основний Закон України своєю увагою і органи прокуратури, визначивши у Розділі VII правові основи їх діяльності.

Конституційні положення статті 121 охарактеризували прокуратуру як єдину систему, на яку покладаються підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [1].

Крім того, пункт дев'ятий Перехідних положень Конституції України поклав на прокуратуру тимчасово додаткові повноваження порівняно з тими, які закріплені у Розділі VII, зокрема, у даному пункті зазначалося, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування [1].

З огляду на положення даного пункту, виникає закономірне питання: чи введені в дію відповідні закони та чи сформована система досудового слідства, тобто чи настали юридичні факти, з якими Конституція України пов'язує припинення виконання прокуратурою зазначених функцій.

Так, питання щодо здійснення прокуратурою функції попереднього слідства було вирішено Конституційним Судом України у Рішенні № 15-рп/2008 від 10 вересня 2008 року, яким положення статті 17 (слідчі прокуратури) Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року № 1789-XII [2] було визнано такою, що відповідає Конституції України, із зазначенням при цьому у мотивувальній частині наведеного рішення про те, що «системний аналіз чинного законодавства, що унормовує діяльність слідчих підрозділів в органах, на які покладено функцію розслідування кримінальних злочинів, свідчить про незавершеність процесу створення системи досудового слідства і реформування органів розслідування кримінальних злочинів» (абзац другий пункту 4 мотивувальної частини Рішення) [3].

У той же час питання щодо можливості здійснення прокуратурою, відповідно до пункту 9 Перехідних положень Конституції України, функції нагляду за додержанням і застосуванням законів (далі – загальний нагляд) залишається відкритим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням питань організації та діяльності органів прокуратури, в тому числі питанням здійснення прокуратурою загального нагляду займалися Л. Давиденко, В. Занфіров, П. Каркач, К. Кизименко, Т. Корнякова, В. Ніндипова, Г. Середа, Є. Суботін, М. Руденко, Н. Цакадзе та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання правового забезпечення здійснення прокуратурою загального нагляду намагалися вирішити впродовж досить тривалого часу.

Як уже зазначалося вище, відповідно до пункту 9 Перехідних положень Конституції України прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію загального нагляду до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів. Таким «чинним» законом, в першу чергу, є Закон України «Про прокуратуру», в якому питанням здійснення прокуратурою загального нагляду присвячені стаття 1, 10-1, та статті 19-28 (із відповідними змінами) [2].

Однак, подібне законодавче забезпечення, з огляду на конституційно встановлений тимчасовий характер функції загального нагляду прокуратури, постійно викликало низку запитань та

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

нарікань, про що, серед іншого, свідчить конституційне подання народних депутатів до Конституційного Суду України [3].

Спроба надати функції загального нагляду прокуратури постійний статус була зроблена у 2004 році, коли Верховна Рада України Законом України «Про внесення змін до Конституції України» статтю 121 Основного Закону України доповнила пунктом 5, згідно з яким на прокуратуру України, окрім іншого, покладалося здійснення нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами [4].

Однак, 30 вересня 2010 року Конституційний Суд України своїм Рішенням № 20-рп/2010 визнав Закон України «Про внесення змін до Конституції України» 8 грудня 2004 року неконституційним, що мало наслідком втрату чинності даним законом, у тому числі і втрату чинності положенням пункту п'ятого, яким було доповнено статтю 121 Конституції України [5].

А, отже, на порядку денному знову постало питання щодо можливості здійснення прокуратурою функції загального нагляду в умовах сьогодення.

Формулювання цілей статті

Цілями даної статті є аналіз чинного законодавства, прийнятого після ухвалення Конституції України, що дозволить дати відповідь на питання щодо можливості продовження виконання прокуратурою функції загального нагляду, або ж припинення здійснення такої функції у зв'язку з прийняттям законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів.

Крім того, автори спробують дослідити історію закріплення функції загального нагляду за прокуратурою та відповісти на питання, чи відповідає здійснення даної функції прокуратурою вимогам сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Прихильники здійснення прокуратурою загального нагляду [35], як і власне сама прокуратура [36], не вдаються до аналізу конституційної складової здійснення органами прокуратури такої функції – мовляв, закони, передбачені пунктом дев'ятим Перехідних положень Конституції, не введені в дію, а, отже, і загальний прокурорський нагляд, начебто, є конституційно обумовленим. Спробуємо ж з'ясувати, чи дійсно це так.

Після 28 червня 1996 року законодавча база України була суттєво оновлена та модернізована. Була прийнята низка нових та доповнено чинні закони. Зокрема, у сфері регулювання діяльності державних органів щодо контролю за додержанням законів були прийняті та введені в дію низка законів. Назвемо окремі з них:

– **Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»** від 8 липня 2011 року № 3671-VI, Розділом V визначає повноваження органів виконавчої влади, що беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних із біженцями та особами, які потребують додаткового або тимчасового захисту, а в частині четвертій статті 29 зазначено, що Міністерство закордонних справ України здійснює загальний нагляд за виконанням міжнародних договорів у сфері захисту біженців, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6].

– **Закон України «Про доступ до публічної інформації»** від 13 січня 2011 року № 2939-VI у статті 17 визначає органи, що здійснюють контроль за забезпеченням доступу до публічної інформації [7].

– **Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції»** від 2 грудня 2010 року № 2735-VI у статті 9 визначає повноваження Кабінету Міністрів України у сфері ринкового нагляду і контролю продукції; у частині шостій статті 10 – те, що органи ринкового нагляду та сфери їх відповідальності визначаються Кабінетом Міністрів України; стаття ж

12 закріплює органи, що здійснюють контроль продукції. Окрема стаття – стаття 14 цього закону, присвячена спеціально створеному органу ринкового нагляду – Раді ринкового нагляду [8].

– **Закон України «Про Кабінет Міністрів України»** від 7 жовтня 2010 року № 2591-VI визначає повноваження Кабінету Міністрів України, в тому числі контрольні. Так, наприклад, відповідно до абзацу третього пункту третього частини першої статті 20 Закону, у сферах правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, Кабінет Міністрів України здійснює контроль за додержанням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами, а також органами місцевого самоврядування з питань виконання ними делегованих повноважень органів виконавчої влади [9].

– **Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України «Про Регламент Верховної Ради України»** від 10 лютого 2010 року № 1861-VI розділ VI присвячує розгляду питань, пов'язаних із здійсненням контрольних функцій Верховною Радою України [10].

– **Податковий кодекс України** від 2 грудня 2010 року № 2755-VI, у пункт 1.1 статті 1 наголошує на тому, що у кодексі, в тому числі, визначається компетенція контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю [11].

– **Закон України «Про судоустрій і статус суддів»** від 7 липня 2010 року № 2453-VI [12] та **Закон України «Про Конституційний Суд України»** від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР [13] регулюють діяльність судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України щодо фактичного здійснення судового контролю за додержанням і застосуванням Конституції і законів України.

– **Закон України «Про прикордонний контроль»** від 5 листопада 2009 року № 1710-VI [14] у статті 25 визначає органи державної влади, що здійснюють такий контроль.

– **Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»** від 5 квітня 2007 року № 877-V [15] визначає діяльність та повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб і права.

– **Закон України «Про Центральну виборчу комісію»** від 30 червня 2004 року № 1932-IV наголошує на тому, що Центральна виборча комісія здійснює контроль за додержанням вимог законодавства України про вибори і референдуми (пункт 3 статті 17) [16].

– **Закон України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання»** від 20 лютого 2003 року № 549-IV в статтях 6, 7, 8 та інших визначає органи державної влади, що здійснюють контроль за його дотриманням, встановлює їх повноваження [17].

– **Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»** від 19 червня 2003 року № 963-IV у частині першій, другій статті 5 даного наголошує на тому, що державний контроль за використанням та охороною земель здійснює спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів [18].

– **Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму від 28 листопада 2002 року № 249-IV** у статті 18 визначає завдання та функції спеціально уповноваженого органу державної влади, який, по суті, здійснює контроль за додержанням і застосуванням даного закону [19].

– **Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті»** від 5 квітня 2001 року № 2353-III у статті 3 визначає організацію та діяльність органів державної влади, які здійснюють контроль за дотриманням даного закону (зокрема, організацію та здійснення антидопінгового контролю) [20].

– **Закон України «Про Національний банк України»** від 20 травня 1999 року № 679-XIV наділяє Національний банк України цілим рядом контрольних пов-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

новажень. Зокрема, Національний банк України відповідно до пункту 8 статті сьомої Закону здійснює банківське регулювання та нагляд [21].

– **Закон України «Про місцеві державні адміністрації»** від 9 квітня 1999 року № 586-XIV [22] у статті 16 визначає сфери діяльності, в яких місцеві державні адміністрації здійснюють державний контроль на відповідних територіях. Дані повноваження місцевих державних адміністрацій охоплюють досить широке коло суспільних відносин та деталізуються у інших положеннях даного закону.

– **Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України»** від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР серед основних функцій Ради національної безпеки і оборони України (стаття 3) називає, зокрема, такі з них, як координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [23].

– **Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»** від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР покладає здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (стаття 1) [24].

– **Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними»** від 18 листопада 1997 року № 637/97-ВР у статтях 3, 15, 17, 18, 19, 20 та ін. визначає органи державної влади, що здійснюють контроль за дотриманням даного закону [25].

– **Закон України «Про Рахункову палату»** від 11 липня 1996 року № 315/96-ВР визначає Рахункову палату як постійно діючий орган контролю. Відповідно до пункту 1 статті 6 Закону Рахункова палата здійснює контроль за виконанням законів України та прийнятих Верховною Радою України постанов, виконанням Державного бюджету України, фінансуванням загальнодержавних програм в частині, що стосується використання коштів Державного бюджету України [26].

– **Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»** від 26 січня 1993 року № 2939-XII [27] передбачає, що державний фінансовий контроль реалізується державною контрольно-ревізійною службою через проведення державного фінансового аудита, перевірки державних закупівель та інспектування [28]. Цей нормативно-правовий акт був прийнятий до 1996 року, однак велика частина статей, що регулюють діяльність державних органів щодо його дотримання та здійснення державного фінансового контролю діють у редакції законів, ухвалених після 1996 року.

– **Закон України «Про міліцію»** від 20 грудня 1990 року № 565-XII, так само як і Закон України «Про службу безпеки України», був прийнятий задовго до ухвалення Конституції України, однак окремі статті, присвячені здійсненню контролю і нагляду міліції за дотриманням і застосуванням законів, діють у редакції законів, які були ухвалені після 1996 року. Так, наприклад, відповідно до пункту 26 частини першої статті 10 Закону міліція відповідно до своїх завдань зобов'язана: забезпечувати в межах своїх повноважень додержання вимог закону, виконання та контроль за рішеннями сільських, селищних, міських рад з питань охорони громадського порядку, торгівлі, утримання тварин у домашніх умовах, додержання тиші в громадських місцях тощо, а також контролювати утримання в належній чистоті вулиць, прибудинкових територій і дворів у містах та інших населених пунктах [29] (даний пункт в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у

сфері поводження з відходами» від 21 січня 2010 року № 1825-VI» [30]).

– **Закон України «Про державну податкову службу в Україні»** від 4 грудня 1990 року № 509-XII одним з основних завдань органів державної податкової служби визначає здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів), а також неподаткових доходів, установлених законодавством [31]. При цьому велика частина повноважень органів державної податкової служби викладені в редакції статей, затверджених законами після 1996 року, наприклад, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист)» від 12 січня 2005 року № 2322-IV [32], Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скасування свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи та фізичної особи – підприємця» від 7 квітня 2011 року № 3205-VI [33].

– **Закон України «Про комітети Верховної Ради України»** від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР наділяє комітети Верховної Ради України цілим рядом контрольних функцій (стаття 14 Закону) [34]. І не дивлячись на те, що даний Закон був ухвалений до набрання чинності Конституцією України, загальне його спрямування щодо визначення контрольної діяльності комітетів, сприяє настанню юридичного факту, передбаченого Пунктом 9 перехідних положень Конституції України.

Наведений вибірковий аналіз чинних законів дозволяє зробити висновок про те, що всі наведені закони регулюють діяльність державних органів щодо контролю за їх додержанням, а, отже, свідчать про настання юридичного факту, передбаченого пунктом 9 Перехідних положень Конституції України, з яким Основний Закон України пов'язує можливість тимчасового виконання прокуратурою функції загального нагляду.

Крім того, історичний екскурс дозволив виявити радянське коріння закріплення за прокуратурою функції загального нагляду. Так, розділ VII (Прокуратура) Конституції України не містить жодного слова, навіть натяку на можливість здійснення функції загального нагляду Прокуратурою України. Натомість, стаття 1 Закону України «Про прокуратуру» (Прокурорський нагляд за додержанням законів в Україні), в розвиток якої діє Глава 1 розділу III вказаного Закону (Нагляд за додержанням і застосуванням законів), змістовно практично повністю є відтворенням статті 162 (зі змінами станом на 21.09.1994 р.) Конституції УРСР 1978 р. [37]. А, отже, можливість здійснення Прокуратурою України функції загального нагляду в умовах побудови сучасної демократичної, правової держави вбачається сумнівною.

Висновки

Проведений аналіз законодавчої бази свідчить, що на сьогодні виконані відкладальні умови, які дозволяли прокуратурі здійснювати функцію загального нагляду, а саме – введені в дію закони, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням і застосуванням законів. При цьому, наведений авторами перелік введених в дію законів, які регулюють діяльність таких державних органів, є далеко не вичерпним. По суті, практично будь-який закон визначає органи державної влади, відповідальні за здійснення контролю і нагляду у відповідній сфері, закріплює їх функції та повноваження щодо здійснення такого контролю.

Отже, керуючись Конституцією України, прокуратура мала припинити здійснювати функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів.

Прихильники повсякчасного прокурорського нагляду стверджують, що

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

здійснення даної функції прокуратурою виступає основою правового захисту суспільних відносин, що становлять сутність конституційного ладу, захисту прав і свобод громадян. Однак, хіба може порушення Конституції України виступати основою правового захисту суспільних відносин, конституційного ладу тощо?

Ознайомлення з даною проблематикою дозволило дійти до висновку про суттєвий вплив рудиментів радянської епохи на появу в українській правовій системі та правозастосовчій практиці функції загального прокурорського нагляду. А, отже, можливість здійснення Прокуратурою України цієї функції є не тільки питанням конституційності такої діяльності, а й відповіддю на питання, яку країну ми будуємо – країну минулого чи майбутнього?

Таким чином, комплексний аналіз Конституції України та діючого законодавства дає підстави для висновку про те, що на сьогоднішній день уже введені в дію закони, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, а тому подальше здійснення Прокуратурою України функції загального нагляду суперечить Конституції України.

З огляду на зазначене, пропонуємо:

1. Внести зміни до Закону України «Про прокуратуру» та виключити з нього положення, присвячені здійсненню органами прокуратури функції загального нагляду (статті 1, 10-1, частину другу статті 12, статті 19-28);

2. Генеральній прокуратурі України провести роз'яснювальну роботу серед працівників органів прокуратури щодо необхідності дотримання положень Конституції України у своїй повсякденній діяльності та неможливості вчинення дій, що виходять за межі функцій, встановлених для органів прокуратури статтею 121 Основного Закону України;

3. Провести круглий стіл за участю працівників Генеральної прокуратури України, народних депутатів України, політиків, науковців, громадських діячів щодо визначення подальшого місця і ролі Прокуратури України в системі органів державної влади;

4. Ухвалити закон «Про здійснення державою та органами місцевого самоврядування контрольно-наглядової діяльності», в якому б було визначено вичерпний перелік органів публічної влади, які здійснюють загальний контроль та нагляд за дотриманням норм Конституції, законів та інший актів в усіх сферах суспільного життя та органів публічної влади, які здійснюють спеціалізований (профільний) контроль і нагляд за дотриманням норм Конституції, законів та інших актів в окремих сферах життєдіяльності суспільства.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141

2. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року № 1789-XII // Відомості Верховної Ради України від 31.12.1991. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

3. Рішення Конституційного Суду України від 10 вересня 2008 року № 15-рп/2008 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 1, частини першої статті 7, статей 8, 9, 10, частини четвертої статті 14, статті 17, частини першої статті 20, частини третьої статті 29 Закону України «Про прокуратуру» (справа про повноваження прокуратури відповідно до пункту 9 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України) // Офіційний вісник України від 29.09.2008. – 2008. – № 71. – С. 64. – Ст. 2396.

4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст.44.

5. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесен-

ня змін до Конституції України) // Вісник Конституційного суду України. – 2010. – № 5. – Ст. 36.

6. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року № 3671-VI // Голос України від 03.08.2011. – 2011. – № 142.

7. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

8. Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» від 2 грудня 2010 року № 2735-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 21. – Ст. 144.

9. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 7 жовтня 2010 року № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - № 9, Ст. 58.

10. Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, № 16-17. – Ст.133.

11. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

12. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42, № 43, № 44-45. – Ст. 529.

13. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

14. Закон України «Про прикордонний контроль» від 5 листопада 2009 року № 1710-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 6. – Ст. 46.

15. Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня 2007 року № 877-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 29. – Ст.389.

16. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року № 1932-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 36. – Ст. 448.

17. Закон України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» від 20 лютого 2003 року № 549-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 23. – Ст.148.

18. Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 року № 963-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 39. – Ст.350.

19. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму від 28 листопада 2002 року № 249-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 1. – Ст. 2.

20. Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті» від 5 квітня 2001 року № 2353-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст.112.

21. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 року № 679-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст.238

22. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20. – Ст. 190.

23. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст.237

24.Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

25.Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18 листопада 1997 року № 637/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 9. – Ст. 34.

26. Закон України «Про Рахункову палату» від 11 липня 1996 року № 315/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 43. – Ст.212

27. Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» від 26 січня 1993 року № 2939-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 13. – Ст.110.

28.На сьогоднішній день функції контрольно-ревізійної служби відповідно до Указу Президента України «Про Положення про Державну фінансову інспекцію України» Державна

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

фінансова інспекція України та її територіальні органи – детальніше про це див.: Указ Президента України «Про Положення про Державну фінансову інспекцію України» від 23 квітня 2011 року № 499/2011 // Урядовий кур'єр від 17.05.2011. - № 87.

29. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

30. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері поводження з відходами» від 21 січня 2010 року № 1825-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 10. – Ст.107.

31. Закон України «Про державну податкову службу в Україні» від 4 грудня 1990 року № 509-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 6. – Ст. 37.

32. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист)» від 12 січня 2005 року № 2322-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 10. – Ст.187.

33. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скасування свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи та фізичної особи - підприємця» від 7 квітня 2011 року № 3205-VI // Голос України від 06.05.2011. – № 81.

34. Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 19. – Ст.134.

35. Детальніше про це див. напр.: Руденко М. Наглядова функція прокуратури та її закріплення у майбутньому законі про прокуратуру: виступ з принципових питань / М. Руденко // Юридичний вісник України. – 2010. – № 15. – С. 6; Середа Г. Функція прокуратури з нагляду за додержанням і застосуванням законів / Г. Середа, М. Руденко // Вісник прокуратури. – 2010. – № 12. – С. 8-13.

36. Дані офіційного сайту Генеральної прокуратури України : [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/independent_ukraine.html

37. Конституція УРСР Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – № 18. – Ст. 268.

Правова культура: поняття, елементи та рівні

О.П. Єгоров
здобувач,
Міжрегіональна академія управління персоналом
Науковий керівник:
к.ю.н., доц. Мазур Т.В.

Статтю присвячено дослідженню проблематики поняття «правова культура». Проаналізовано основні підходи до вивчення вказаного поняття. Розглянуто подібні риси в розумінні правової культури, її елементів та рівнів. Визначено особливості розвитку правової культури сучасного українського суспільства.

Статья посвящена исследованию проблематики понятия «правовая культура». Проанализированы основные подходы к исследованию указанного понятия. Рассмотрены подобные черты в понимании правовой культуры, ее элементов и уровней. Определены особенности развития правовой культуры современного украинского общества.

The article is devoted for researching the problems of the concept of legal culture. Different points of view are examined in relation to the concept of legal culture. Similar lines are probed in understanding of legal culture, its elements and levels. Also in the article the author pays attention on the main features of development the legal culture in modern Ukrainian society.

Ключові слова: *право, культура, правова культура, правова соціалізація, правова освіта, правове виховання.*

Постановка проблеми

Нині в Україні відбуваються кардинальні державно-політичні, соціально-економічні та правові зміни. Побудова правової держави та громадянського суспільства вимагають нових підходів у вирішенні фундаментальних проблем правової теорії, формуванні моральних і правових ідеалів суспільства та високої правової культури.

Актуальність дослідження проблематики поняття «правова культура» та її елементів полягає в тому, що рівень цієї культури в державі є показником розвитку суспільства, умовою становлення правової держави.

Усе вищевикладене обумовлює необхідність теоретичного дослідження проблематики поняття «правова культура», її елементів та рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню вказаного питання присвятили наукові праці О.В. Аграновська, С.С. Алексєєв, В.Д. Бабкін, В.В. Головченко, С.Д. Гусарєв, В.І. Каменська, М.І. Козюбра, В.В. Копєйчиков, В.О. Котюк, А.Ф. Крижанівський, В.М. Кудрявцев, П.М. Рабінович, А.Р. Ратинов, А.П. Семітко, В.Ф. Сіренко, С.І. Тихоміров, Ю.С. Шемшученко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Науково-теоретичне розроблення зазначеної проблематики, зокрема дослідження питань узагальнення поняття «правова культура», визначення її складових елементів та рівнів потребує подальшого опрацювання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження проблемних питань щодо визначення поняття «правова культура», її складових елементів та рівнів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Правова культура суспільства, як предмет дослідження, передбачає ана-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ліз усього правового життя суспільства, всієї правової дійсності.

На сьогодні існує багато визначень поняття «правова культура».

Ряд науковців, зокрема, Г.І. Балюк, висловлювали думку щодо ототожнення правової культури з правовою надбудовою суспільства [5, с. 6], інші, зокрема, Є.А. Лукашева та Р.К. Русинов, вбачають у ній один із елементів правової надбудови [17, с. 41; 21, с. 119-120]. Ціла плеяда науковців на чолі з В.В. Копєйчиковим визначає правову культуру через категорію «цінності» [11].

Розглядаючи правову культуру, деякі дослідники, зокрема, С.С. Алексєєв, підкреслюють і суб'єктивний чинник у понятті «правова культура», тобто значне місце займають особисті, психологічні властивості людини, спрямованість її дій та вчинків, пов'язаних із правовою поведінкою [1, с. 214].

Так, Г.І. Балюк включає до поняття «правова культура» особливості знання права, розуміння його сутності та принципів, ціннісних властивостей та якостей, а також повагу до закону, впевненість у справедливості права та гуманності правосуддя, звичку дотримуватися правових приписів, права в цілому. Тобто правова культура особистості передбачає не лише знання та розуміння права, а й правові судження [5, с. 9]. Виходячи з цього, правова культура особистості – це її позитивна правова свідомість у діяльності. Правова культура зводиться до діяльності, яка відповідає прогресивним досягненням суспільства у правовій сфері та завдяки якій постійно проходить правове забезпечення самої особистості [6, с. 90].

На противагу цьому, О.Б. Венгеров правову культуру характеризує як рівень правосвідомості. Крім того, для неї є характерною інтенсивність переконань у цінності права [7, с. 585].

Іншу точку зору висловлював М.М. Кейзеров, зазначаючи, що в поняття «правова культура» необхідно включити політичну оцінку права та правової поведінки, правотворчу діяльність та правову науку [13, с. 17].

Доповнюючи вищевикладені думки, В.П. Сальников до поняття «правова культура особистості» додає прогресивну діяльність, зазначаючи, що вона містить усі цінності, так чи інакше пов'язані з функціонуванням права, системи його норм та принципів [4, с. 23].

Інші автори, зокрема, В.І. Камінська та А.Р. Ратінов, розглядають правову культуру як систему матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права і відображаються у свідомості та поведінці людей [12, с. 43].

Оціночну характеристику правової культури відзначає О.В. Аграновська. При цьому науковець характеризує її як систему поглядів, оцінок, переконань, установок щодо важливості, необхідності, соціальної цінності юридичних прав та обов'язків, які формують позитивне відношення до права, законності, правопорядку, забезпечують соціальну поведінку в правовій сфері, виступаючи методами правового регулювання суспільних відносин, заснованих на інтел ектуально-психологічному відношенні до правопорядку [3, с. 21].

На думку В.В. Копєйчикова, правова культура є системою правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності [11, с. 140].

Отже, можна припустити, що правова культура є певним ставленням кожної людини до прав інших людей, повага до них.

Правова культура проявляється в накопичених правових цінностях, які відносяться до духовної культури, та має практичну спрямованість, як і культура управління, і складається із взаємопов'язаних елементів. Основні з них:

- стан правосвідомості в суспільстві (ступінь розуміння права);
- стан законності;
- стан законодавства;
- стан практичної роботи в галузі права [2, с. 269-270].

Правова культура пов'язана як із оцінкою рівня знання та розуміння права, так і з розвиненістю відчуття закон-

ності. Одним із найважливіших проявів культури є законність. Рівень культури в галузі юриспруденції залежить від поваги, з якою законодавець ставиться до створюваних ним норм.

Стан законодавства не лише характеризує втілення у праві загальнолюдських принципів, а й передбачає наукову побудову законодавства, знаходження оптимальних методів регулювання певних відносин, неухильне додержання правотворчої процедури.

Варто зазначити, що правова культура пов'язана з культурою суспільства в цілому. Не викликає жодних сумнівів взаємозв'язок культури та права. Забезпечення високого рівня правової культури населення означає підвищення культурного рівня громадян, рівня високої організованості, гарантованості прав особи. Усе це входить у поняття культури поведінки людей і є елементом громадянського суспільства [2, с. 270-271].

Можна визначити три стани правової культури особи:

1) правові орієнтації;

2) діяльність із реалізації правових орієнтацій;

3) результати реалізації правових орієнтацій.

Варто зазначити, що, на думку деяких авторів, зокрема, М.М. Марченка, правова культура особи проявляється в її підготовленості до сприйняття правових ідей і законів, в уміннях і навичках, а також оцінці знань та умінь. Таким чином, правова культура – це особливе соціальне явище, що може сприйматися як якісне правове виховання особистості та суспільства і підлягає структуруванню за різними підставами [2, с. 361-362].

Посилання в понятті «правова культура» на рівень розвитку правового життя суспільства містить такі елементи:

1) усвідомлення необхідності дослідження якісного, ідеального стану правової культури (визначення необхідного рівня правової культури, максимально можливого в конкретних умовах);

2) оцінку наявного стану розвитку культури у правовій галузі через призму її цільового стану [22, с. 21].

Так, правова культура – це системна якість (якісний стан), яка «знімає» чи «відображає» як наявний рівень розвитку правового життя суспільства, так і критерій, на основі якого проходить оцінка наявного рівня [16, с. 475].

Отже, за рівнем правової культури можна визначити загальний стан правової системи суспільства, законодавства, діяльності судів, усіх правоохоронних органів, правосвідомості всього населення держави, що відображає рівень розвиненості права та правосвідомості, засвоєння правових цінностей, здійснення вимоги верховенства права.

Проте правова культура є явищем більш широким і включає в себе високий розвиток усієї правової системи, достойне місце права в житті суспільства, здійснення його верховенства [2, с. 51-52].

Елементами правової культури особи виступають право, правосвідомість, правові відношення, законність і правопорядок [23, с. 472].

Так, правовідносини – це індивідуалізовані суспільні відносини, взаємна поведінка учасників яких юридично закріплена та забезпечується можливістю (засобами) державного примусу [24, с. 182].

Законність – це правовий режим суспільного життя, що полягає в неухильному дотриманні юридичних норм усіма її правоздатними суб'єктами [24, с. 247].

Правопорядок – це суспільний порядок, закріплений юридичними нормами [24, с. 253].

Ці елементи характеризують лише рівень правової культури суспільства. Змістом поняття «правова культура» охоплюється не лише правосвідомість, право, законність і т. п., а й характер, рівень, ступінь їх розвитку. Структура правової культури особи є доволі багатогранною. Можна визначити декілька зрізів правової культури: інтелектуальний, емоційно-психологічний та поведінковий.

Правова культура особи виражається

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

у трьох станах, а саме: правових культурних орієнтаціях, творчій діяльності з їх реалізації, результаті реалізації цих орієнтацій. Правова культура індивіда проявляється в його підготовленості до сприйняття прогресивних, цивілізованих правових ідей і законів, в уміннях і навичках користуватися правом, а також в оцінці власних знань права. З цих позицій культура особи характеризується наявністю правових орієнтацій у творчій діяльності, в процесі якої людина набуває чи розвиває свої правові знання, вміння, навики. Правова культура є результатом культурної діяльності, в процесі якої особа набуває чи розвиває свої правові знання, вміння, навики [16, с. 475].

Заслуговує на увагу думка В.М. Кудрявцева, В.П. Казимирчука про те, що в оцінці рівня правової культури значну роль відведено загально-цивілізаційним критеріям. До них належать:

1) формування у членів суспільства відчуття причетності до правового порядку суспільства;

2) суспільне усвідомлення принципу верховенства права;

3) формування відповідних знань та логічно-правового мислення;

4) удосконалення системи законодавчо-правового забезпечення, у тому числі підвищення рівня законотворчої діяльності;

5) чітке розмежування законодавчої та виконавчої гілок влади;

6) вивчення та сприйняття світового досвіду правового регулювання суспільних відносин [16, с. 476].

Правова культура є показником соціального розвитку людини, по-перше, її рівня; по-друге, її спрямованості. Із цих позицій структура правової культури особи виступає ніби в подвійній якості – типі людської діяльності та її орієнтації на право, його галузь, окремий закон.

Вивчення структури поняття «правова культура» пов'язане із системою пізнання правових явищ, серед яких виділяють буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури [20, с. 368].

Буденний рівень правової культури обмежений щоденними рамками життя людини при її зіткненні з правовими явищами. Специфіка буденної правової культури проявляється на рівні здорового змісту (глузду) і використовується людьми у буденному житті [20, с. 368].

Професійний рівень правової культури складається у тих осіб, які фахово займаються правовою діяльністю. У процесі безпосередньої взаємодії з правовими явищами у них виробляється професійний рівень правової культури. Особам, які мають такий рівень культури, властивий більш високий ступінь знань і розуміння правових явищ, а також професійної поведінки. Професійна правова культура у цьому разі виступає як певний рівень правової свідомості та юридичної практики особи, що сприяє ширшому застосуванню форм і методів професійної діяльності, орієнтованої на повагу до гідності особи, визнання і дотримання прав і свобод людини [20, с. 368].

Професійна правова культура включає в себе такі елементи:

1) виховання у людини, яка професійно займається юридичною діяльністю, прагнення до саморозвитку і самовдосконалення;

2) формування життєвих цілей і моральних ідеалів;

3) прищеплення необхідних моральних якостей і здобуття правових знань;

4) виховання самосвідомості і здатності до об'єктивної моральної оцінки своєї професійної діяльності;

5) розвиток вольового саморегулювання у психологічно складних ситуаціях;

6) активне використання особистого прикладу, високо етичної, моральної поведінки юриста [20, с. 368].

Правова культура теоретичного рівня це наукові знання про сутність, характер і взаємодію правових явищ. Вона виробляється колективним зусиллям учених-філософів, соціологів, юристів, працівників із досвідом суспільної роботи [20, с. 368].

Висновки

1. Правова культура проявляється в накопичених правових цінностях, які належать до духовної культури, має практичну спрямованість поряд із культурою управління та складається із взаємозв'язаних елементів.

Правова культура – це вид діяльності та джерело юридичної інформації.

2. Елементами правової культури виступають право, правосвідомість, правові відношення, законність і правопорядок, правомірна діяльність суб'єктів.

3. Виділяють буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури.

Буденний рівень правової культури обмежений щоденними рамками життя людини при їх зіткненні з правовими явищами.

Професійний рівень правової культури складається у тих осіб, які фахово займаються правовою діяльністю. У процесі безпосередньої взаємодії із правовими явищами у них виробляється професійний рівень правової культури. Особам, які мають такий рівень культури, властивий більш високий ступінь знань і розуміння правових явищ, а також професійна поведінка.

Правова культура теоретичного рівня – це наукові знання про сутність явищ.

Список використаних джерел

1. *Алексеев С.С.* Общая теория права: курс в 2-х т. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 360 с.

2. *Алексеев С.С.* Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. – М. : Статут, 1999. – 416 с.

3. *Аграновская Е.В.* Правовая культура и обеспечение прав личности. – М. : Юридическая литература, 1974. – 126 с.

4. *Аржанов М.А.* Государство и право в их соотношении. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 287 с.

5. *Балюк Г.И.* Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии. – К.: Знание, 1984. – 48 с.

6. *Береза С.В.* Правова культура: поняття та загальна характеристика // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 89-94.

7. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права. – М. : Юриспруденция, 1998. – 528 с.

8. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.

9. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.

10. *Діденко Н.Г.* Соціальні та юридичні аспекти правової культури // Правова культура і підприємництво. – Донецьк. – 1999. – С. 25-28.

11. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копєйчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

12. *Каминская В.И., Ратинов А.Р.* Правосознание как элемент правовой культуры // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974. – С. 42-43.

13. *Кейзеров Н.М.* Политическая и правовая культура: методологические проблемы. – М. : Юридическая литература, 1983. – 232 с.

14. *Красавчиков О.А.* Основные черты и значение социалистической правовой культуры // Советское государство и право. – 1968. – № 6. – С. 16-20.

15. *Кудрявцев В.Н. Казимирчук В.П.* Современная социология права. – М. : Юристъ, 1993. – 297 с.

16. *Кушнір Н.П.* Поняття та значення правової культури суспільства // Держава і право. – 2005. – Вип. 27. – С. 474-478.

17. *Лукашева Е.А.* Право, мораль, личность. – М. : Наука, 1986. – 264 с.

18. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В.С. Нерсесянца. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 278 с.

19. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1997. – 520 с.

20. Общая теория государства и права / под ред. М.Н. Марченка. – М. : Зерцало, 2002. – Т. 3. – 528 с.

21. *Русинов Р.К.* Правовая культура как средство обеспечения законности // сб. учен. трудов. – Свердловск, 1972. – Вып. 17. – С. 117-123.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

22. *Семитко А.П.* Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, процесс. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 172 с.

23. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: підручник. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

24. *Спиридонов Л.И.* Теория государства и права: курс лекций. – С-Пб: Изд-во высш. шк. МВД России, 1995. – 300 с.

25. *Чхиквадзе В.М.* Социалистическая демократия, культура и правопорядок // Соц. законность, 1970. – № 1. – С. 7.

26. *Шупінська О.В.* Становлення і розвиток правової культури як правовий прогрес людства // Ідеологія державотворення в Україні. – К., 1997. – С. 132-136.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право

Юридичні особливості об'єктів страхування

В.А. Бортняк
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто юридичні особливості об'єктів страхування, визначено основні продукти зі страхування відповідальності. Наведено переваги та недоліки такої системи. Визначено основні специфічні риси, котрі мають істотне значення для страхування.

В статье рассмотрены юридические особенности объектов страхования, определены основные продукты страхования ответственности. Приведены преимущества и недостатки такой системы. Определены основные специфические черты, имеющие существенное значение для страхования.

The legal features of objects of insurance are considered in the article, basic foods are certain from insurance of responsibility. Advantages over and lacks of such system are brought. Basic specific lines that have a substantial value for insurance are certain.

Ключові слова: *страхування відповідальності, продукт страхування, вид страхування, юридична особливість, страхування.*

Постановка проблеми

Проблема охарактеризованого дослідження обумовлена відсутністю достатньої уваги в юридичній вітчизняній літературі до питань, пов'язаних із визначенням об'єктів страхування відповідальності. В Україні немає жодної роботи, присвяченої всеохоплюючому дослідженню правового регулювання страхування цивільної відповідальності. А вирішення завдань розвитку національної системи страхування неможливе без наукового осмислення проблем, що склалися на сьогодні в Україні стосовно непропорційності теорії та практики страхування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вихідними даними для написання статті стали праці таких відомих учених-юристів із загальних питань теорії цивільного права, як: А.М. Бєлякова,

М.І. Брагінський, С.М. Братусь, П.А. Варул, В.В. Вітрянський, О.О. Красавчиков, О.Е. Лєйст, В.В. Луць, М.С. Малєїн, Г.К. Матвєєв, В.А. Ойгензіхт, І.О. Покровський, І.С. Самощенко, А.П. Сергєєв, В.О. Тархов, Ю.К. Толстой, М.Х. Фарукшин, Я.М. Шевченко, Л.І. Корчевська, К.В. Турбіна та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наукове визначення елементів страхування відповідальності неможливе без визначення особливостей цивільно-правової відповідальності як об'єкта страхування.

Формулювання цілей статті

Мета статті – теоретичне опрацювання цивільно-правових проблем об'єктів страхування цивільної відповідальності та обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання цього виду страхування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з чинним Законом України «Про страхування» (ст. 4) об'єктом страхування можуть виступати певні майнові інтереси. Ці інтереси можуть бути пов'язані: з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування), а також із володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування). Крім цього, об'єктом може виступати відповідальність, а точніше (в інтерпретації вказаного закону) майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності). Одразу підкреслимо, що в цьому разі потрібно чітко розмежувати цивільну та кримінальну відповідальність. Остання ні в якому разі не може виступати об'єктом страхування, оскільки жодна особа (у тому числі й страховик) не може і не повинна нести кримінальне покарання за злочин, вчинений іншою особою. Висновок із вищенаведеного – об'єктом страхування можуть бути лише ті майнові інтереси, які пов'язані з ризиком настання саме майнової цивільної відповідальності. Щоправда, законодавством передбачені випадки, коли об'єктом страхування можуть виступати й окремі види адміністративної відповідальності, пов'язані з настанням майнової шкоди.

Для більш повного розкриття поняття цивільної відповідальності як об'єкта страхування необхідно звернутися до загальнотеоретичних положень правової науки. Як одному з основних видів юридичної відповідальності цивільно-правовій властиві загальні ознаки першої. Традиційно юридична відповідальність трактується як реакція держави на правопорушення, яке полягає в спричиненні шкоди і порушенні охоронюваних законом інтересів [4, с. 14, 134]. Правопорушення – це підстава відповідальності. Якщо воно відсутнє – відсутня й відповідальність. Щоправда, існує наукова теорія (теорія позитивної юридичної відповідальності), прихильники якої не погоджуються з подібним визначенням. Вони стверджують, що відповідальність може реально наставати і при скоєнні дозволених діянь, а не лише з правопорушень [10, с. 73]. Проте не можна не помітити тієї обставини, що подібне змішування понять дає можливість довільного тлумачення юридичної відповідальності та позбавляє її практичного значення в умовах правової держави. Відповідальність повинна наступати лише за винно скоєне протиправне діяння. В іншому разі можна дійти неприйнятного висновку, що особа, яка не скоїла правопорушення, вже несе правову відповідальність. Тому ця теорія не була прийнята загалом і зустріла значний опір і критику з боку інших науковців [1, с. 110-120; 4, с. 130-133].

Дуже часто поняття відповідальності ототожнюється з такими поняттями, як: оцінка, примус, негативні наслідки, ризик, обов'язок, осуд, санкція та багатьма іншими. Але, як свідчить досвід, таке ототожнення є неприйнятним. Тому єдино можливий вихід із цієї ситуації поєднання певною мірою всіх

перелічених понять. Домінуючим серед них є поняття «санкції». Зауважимо, однак, що не кожна санкція, передбачена законодавством на випадок порушення зобов'язання, є цивільно-правовою відповідальністю. Автор схильний до тієї позиції, що поняття «санкція» та «відповідальність» співвідносяться як рід і вид, отже, є різними наслідками порушення зобов'язання: «санкція як поняття більш широке, ніж відповідальність, при нормальному розвитку зобов'язання залишається лише в плані можливості, а реалізація санкції, включаючи і відповідальність, є дійсність, що виникає після порушення зобов'язання» [6, с. 90].

Отже, під цивільно-правовою відповідальністю треба розуміти лише такі санкції, що пов'язані з додатковими обтяженнями (негативними наслідками) для правопорушника (вони є для нього певним покаранням за скоєне правопорушення) [3, с. 524]. Ці санкції можуть виявлятися в позбавленні правопорушника певних прав, у заміні невиконаного обов'язку новим, приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового або зменшенні чи позбавленні майнового блага, причому все це забезпечується можливістю застосування державного примусу [13, с. 58].

Основними продуктами зі страхування відповідальності є:

1. Страхування загальноцивільної відповідальності.

За цим продуктом може бути застрахована відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за заподіяння шкоди третім особам і (або) їх майну. Договір страхування можуть придбати:

- торговельні підприємства й організації (торговельні центри, ринки та ін.);
- підприємства сфери обслуговування (перукарні, салони краси та ін.);
- підприємства (організації), що експлуатують офісні й адміністративні будівлі, приміщення;
- заклади сфери освіти;
- промислові підприємства тощо.

2. Страхування відповідальності експлуатації нежитлових приміщень.

Страхувальниками за цією програмою можуть бути орендатори офісних, адміністративних, складських і виробничих будівель та приміщень, а також земельних ділянок, які потенційно можуть заподіяти шкоду життю, здоров'ю і (або) майну третіх осіб у зв'язку з експлуатацією нежитлового приміщення.

Залежно від виду здійснюваної діяльності також існують такі спеціальні програми страхування:

3. Страхування відповідальності готельних та спортивно-оздоровчих комплексів.

За цим продуктом може бути застрахована відповідальність готелів, готельних комплексів, спортивних комплексів, басейнів, фітнес-клубів, тренажерних залів, спортивних клубів тощо за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю третіх осіб (у т. ч. відвідувачів).

4. Обов'язкове страхування відповідальності підприємств – джерел підвищеної небезпеки.

Цей вид страхування здійснюється на підставі Порядку та правил проведення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1788.

5. Страхування відповідальності під час проведення масових заходів.

Страхуванню за цим продуктом підлягає відповідальність страхувальника-організатора масових, спортивно-оздоровчих, культурних і громадських заходів (під час проведення концертів, фестивалів, виставок, конкурсів, спектаклів, шоу-програм, спортивних змагань, ярмарок тощо), за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю третіх осіб під час проведення таких.

6. Страхування відповідальності під час проведення будівельно-монтажних робіт.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

За цим продуктом може бути застрахована відповідальність за шкоду, заподіяну життю або здоров'ю третіх осіб та (або) майну третіх осіб у ході проведення будівельно-монтажних (нове будівництво, капітальний ремонт, реконструкція (технічне переоснащення) підприємств, будівель (зокрема житлових будинків)), пусконалагоджувальних робіт або впродовж гарантійного терміну експлуатації обладнання.

7. Страхування професійної відповідальності.

За цим продуктом страхуванню підлягає відповідальність за шкоду, заподіяну третім особам унаслідок неналежного виконання професійних обов язків (недбалих дій, помилок, упущень) нотаріусів, ріелтерів, охоронних фірм, митних брокерів тощо.

8. Страхування відповідальності за якість.

Страхуванню підлягає відповідальність товаровиробників, продавців і виконавців послуг за шкоду, заподіяну життю і здоров ю та (або) майну третіх осіб, а також збитки, спричинені поганою якістю продукції, товару, роботи, послуги або недоліками вироблюваної (що реалізовується) продукції. За цим видом страхувальниками можуть виступати товаровиробники юридичні особи будь-якої організаційно-правової форми та фізичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність, несуть згідно із законодавством відповідальність перед споживачами за якість (безпеку) продукції, що реалізовується ними.

Окрім загальних ознак, цивільно-правовій відповідальності як окремому видові юридичної відповідальності властиві свої специфічні риси, котрі мають істотне значення для страхування.

По-перше, найважливішою специфічною ознакою цивільно-правової відповідальності є те, що вона виконує відновлювальну (компенсаційну) функцію [8, с. 50-51]. Ця функція забезпечує потерпілому право вимагати від винної в заподіянні збитків особи їх відшкодування в повному обсязі.

По-друге, цивільно-правова відповідальність – це презюмована винна відповідальність. Це означає, що на відміну від кримінального права, де діє принцип невинності, у цивільному праві діє принцип винності. Із самого початку розгляду цивільної справи особа вважається винною, поки не доведе свою невинність.

По-третє, цивільно-правова відповідальність, як і будь-який інший вид юридичної відповідальності, виконує каральну функцію. Майновий характер цивільної відповідальності виражається в сплаті грошей чи наданні певного майна, тобто в настанні для правопорушника певних негативних майнових наслідків. Цей майновий характер зумовлює той факт, що вплив цивільно-правової відповідальності спрямовується вже не на особистість, а на майнову сферу правопорушника, який повинен повністю відшкодувати збитки потерпілому. Саме тому, з метою захисту себе від подібних витрат, особи звертаються до страхових компаній. Потреба в страховому захисті може бути зумовлена різними обставинами: як суб'єктивними, так і об'єктивними. До перших, наприклад, можна віднести можливий низький професійний рівень чи бездіяльність страхувальника (лікаря, адвоката, нотаріуса та ін.). А до других – підвищену небезпеку промислових підприємств, транспортних засобів і т. д. [9, с. 64-65]. Через укладення договору страхування цивільної відповідальності обов'язок відшкодування збитків умовно «перекладається» на страховика. Тому в разі настання страхового випадку з потерпілими особами розраховується, як правило, вже страховик, а не страхувальник. Зазначимо, що після здійснення страхової виплати страховик не отримує права регресу до винної в заподіянні шкоди особи, як це відбувається при майновому страхуванні, оскільки винною особою є сам страхувальник. Проте в цьому випадку законодавець не міг не передбачити виняток із загальних правил. Так, страховик має право вимагати від страхувальника повернення страхового відшкодування, якщо виявиться, що страховий випадок був зумовлений навмисними діями (та/

чи бездіяльністю) або навіть умисним злочином страхувальника чи інших зацікавлених осіб (вигодонабувачів).

По-четверте, обсяг цивільно-правової відповідальності не залежить від ступеня вини порушника і від ступеня суспільної небезпеки його дій, а в ряді випадків при накладенні цивільної відповідальності вина взагалі не враховується [8, с. 50]. Ці випадки охоплюються поняттям безвинної відповідальності. Сутність останньої полягає в тому, що вона наступає за наявності усіченого складу цивільного правопорушення. Відсутній один елемент – вина правопорушника. Для прикладу можна навести відповідальність власників транспортних засобів (джерел підвищеної небезпеки). Звільнення від відповідальності можливе лише у двох випадках: 1) шкоду завдано за наявності непереборної сили; 2) або за наявності умислу самого потерпілого [12, ст. 450]. У всіх інших випадках власник транспортного засобу зобов'язаний повністю відшкодувати шкоду (збитки) потерпілому (навіть якщо знаходився в стані афекту). Але ж не кожен власник, як свідчить практика, спроможний відшкодувати потерпілому його втрачений заробіток, витрати на лікування та ін. У зв'язку з цим в Україні з 15.01.1994 згідно з указом Президента України введено обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів. Перевага цього виду страхування полягає в тому, що страховику набагато легше покрити подібні збитки, оскільки за рахунок страхових внесків він формує такий страховий фонд, який за розмірами може бути досить великим. На жаль, статистика свідчить, що в 1999 році загальна сума страхових внесків, зібраних українськими страховиками, становила близько 2000 млн. доларів. Тоді як, наприклад, одна німецька страхова компанія «Герлінг» збирає щорічно близько 70 млрд. марок [12, с. 7].

По-п'яте, дуже часто цивільно-правова відповідальність реалізується без втручання судових чи інших державних органів, тобто добровільно самим заподіювачем шкоди. Зумовлено це, як правило, тим, що останній добровільно відшкодовує збитки, оскільки боїться додаткових витрат і мір відповідальності, що можуть бути накладені судом. Договір страхування відповідальності може розв'язати й цю проблему, адже звільняє страхувальника не лише від обов'язку відшкодувати шкоду особисто, а й від витрат, пов'язаних із вирішенням спору в суді. Єдиними майновими втратами, якщо їх так можна назвати, будуть страхові внески, які страхувальник зобов'язаний сплачувати протягом дії договору. Але їх розмір завжди набагато менший, аніж страхове відшкодування, що виплачується страховиком у разі настання страхового випадку.

По-шосте, цивільно-правова відповідальність виконує превентивну функцію. Можливість застосування заходів відповідальності є стимулом для правомірної поведінки окремої особи та інших осіб. Перш ніж учинити певні дії, особа повинна замислитись, чи не будуть вони неправомірними, чи не потягнуть за собою відповідальності? Якщо відповідь позитивна, то особа, як правило, утримується від неправомірних дій. У цьому й полягає попереджувальна функція цивільно-правової відповідальності.

Істотний інтерес для страхування відповідальності має поділ цивільно-правової відповідальності на договірну та позадоговірну. Так, договірна настає внаслідок невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань, а позадоговірна у випадках заподіяння шкоди, не пов'язаної з невиконанням (неналежним виконанням) договірних зобов'язань (її часто називають деліктною відповідальністю). Умови та міри договірної відповідальності найчастіше визначаються самими сторонами в договорі. Позадоговірна відповідальність настає за порушення обов язку, встановленого законом чи підзаконним актом, і виражається у формі відшкодування збитків. Деліктна відповідальність суттєво відрізняється від договірної ще й тим, що може виникати лише

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

за наявності шкоди, тоді як договірна і за відсутності збитків у кредитора.

Поки що наше законодавство дозволяє страхувати лише позадоговірну відповідальність. Жодних вказівок щодо страхування договірної відповідальності не містить і Цивільний кодекс України. Тому автор погоджується з думкою Л.І. Корчевської та К.В. Турбіної, які вважають, що обмежуватись страхуванням лише деліктної відповідальності не можна, оскільки шкода може виникати не лише при делікті, а й у разі порушення договірних зобов'язань. Цивільний кодекс Російської Федерації в цьому питанні дещо випереджає український у досконалості правового регулювання, оскільки передбачає страхування як деліктної відповідальності, так і договірної [2, с. 185-186].

Як бачимо, інститут цивільно-правової відповідальності досить складний і багатогранний за своєю природою, тому зумовлює виникнення багатьох питань, виступаючи об'єктом страхування відповідальності. Наприклад, досить складною є процедура встановлення розміру страхової суми (ліміту відповідальності страховика за договором страхування). Саме тому основне завдання страхових компаній визначення ймовірної відповідальності страхувальника, її можливого розміру, а також установлення граничних меж такої відповідальності. Для прикладу можна навести страхування відповідальності в ході провадження космічної діяльності, яке ще не отримало належного розвитку в Україні. Страховики одразу ж стикаються з недостатністю статистичних спостережень і підтверджених практикою наукових даних і, як наслідок, часто зазнають значних збитків через хибність розрахунків. Тому не дивно, що страхові компанії з обережністю укладають страхові договори, об'єктом яких є ризик забруднення навколишнього природного середовища токсичними компонентами палива внаслідок аварії ракети космічного призначення. Адже в такому разі досить важко визначити ймовірність настання страхового випадку [5, с. 124].

Вирішення подібних питань є особливо актуальним на сьогодні, коли окремі фізичні та юридичні особи, чи навіть держава (в особі певних державних органів), часто виявляються неспроможними відшкодувати завдану ними шкоду. Цього ризику можна легко уникнути або ж суттєво його зменшити шляхом застосування надійного механізму – страхування відповідальності. Однак така позиція була піддана критиці з боку окремих учених. Зокрема, Р. Саватьє вважає, що оскільки відшкодування збитку покладається вже не на винну особу, а на страховика, то цивільна відповідальність перестає бути санкцією за допущену вину, тобто страхування відповідальності позбавляє морального значення зв'язок між виною і відшкодуванням шкоди, унаслідок цього цивільна відповідальність втрачає свій дисциплінуючий і «моралізуючий» характер стосовно винного. Отже, «основна мета цивільної відповідальності не полягає більше в тому, щоб покарати винного. Вона полягає в тому, щоб забезпечити потерпілого від звичайних ризиків» [7, с. 326].

З таким положенням можна було б погодитися за умови, що поведінка страхувальника дійсно була протиправною, а тим більше умисною. Але хіба може бути застрахована відповідальність, яка настала внаслідок умисних дій? Звичайно ж, ні. Підтвердженням цього є численні приклади, які можна знайти в правилах страхування відповідальності (роботодавця, професійної відповідальності, відповідальності за забруднення навколишнього середовища). Іншими словами, страховик має право відмовити у виплаті страхового відшкодування, якщо шкода була завдана внаслідок вчинення страхувальником грубих діянь, що не відповідають вимогам професійної підготовки (лікаря, нотаріуса, адвоката і т. д.) чи бездіяльності (невиконання вимог протипожежної безпеки, техніки безпеки), а також якщо страховий випадок стався внаслідок алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння страхувальника [9, с. 321]. Більше того,

страховик не стає відповідачем за деліктними зобов'язаннями страхувальника. Він лише виконує свої договірні зобов'язання (виплачує страхове відшкодування) або перед страхувальником, або перед потерпілими особами. Що ж стосується представництва і захисту інтересів страхувальника страховиком у суді, то це також частина договірних обов'язків страховика.

Висновки

Отже, об'єктом страхування можуть виступати майнові інтереси, пов'язані з ризиком настання цивільно-правової відповідальності особи, негативні наслідки якої виражаються в обов'язку відшкодувати шкоду третім особам, що була завдана внаслідок необережної (чи безвинної) поведінки заподіювача шкоди. Не підлягають страхуванню в будь-якому разі кримінальна відповідальність, а також відповідальність, що виникла внаслідок навмисних дій. Щоправда, остання виникає, як правило, вже після укладення договору страхування і є прямою підставою для відмови страховиком у виплаті страхового відшкодування.

Список використаних джерел

1. Основи страхової діяльності Ч. 1: підручник / відп. ред. Т.А. Федорова. – Харків: Вітас, 2009. – 450 с.

2. Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Официальный текст. – М., 2006. – 288 с.

3. *Плешков А.П., Орлова И.В.* Очерки зарубежного страхования / А.П. Плешков, И.В. Орлова. – М.: Анкил, 2007. – 200 с.

4. Страхування від А до Я / за ред. Л.І. Корчевської, К.В. Турбіної. – Харків: Книгарня, 2006. – 642 с.

5. *Малишева Н., Семенка В.* Правові питання страхування спільних космічних проектів і програм // Право України. – 2007. – №6.

6. *Попондопуло В.Ф.* Обязательство и ответственность в гражданском праве // Вестник Ленинградского ун-та. Вып. 3. Экон., филос., право. – 1980. – № 17.

7. Страхова діяльність: підручник / за ред. проф. Б.І. Соколова. – Харків: Віраж, 2007. – 528 с.

8. *Степичева Л.* Проблеми розвитку страхового ринку // Страхова справа. – 2007. – № 4. – С. 3-10.

9. Справочник по страховому бизнесу / под ред. Э.А. Уткина. – 2008. – С. 103-112.

10. *Чапічадзе Я.* Об'єкт страхових правовідносин // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 10-12.

11. Цивільний кодекс – проблеми та реалії // Право України. – 2009. – № 11-12. – С. 102-111.

12. *Шевченко Я.М.* Способи захисту в цивільному праві // Держава та право. – 2007. – № 7. – С. 56–62.

13. *Шинкаренко М.Ю.* Страхування відповідальності / М.Ю. Шинкаренко. – К.: Віста, 2009. – 456 с.

Франчайзинг як одна з форм договірної передачі прав інтелектуальної власності: економіко-правові аспекти

О.Ю. Карякіна
асистент кафедри цивільного та трудового права, Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана

На основі аналізу економіко-правових відносин, що виникають між сторонами договору франчайзингу, визначено переваги і недоліки функціонування такої конструкції та вплив глобалізації на тенденції розвитку відповідних процесів. Розмежовано суміжні правові конструкції шляхом виявлення спільного та відмінного між ними і договором франчайзингу в господарському обороті.

На основе анализа экономико-правовых отношений, возникающих между сторонами договора франчайзинга, определены преимущества и недостатки функционирования такой конструкции и влияние глобализации на тенденции развития соответствующих процессов. Разграничены смежные правовые конструкции путем выявления общего и отличного между ними и договором франчайзинга в хозяйственном обороте.

Basing on the analysis of economic and legal relations which arise between the parties of franchise agreement - the article defines the advantages and disadvantages of functionality of such system and the impact of globaliztaion on the trends of these relations. The article delineates related legal structures by identifying the common and different between them and the franchise agreement in the economic turnover.

Ключові слова: *франчайзинг, господарське право, альтерглобалізм, комерційна концесія, ліцензійний договір, дистриб'юторський договір, дилерський договір.*

Постановка проблеми

На сучасному етапі мале підприємництво формує конкурентне середовище, а велике – надає економіці рис стабільності та визначає рівень її науково-технічної складової в умовах як національної економіки, так і зовнішньоекономічної діяльності. Розвиток франчайзингових відносин напряму залежить від фінансування малого підприємництва. Кожні вісім хвилин у світі з'являється один франчайзі, тому що ефективність таких компаній у півтора-два рази вища від звичайних [1].

Варто зазначити, що з розвитком міжнародного економічного співробітництва актуальним є розгляд цієї теми у зв'язку з потенційними можливими суперечками, судовими спорами та економічним збитком для сторін, якщо не буде приведено у відповідність національне законодавство з практикою та міжнародними стандартами у вказаній сфері. Вищезазначені положення надають роботі наукової значимості та практичного інтересу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченням теми займалися багато вчених юристів, економістів і маркетологів, оскільки дослідження є недостатньо ефективним виключно в юридичному чи економічному розрізі. Для написання статті було використано роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема, таких як: Наомі Кляйн «NO LOGO. Люди проти брендів», Барбара Бешел «Введення у франчайзинг» (посібник для студентів, Міжнародна асоціація з франчайзингу), Т.О. Степа-

нова, О.С. Квілінський, О.Є. Кузьмін, Т.В. Мирончик, Л.В. Марчук, Т.В. Лопушанський, А.А. Устюжанін, О.М. Трушенко та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом з тим, слід наголосити на недостатності теоретичних напрацювань у сфері розроблення економіко-правового аспекту договору франчайзингу. У роботі буде досліджено сучасні тенденції, що впливають на розповсюдження франчайзингу (глобалізація), та обґрунтовано явище альтерглобалізму у світлі відповідних процесів.

Формулювання цілей статті

Мета статті – дослідити франчайзинг та альтернативні методи розширення ринків і каналів збуту (дистриб'юторський, ліцензійний договір тощо), на нормативному рівні мінімізувати негативний вітчизняний підхід до ведення бізнесу, запозичивши зарубіжні франчайзингові технології, що зумовлено комплексним характером франчайзингу як особливої правової конструкції та самостійного об'єкта правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Франчайзинг як правова модель господарювання сприяє збереженню конкурентоспроможності завдяки торговим мережам ланцюгового підпорядкування інших фірм. Розвиток франчайзингу отримав найбільший поштовх у 50-60-х рр. в умовах політики невтручання в США. Так, один із кожних трьох доларів, витрачених американцями на товари та послуги, припадає на франчайзинговий бізнес [2, с. 1].

Економічною метою договору франчайзингу є розвиток франшизи, якою володіє франчайзер. Фактично, коли франчайзі приносить на ринок ім'я франшизи, його як суб'єкта господарювання споживачі сприймають ідентично з франчайзером, який володіє перевіреними часом і досвідом концепціями ведення бізнесу. Будь-який вид господарської діяльності можна перетворити на франшизу. Міжнародна Асоціація Франчайзингу виділяє 70 галузей господарства, у яких можна використовувати методи франчайзингу.

Станом на березень 2011 р. в Україні налічувалося близько 700 франшиз, більшість із яких у сфері торгівлі, а саме, у дрібному бізнесі, що зумовлено обсягами інвестування франчайзі (до 10000 грн.) [3].

Оскільки питання франчайзингу не врегульовані належним чином у законодавстві України, підприємства часто підписують замість одного комплексного договору франчайзингу три або чотири окремих договори: на постачання сировини, матеріалів, обладнання, використання торгової марки, надання послуг тощо [4].

Франчайзинг за організаційно-правовою природою є взаємодією різних схем співробітництва, завдяки чому забезпечується максимальне врахування інтересів суб'єктів господарювання на кожному етапі здійснення франчайзингу [5, с. 24]. Договірна передача прав інтелектуальної власності є ефективним засобом упровадження науково-технічних розробок. На цій основі виникли нові види договірних відносин – ліцензійний договір, договір франчайзингу, договір концесії та подібні до них. Нижче розглянемо їх співвідношення.

Комерційна концесія та франчайзинг

Поняття «комерційна концесія» та «франчайзинг» співвідносяться як видове та родове поняття, що означає наступне: комерційна концесія є франчайзингом, але не кожен випадок франчайзингу, як правової форми організації бізнес-відносин, є комерційною концесією. Сферою дії договору комерційної концесії, на відміну від договору франчайзингу, є поширення товарів виробника, тоді як сфера договору франчайзингу – поширення товарів та виробництво.

Відповідно до договору комерційної концесії правами, що передаються, є тільки торгова марка та знак обслуговування.

Водночас можна виділити такі спільні риси договорів, що розглядаються:

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

обидва види відносяться до категорії так званих виняткових договорів; крім звичайних договірних зобов'язань, сторони беруть на себе взаємні обмеження діяльності на узгодженій у договорі території.

Ліцензійний договір і франчайзинг

Ліцензування дозволяє ліцензіату платити за право на використання товарного знака. На відміну від франшизи, у якій франчайзер здійснює значний контроль над діяльністю франчайзі, ліцензіар в основному зацікавлений у зборі роялті та контролі за використанням ліцензій і не впливає на операції стосовно власне бізнесу. Метою правоволодільця, як сторони ліцензійного договору, є навчання ліцензіата методом бізнес-діяльності (використання та експлуатація предмета ліцензії) і отримання роялті від ліцензіата. Прикладами функціонуючих моделей такого типу є: Netscape Communications, Apple Computer, Canon Inc., Woolmark, Compaq Computer [2, с. 5].

Різницю між договорами становить, по-перше, вищий ступінь впливу франчайзера на франчайзі, ніж ліцензіара на ліцензіата. Так, франчайзер встановлює стандарти та критерії стосовно різних аспектів діяльності франчайзі, контролює їх виконання та діяльність франчайзі загалом, надає постійну консультаційну підтримку впродовж усього терміну дії франчайзингової угоди. Тому ефективність ведення бізнесу франчайзі прямопропорційно залежить від добросовісного виконання обов'язків франчайзером відповідно до укладеної угоди.

По-друге, предметом ліцензування, як правило, є один або кілька об'єктів інтелектуальної власності; предметом франчайзингових відносин – вся бізнес-система франчайзера (технології, ноу-хау, промислові зразки, права користування торговельною маркою, торговельним найменуванням тощо) [7]. Права, що передаються за ліцензійним договором: право на винаходи, корисні моделі та промислові зразки, права на використання ноу-хау та надання послуг з виконання робіт.

По-третє, ліцензіатом, зазвичай, є фінансово стабільне підприємство, що позитивно зарекомендувало себе на ринку; франчайзі – це, зазвичай, підприємець, який має намір розпочати власну справу, або мале підприємство, що бажає працювати під відомою на ринку торговельною маркою та за сприяння з боку досвідченої компанії.

Щодо терміну дії ліцензійних угод, то він, як правило, становить 16-20 років; а франчайзингові угоди укладаються переважно на 5-10 років із можливістю подальшого продовження терміну їх дії.

Також ліцензіат може передати свою ліцензію третій особі, повідомивши (інколи не повідомляючи) про це ліцензіара; франчайзі не має права передати право користування придбаною ним франшизою третій особі без згоди франчайзера [6].

Метою договору франчайзингу завжди є створення нових підприємницьких комплексів, розширення власного бізнесу за рахунок надання права на використання комплексу виключних прав інтелектуальної власності франчайзі, ліцензійні ж договори спрямовані на використання окремих об'єктів інтелектуальної власності, незалежно від мети такого використання [7].

Франчайзинг як правова форма організації та ведення бізнесу передбачає більш тісну співпрацю сторін, на відміну від ліцензійного договору, який зумовлює середній рівень взаємодії сторін договору ліцензування. Варто зазначати, що франчайзинг завжди включає в себе ліцензію на бренд і методи роботи, а також допомогу (навчання, посібник з експлуатації тощо) і підтримку (надання консультацій, контроль за якістю).

Ця форма виходу на нові ринки (ліцензійний договір) найбільш актуальна у випадках, коли господарська діяльність на внутрішньому ринку країни ускладнена для іноземних експортерів (обмеженість фінансових ресурсів власника товару, слабка виробнича база, політичні й економічні обмеження в країні-імпортері). Доктор юридичних наук О. Павлова зазначає, що для вітчизняного бізнесу продаж ліцензій при-

скорює входження на світовий ринок і визнання перспективних національних технологій. При цьому мінімізуються ризики правоволоділців і не потрібні додаткові капіталовкладення. Але продаж ліцензій ускладнює контроль за їх використанням і, до того ж, після закінчення терміну ліцензії може бути створена конкуруюча технологія [8].

Дистриб'юторський договір і товарний франчайзинг

Для дистриб'юторського договору характерними є такі риси:

• договірні відносини з постачальником;

• дистриб'ютор знайомий із місцевими ринками та клієнтами;

• ділові відносини з багатьма компаніями, більше ніж просто з постачальником/виробником;

• дистриб'ютор не може отримати підтримку й договірне навчання від постачальника/виробника (на відміну від франчайзі).

Франчайзі в процесі господарської діяльності є незалежним дистриб'ютором. Відносини за дистриб'юторським договором передбачають елементи управління з боку постачальника/виробника, що нагадує франчайзинг. Найпоширенішими з таких компаній є: Amway, Color Me Beautiful Cosmetics, Mountain Life Spring Water, Knorr Soup Vendor, Campbell's Soup Vending Machines [9, с. 5].

Дилерський договір (виключний імпорт) та договір франчайзингу

Елементи дилерства присутні в товарному франчайзингу (купівля франчайзі у франчайзера товару з метою його подальшої реалізації).

Існують окремі відмінності між дилерством і товарним франчайзингом. Предмет договору: за договором франчайзингу – франшиза; дилерський контракт – продукція певної торгової марки і зобов'язання дилера з її роздрібного продажу. Розрахунки: за договором франчайзингу – роялті, які франчайзі сплачує франчайзеру; дилерський контракт – договірна ціна продукції, яку дилер сплачує постачальнику [2].

На відміну від дилерських договорів, у рамках угод товарного франчайзингу обумовлюються обов'язок франчайзі використовувати торговельну марку франчайзера як виключну та дотримуватися встановлених франчайзером технології торгівлі, особливої системи обслуговування покупців, стилю оформлення торговельних приміщень тощо; обов'язок франчайзера сприяти успішній діяльності франчайзі шляхом надання йому консультацій, проведення навчання, постачання необхідного обладнання тощо; право франчайзера – контроль за діяльністю франчайзі та надання вказівок щодо виправлення виявлених недоліків роботи. Інша суттєва відмінність між дилерством та франчайзингом полягає у формі отримання виробником товарів прибутку від їх реалізації. У випадку збуту товарів через мережу дилерів прибуток виробника включається до ціни, за якою він реалізовує свої товари дилерам. Дилери, у свою чергу, збувають ці товари за ціною, в яку включено і їх власний прибуток. При реалізації товарів через мережу франчайзингових підприємств прибуток франчайзера від їх виробництва та збуту може бути включений як до ціни, за якою франчайзі купує товари франчайзера, так і до періодичних відрахувань франчайзі, що, зазвичай, встановлюються у вигляді відсотка від обсягів реалізації останнього, і включають у себе також оплату послуг франчайзера і права користування його об'єктами інтелектуальної власності.

Дилер перед покупцями виступає як самостійна юридична особа, яка займається виключно продажем товарів правоволоділця. За договором франчайзингу франчайзі повністю ідентичний своєму франчайзеру відповідно до сприйняття його споживачами товарів і послуг.

Франчайзинг як форма організації господарської діяльності дає змогу виходити на міжнародні ринки, залишаючи за собою управлінську незалежність, та є найбільш перспективним і ефективним засобом ведення бізнесу, що приносить користь не лише франчайзі, а й франчайзерам, споживачам, державі. Економіко-правова модель франчай-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

зингу дає можливість об'єднати сильні сторони великого та малого бізнесу.

Словник Ів Бернара та Жан-Клода Коллі (публікується у Франції протягом 20 років) подає таке трактування терміну франчайзинг: «контракт, за яким підприємство за винагороду надає іншим самостійним підприємствам право на використання його фірмової назви та торгової марки для продажу товарів і послуг» [4]. Ми вважаємо, що це достатньо звужене розуміння терміну, оскільки це система юридичних, консультаційних та організаційних відносин, а не лише вид контракту.

Договір франчайзингу – ефективний засіб розширити бізнес правоволодільця. Здійснюючи дослідження теми, ми враховували те, що франчайзер безпосередньо зацікавлений у веденні франчайзі прибуткового та ефективного бізнесу, оскільки його результативність відображається на кожному з учасників франчайзингової системи.

Водночас варто згадати про опозиційне ставлення до явища франчайзингу в господарському обороті. Так, Наомі Кляйн, канадська журналістка, письменниця і соціолог, один із лідерів альтерглобалізму, дотримується думки, що з кінця XIX століття компанії перейшли від виробництва товарів до виробництва іміджів (альтерглобалізм – політичний рух, який з'явився у XX столітті, що ставить своєю метою альтернативні шляхи глобалізації. Альтерглобалісти відкидають європейсько-американську ліберальну модель глобалізації, намагаються знайти інші шляхи розвитку процесу). Набагато вигідніше продавати ідеї, мрії, образи, ніж створювати продукти. Іншими словами, в економіці стався зсув від виробництва до маркетингу та брендингу.

Наомі Кляйн стверджує, що гостинне гасло Microsoft «Куди хочеш вирушити сьогодні?» (Where do you want to go today?) на практиці звучить інакше: «Як би мені тебе спрямувати до побудованого спільними зусиллями лабіринту, яким ти підеш сьогодні туди, куди я хочу» [11, с. 178]. «Ми бачимо це, коли жителі невеликого містечка спостерігають, як порожніє їх колись жвавий історичний центр: великі коробки магазинів-дискаунтерів з товарами 70000 найменувань на полицях виростають на околицях, притягаючи людей до того, що Джеймс Ховард Кюнстлер назвав «географією ніде» (де земля дешевша та нижчі податки) [11].

Фактично явище консьюмеризму закладене в тому, що людське щастя ставиться в залежність від рівня споживання, а останнє стає метою та сенсом життя. На це, з одного боку, і зорієнтовані суб'єкти франчайзингових відносин, які балансують на споживчій логіці. Надмірне споживання – тенденція сьогодення, як зазначає Бодо Шефер у своїй роботі «Шлях до фінансової незалежності» [12, с. 25].

Франчайзинг виграє на фоні магазинів навіть із низькими цінами за рахунок придушення їх власними ще нижчими. Це відбувається за такою схемою: закупівлі відбуваються величезними об'ємами, за нижчими відпускними цінами, ніж для оптовиків; франчайзі виставляють роздрібні ціни на товари нижчі за конкурентів. Це ставить останніх у ситуацію, за якої вони не спроможні знизити свої ціни, оскільки втратять комерційну мету власної діяльності. Таким чином, відбувається економія на масштабах бізнесу франчайзингу.

Інший спосіб стійкої конкуренції в умовах ведення господарської діяльності в рамках франчайзингу – розміщувати торгові точки неподалік від франчайзера. У такому разі економія здійснюється на вантажних перевезеннях (та ж схема і в договорах дистрибуції).

Прибуток із брендової лихоманки у франчайзингу – це важіль тиску брендів-кумирів та брендів-фетишів. «Дві речі за ціною однієї», «купуючи дві речі – третя в подарунок» та інші привабливі пропозиції-пастки для споживачів. Виробники перейшли з виробництва товарів на виробництво іміджів.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що учасникам франчайзингової мережі слід ураховувати особливості законодавства України та

існуючої практики, які дають можливість отримати пільги при впровадженні інновацій у рамках створення франчайзингових підприємств або одиниць франчайзі за участю закордонних і національних франчайзерів. Ідеться про такі франчайзингові проекти, франчайзингові продукти та продукцію, а також франчайзингові підприємства, що відповідають нормам інноваційного проекту, продукту, продукції та підприємства відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність», який встановлює форми стимулювання інноваційних процесів і спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом [13].

Вважаємо слушною думку П.М. Олещука про те, що франчайзингова схема дає змогу виходити на національний ринок, виступаючи під потужним брендом, важливим для громадськості, а саме, аудиторії споживачів, що дозволяє балансувати ризики та долати кризові процеси [14].

Результати роботи можуть бути використані безпосередньо у правозастосовній практиці як методологічна база в процесі розроблення програм розвитку малого та середнього підприємництва. Зроблені висновки можуть допомогти представникам бізнес-структур оцінити перспективність і економічний ефект від застосування франчайзингової схеми розвитку бізнесу, а також отримати уявлення про переваги та принципи функціонування франчайзингової системи.

Список використаних джерел

1. *Тошина Н.М.* Новітній маркетинговий напрямок в бізнесі: франчайзинг та його особливості / Н.М. Тошина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/biznes/2009_2/2009/02/090230.pdf

2. *Barbara Beshel* «An Introduction to Franchising» IFA Educational Foundation, 2001. – 50 p.

3. Франчайзинг в Україні набуває все більшої популярності // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://video.bigmir.net/show/204244/#

4. *Перчук О.* Особливості обліку операцій франчайзингу у підприємства-франчайзі / О. Перчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2010_14/Perchuk.pdf

5. *Степанова Т.О., Квілінський О.С.* Формування правових засад франчайзингу в України / Т.О. Степанова, О.С. Квілінський // Проблеми розвитку законодавства України. 2009. – № 3. – С. 23-28.

6. *Функ Я.И., Хвалей В.В.* Международный предпринимательский франчайзинг / Я.И. Функ, В.В. Хвалей // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.frshop.ru/index.php?id=130&l_id=16&la_id=354&get_cont=&no_cont=1

7. *Кузьмін О.Є., Мирончик Т.В., Салата І.З., Марчук Л.В.* Франчайзинг : навч. посібник / О.Є. Кузьмін, Т.В. Мирончук. – К., 2011. – 267 с.

8. *Герасименко А.* Договор франчайзинга – перспективы применения / А. Герасименко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.top-franchising.com.ua/docs/articles/analytics/detail.php?ID=1118

9. *Павлова Е.* Принципы выбора регионов для экспансии по франчайзингу и ошибки при региональном развитии, которых можно избежать / Е. Павлова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://franchising.kiev.ua/3/15/437.html

10. *Дмитришин В.С.* Договір комерційної концесії та договір франчайзингу. Співвідношення понять та правова природа // Часопис Київського університету права. – 2010. – №3. – С. 199-203.

11. *Кляйн Наоми* NO LOGO. Люди против брэндов / Наоми Кляйн. – М. ООО «Издательство «Добрая книга», 2005. – 624 с.

12. *Бодо Шефер.* Шлях до фінансової незалежності / Бодо Шефер. – Франкфурт, «Мудрость», 2002. – 264 с.

13. Закон України «Про інноваційну діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – 36. – С. 266.

14. *Олещук П.М.* Франчайзинг як технологія політичного позиціонування / П.М. Олещук. – К.: «Гілея: науковий вісник»: збірник наукових праць, 2010. Випуск 41 (11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_41/Gileya41/P16_doc.pdf

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Захист особистих немайнових прав фізичної особи за міжнародно-правовими стандартами

Л.С. Криворучко
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті проаналізовано окремі елементи особистих немайнових прав фізичної особи, досліджено їх зміст і особливості, гарантії та способи захисту; приділено увагу національним механізмам захисту зазначених прав у світлі міжнародних стандартів.

В статье проанализированы отдельные элементы личных неимущественных прав физического лица, исследованы их содержание и особенности, гарантии и способы защит; уделено внимание национальным механизмам защиты указанных прав в свете международных стандартов.

The analysis of individual elements of moral rights of the individual investigated the content and features, guarantees and security methods, the authors paid attention to national mechanisms for the protection of these rights in light of international standards.

Ключові слова: *особисті немайнові права фізичних осіб, права людини, судовий захист, Європейський суд з прав людини, міжнародно-правові стандарти.*

Постановка проблеми

Процес входження України в Європейський правовий та економічний простір, розпочатий з моменту подачі Україною заявки щодо членства в Раді Європи, нерозривно пов'язаний із відпрацюванням нових стандартів у сфері захисту прав людини. Відповідно до ст. 3 Статуту Ради Європи [19] кожен член Ради Європи повинен визнавати принципи верховенства права і користування правами людини та основними свободами усіма особами в межах його юрисдикції. Базовий документ в Європейській системі захисту прав людини – Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [14], і саме на її прикладі видається доцільним розглянути механізми імплементації норм міжнародних договорів у сфері прав людини державами-учасницями та проаналізувати шляхи вдосконалення захисту особистих немайнових прав фізичної особи в Україні.

У процесі реалізації прав і свобод людини окреме місце посідають питання правового механізму захисту особистих немайнових прав фізичної особи національними засобами захисту, особливу увагу при цьому необхідно приділяти ролі, місцю та імплементації міжнародно-правових стандартів із захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання особистих немайнових прав фізичних осіб розглядалися частково в наукових працях відомих українських та зарубіжних учених-цивілістів, зокрема: М.М. Агаркова, С.С. Алексєєва, А.В. Бєлявського, О.М. Бандурки, Д.В. Боброві, К.Ф. Єгорова, О.С. Іоффе, О.О. Красавчикова, Л.С. Криворучко, М.С. Малеїна, В.П. Палія, О.А. Підопригори, С.І. Чорнооченко та інших. Однак, у науковій літературі недостатньо приділено увагу питанням захисту особистих немайнових прав фізичної особи, які відповідають міжнародно-правовим стандартам. На сьогодні ця проблема не повною мірою вирішена, що й обумовило вибір теми

дослідження. Наукова новизна роботи полягає в напрацюванні нових підходів до розуміння механізму захисту особистих немайнових прав фізичної особи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Окремі питання захисту особистих немайнових прав фізичної особи за міжнародно-правовими стандартами потребують ретельного наукового дослідження та вдосконалення правового механізму шляхом перегляду існуючого правового механізму та нормативно-правової бази в Україні, аналізу міжнародних стандартів і правового забезпечення в країнах зі стабільними економічними показниками та вдосконалення системи організаційно-правового механізму.

Формулювання цілей статті

Метою статті є обґрунтування актуальності та доцільності розгляду питання вдосконалення захисту особистих немайнових прав фізичної особи за міжнародно-правовими стандартами.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основу особистих немайнових відносин становлять особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими, тобто відносини щодо набуття, здійснення (реалізації) особистих немайнових благ фізичної особи (людини) як біосоціальної духовної істоти.

Зокрема, говорячи про зміст поняття «особистих немайнових прав», необхідно мати на увазі, що ці права мають щонайменше три риси: по-перше, їх можна розглядати в приватноправовому аспекті, тобто як саме особисті немайнові права, що перебувають під захистом приватного (цивільного) права. По-друге, у сфері конституційного права вони виступають як конституційні права, відповідно публічним правом. По-третє, ці права врегульовані міжнародним правом.

Конкретний зміст цих прав у національному праві може залежати не лише від тлумачення національних судів, ураховуючи Конституційний Суд України, але також і від міжнародних судів. Так, наприклад, право на життя й свободу перебуває під захистом Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14] 1950 року, а отже, при роз'ясненні цих прав необхідно враховувати їхнє тлумачення Європейським судом з прав людини.

З огляду на міжнародно-правові норми інститут особистих немайнових прав може мати різні назви та зміст, а подекуди й по-різному розумітися в різних країнах, що зумовлює необхідність його правильної кваліфікації.

Так, у Цивільному кодексі України [10], у книзі другій, ідеться про особисті немайнові права фізичних осіб, перелік яких переважно взято з Конституції України. Зазначимо, що хоча в самому ЦК України не використовується термін «особисті немайнові права юридичних осіб», проте у Законі України «Про міжнародне приватне право» ст. 22 називається «Особисті немайнові права», що дає нам підставу припускати наявність особистих немайнових прав не лише фізичних, а й юридичних осіб [20].

Найважливішим із природних прав людини є право на життя. Це право людини передусім містить принципи, що забезпечують фізичне існування людини та людства в цілому, тобто право на мир. Декларація про право народів на мир, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 12 листопада 1984 р., наголосила, що «… Генасамблея… переконана у тому, що життя без війни слугуватиме основою… повного здійснення прав і свобод людини.., що в ядерну епоху встановлення міцного миру на Землі є щонайпершою умовою збереження цивілізації, людства і його існування…».

Сучасні держави закріпили право на мир у своїй конституції – правовому акті найвищої юридичної сили. Так, Основний Закон ФРН у преамбулі та в ч. 2 ст. 1 «… визнає непорушні і невід'ємні права людини як основу кожного людського співтовариства, миру і справедливості в усьому світі»; у ч. 1 ст. 26 забороняє дії, «… здатні порушити мирне спільне життя народів» [16]. Підготов-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ку агресивної війни Основний Закон ФРН проголошує антиконституційною дією.

Згідно зі ст. 11 Конституції Італії «Італія відкидає війну як посягання на свободу інших народів і як засіб вирішення міжнародних конфліктів…» [17].

Стаття 9 Конституції Японії проголошує: «Щиро прагнучи міжнародного миру, заснованого на справедливості й порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування сили як заходу вирішення міжнародних спорів» [18].

У ст. 18 Конституції України висловлюється прагнення нашого народу до миру в такій формі: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства…» [1].

Сучасна доктрина розуміння права на життя передбачає скасування смертної кари як виду покарання. Від неї відмовились або не застосовують фактично понад 80 держав світу. До них належать: 36 штатів США, деякі країни Латинської Америки (Венесуела, Коста-Ріка, Бразилія, Мексика, Колумбія), 40 держав-членів Ради Європи. Згідно зі ст. 1 шостого протоколу Європейської конвенції з прав людини «Смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена»; «Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або у період неминучої загрози війни…» (ст. 2). Водночас ст. 2 Конвенції передбачає, що позбавлення життя не розглядається як порушення цієї статті, коли воно є наслідком неминучості застосування сили: а) для захисту будь-якої людини від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або запобігання втечі людини, що законно перебуває під вартою; в) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту.

Загальна декларація прав людини 1948 р. [9] серед невід'ємних природних прав людини називає також право приватної власності: «Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» (п. 1 ст. 1.7).

Для реалізації прав людини потрібні не лише міжнародні норми, визнані й закріплені конституцією, а й відповідні державні та міжнародні механізми та процедури захисту прав людини і громадянина, а також можливість захисту прав від свого імені в дійсно незалежному суді або в іншій державній чи міжнародній інстанції. До таких механізмів належить, насамперед, суд. «Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією і законом», – проголошує ст. 8 Загальної декларації прав людини. Система судових органів і порядок їх функціонування визначаються національним правом кожної держави.

Поряд із загальними, міжнародними нормами про захист цивільних прав та інтересів, ЦК України містить спеціальну норму, яка закріплює право фізичної особи, особисте немайнове право якої порушено, на відшкодування шкоди. Згідно зі ст. 280 ЦК України, якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової та (або) моральної шкоди, ця шкода підлягає відшкодуванню. Майнова та моральна шкода, що завдана фізичній особі порушенням її особистих немайнових прав, відшкодовується відповідно до статей 1166, 1167 ЦК України з урахуванням спеціальних правил, встановлених законом [10, с. 670].

Умови відповідальності за шкоду, завдану порушенням особистих немайнових прав (аналогічно розподілу умов цивільно-правової відповідальності в цілому), можна розподілити на загальні (типові) та спеціальні.

Загальні умови є типовими, тому що в більшості випадків їх достатньо для покладення на особу цивільно-правової відповідальності. До них відносять-

ся: протиправна поведінка, наявність шкоди (збитків), наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою (збитками) та вина.

Спеціальні умови є додатковими до загальних. Вони властиві лише окремим випадкам або окремим видам цивільних правопорушень і їх наявність вимагається лише у встановлених законодавством випадках [11, с. 18-22].

Протиправними визнаються дії (бездіяльність), які порушують права та обов'язки, закріплені чи санкціоновані нормами цивільного права, а також ті, які хоча й не передбачені конкретною нормою права, але суперечать загальним засадам міжнародного та національного законодавства. У сфері дії права розуміється лише юридична значущість поведінки індивідуальних чи колективних суб'єктів права, що виступають як учасники суспільних відносин, що регулюються правом. Зовні вона виражається у фізичних чи вербальних поведінкових актах, найчастіше буває усвідомленою, підпадає під юридичну оцінку й тягне за собою певні правові наслідки.

Зокрема, протиправна поведінка порушника особистих немайнових прав може виражатись у формі дії або бездіяльності. Проте в деяких випадках фахівці виокремлюють «три форми протиправної поведінки, внаслідок якої може бути завдана шкода: а) рішення; б) дії; в) бездіяльність» [12, с. 74], хоча прийняття неправомірних рішень або застосування приписів, що в них містяться, в цілому охоплюється поняттям неправомірних дій. Різноманітність особистих немайнових прав та їх змісту обумовлює різноманітність актів протиправної поведінки їх порушників.

Дії, якими порушуються особисті немайнові права та завдається шкода (збитки), з юридичної точки зору, не завжди кваліфікуються як протиправні. Зокрема, це дії, вчинені в стані необхідної оборони та крайньої необхідності, які зовні, за своїми шкідливими наслідками для інших осіб, хоча й містять усі ознаки протиправності, але в дійсності не є протиправними, а навпаки, за відомих обставин є дозволеними (правомірними) і суспільно корисними. За допомогою необхідної оборони можуть захищатися життя, свобода, особиста недоторканість, недоторканість житла, таємниця особистого життя тощо. Так, норма ч. 2 ст. 281 ЦК України встановлює, що фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом [10].

Так, наприклад, за допомогою необхідної оборони можуть бути захищені честь, гідність і ділова репутація, коли образи завдаються діями або правопорушник намагається оприлюднити наклепницькі відомості. За допомогою необхідної оборони може бути захищена недоторканість житла чи іншого приміщення. При цьому під час відбиття протиправного насильницького вторгнення в житло або інше приміщення (ст.ст. 118, 124 КК України) допускається завдання нападникові будь-якої шкоди (ч. 5 ст. 36 КК України) [21]. Право на свободу може бути захищене як шляхом необхідної оборони (відбиття намагань викрасти людину, пошкодження майна злочинця з метою втечі з приміщення, де особу протиправно утримують), так і діями у стані крайньої необхідності – ст. 39 КК України [21] (дії особи, яку порушники замкнули в орендованій ними квартирі та котра може звільнитися, лише зламавши чужий замок). Дії, вчинені в стані необхідної оборони, обмежені певними умовами. Недотримання останніх розглядається як перевищення необхідної оборони і тягне за собою відповідальність суб'єкта в загальному порядку. Ці умови стосуються як нападу (він повинен бути протиправним, але не дозволеним, наявним, але не передбачуваним, реальним, але не уявним), так і захисту (він повинен відповідати інтенсивності нападу, але не перевищувати його, бути своєчасним, але не запізнитися).

Дії, вчинені в стані крайньої необхідності, також обмежені в нашому праві низкою умов, які стосуються як небез-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

пеки (вона повинна бути наявною, але не минулою, реальною, але не уявною), так і захисту (заподіяна шкода повинна бути меншою за відвернуту і відвернути її не можна ніякими іншими засобами).

На відміну від кримінального права, де поняття дій, учинених в стані крайньої необхідності, взагалі вичерпується зазначеними вище моментами, в цивільному праві у зв'язку з цими діями виникає ще одне запитання: чи зобов'язана особа, яка вчинила дію в стані крайньої необхідності і цим захистила свій або чужий законний інтерес, але завдала майнової шкоди третій особі, відшкодувати цю шкоду?

Відповідно, наприклад, до ст. 1171 ЦК України шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Але при цьому закон надає особі, яка відшкодувала шкоду, можливість пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. Крім того, враховуючи обставини, за яких було завдано шкоду в стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоду, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

У разі порушення особистих немайнових прав може бути завдано як майнову, так і немайнову (моральну) шкоду. При цьому моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Тим більше, що на практиці може скластися ситуація, кола завдається моральна шкода, а майнова відсутня.

Майнова шкода завжди знаходить прояв у матеріальній сфері існування суб'єктів порушених прав. Більш складним є питання щодо наявності моральної шкоди. Моральна шкода може полягати: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Однією з найважливіших особливостей моральної шкоди є те, що негативні зміни відбуваються у свідомості людини і форма їх вираження значною мірою залежить від особливостей психіки потерпілого.

Проблема компенсації моральної шкоди полягає, насамперед, у встановленні межі між фактичною моральною шкодою і майновою шкодою. Потерпілий може використовувати весь спектр доказів, визначений процесуальним законодавством. Крім розмежування моральної і майнової шкоди, в окремих країнах виникають певні складнощі щодо розмежування договірної та недоговірної шкоди, адже у разі порушення як особистих немайнових, так і майнових прав можуть мати місце випадки, коли сторони перебувають у договірних відносинах, але завдання шкоди однією стороною другій не пов'язується з виконанням зобов'язання, що випливає з цього договору. Усе це відноситься до особистих немайнових прав, зокрема, випадків, коли шкода завдана внаслідок загибелі (смерті) чи ушкодження здоров'я пасажира під час користування транспортом, коли шкода завдана здоров'ю споживача товарами (роботами, послугами) неналежної якості.

Законодавство та судова практика в цивільних справах України виходить з того, що за таких обставин, незалежно від наявності договору, при вирішенні спору слід керуватися главою 82 ЦК України, тобто нормами деліктного права. На відміну від цього, в окремих країнах існує так звана проблема конкуренції позовів із договору та з делікту.

Наприклад, у США при заподіянні каліцтва пасажиру залізниці через недбалість її робітників компанію може бути притягнуто до відповідальності за завдання шкоди, яка одночасно є наслідком порушення договору і деліктом. Суд при цьому, за загальним правилом, не зв'язаний ніякими нормами і лише він може визначити, чи допускається конкуренція позовів у кожному конкретному випадку.

У деяких країнах континентальної Європи кваліфікація відносин як договірних або недоговірних суттєво впливає на обсяг відповідальності. Наприклад, у Франції при договірному зобов'язанні відшкодовуються лише прямі збитки (згідно зі ст. 1150 ЦК Франції боржник несе відповідальність лише за збитки, які передбачали або могли передбачити під час укладення договору, якщо тільки зобов'язання не було виконано внаслідок умислу боржника [13]), а при недоговірному – як прямі, так і непрямі. Жорсткість правила про відшкодування при деліктній відповідальності прямих і непрямих збитків пом'якшується тим, що розмір збитків у підсумку визначається судом.

У свою чергу, складність встановлення наявності причинного зв'язку обумовлюється й тим, що для покладення на порушника відповідальності у багатьох випадках необхідно встановити не один, а кілька причинно-наслідкових зв'язків. Так, наприклад, для покладення відповідальності за завдання шкоди життю, здоров'ю фізичної особи джерелом підвищеної небезпеки необхідно встановити наявність причинного зв'язку: 1) між діяльністю власника джерела підвищеної небезпеки і фактичною шкодою, що настала; 2) між поведінкою особи, яка безпосередньо обслуговувала джерело підвищеної небезпеки, і завданою шкодою; 3) між впливом особливо шкідливих якостей джерела підвищеної небезпеки і шкодою, тобто шкода повинна бути спричинена саме тими якостями об'єкта, які дають змогу віднести його до джерел підвищеної небезпеки.

Виходячи з викладеного, автор вважає, що законодавець повинен помірковано ставитися до розширення кола винятків із загального принципу відповідальності за вину, оскільки може настати такий момент, коли критична маса винятків зруйнує цей принцип як такий. З іншого боку, законодавцеві необхідно враховувати й те, що закріплення великої кількості винятків із принципу відповідальності за вину в підсумку руйнує ставлення до принципів юридичної відповідальності як до основних засад, яким властива найвища імперативність. Вони, як і принципи права взагалі, не лише характеризують чинне законодавство, а й визначають тенденції розвитку законодавчої та правозастосовної діяльності.

Згідно з цивільним законодавством України, основоположним аспектом особистих немайнових відносин є особисті немайнові відносини. Вони не пов'язані з майновими, а є відносинами з приводу набуття, здійснення/реалізації особистих немайнових благ фізичної особи – людини як біосоціальної духовної істоти.

Забезпечуючи природне існування фізичної особи, особисті немайнові права включають в себе права, що належать людині від народження та не можуть надаватися чи не надаватися державою, вони можуть нею лише гарантуватися (забезпечуватися) через правове визначення змісту та меж їх здійснення, а також охоронятися за допомогою норм цивільного права. Ці права є абсолютними, і межі їх здійснення окреслюються тільки правом іншої особи та моральними чинниками, виходячи з принципів справедливості, добра, рівності, гуманізму, милосердя, чесності тощо.

Саме тому необхідно зазначити, що реальне забезпечення прав людини вважається ознакою розвинутої демократичної, соціальної та правової держави, результатом реального існування громадянського суспільства. У будь-якому суспільстві права людини є найважливішим інститутом, за допомогою якого регулюється правовий статус особи, визначаються способи та засоби впливу

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

на неї, межі вторгнення в особисту сферу, встановлюються юридичні гарантії реалізації та захисту прав і свобод.

Однак, кожна держава сама обирає правовий механізм забезпечення виконання норм міжнародного права, що її зобов'язують, а рішення про це в переважній більшості випадків відображає в національній правовій системі країни. Так, у ст. 9 Конституції України зафіксовано: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [1].

Для визнання міжнародного договору джерелом права як частини національного законодавства, норми якого не підлягають прямому застосуванню, необхідним є дотримання таких умов: по-перше, Україна повинна бути учасником і підписантом цього договору; по-друге, положення договору відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» [2] повинні бути роз'яснені, їхнє значення визначене й зрозуміле для всіх учасників судочинства; по-третє, міжнародний договір України повинен бути опублікований для загального ознайомлення.

Статус міжнародного договору визначається шляхом прийняття закону про його ратифікацію, що наділяє перший юридичною силою, рівною за значенням закону України.

На думку автора, положення міжнародного договору після проходження процедури ратифікації не втрачає своєї переважної сили перед законами України, тому що вони, у першу чергу, є правовими актами міжнародного значення, акт ратифікації лише надає їм силу українського закону, є частиною національного законодавства України.

Міжнародний порядок виробив правила й процедуру, відповідно до яких звернення зі скаргою на порушення своїх прав і свобод до міжнародних правозахисних органів громадянин повинен здійснювати після використання всіх правових механізмів, передбачених для цього в державі, на яку він скаржиться. В Конституції України це сформульовано в такий спосіб (ст. 55): «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи чи у відповідні органи міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна» [1]. Перш ніж звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини, кожен (тобто громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства) зобов'язаний вичерпати всі національні засоби захисту своїх прав. Це положення Конституції не порушує міжнародні стандарти прав людини і не обмежує її свободу у виборі засобів захисту прав: подібні вимоги до процедури звернення в міжнародні правозахисні інстанції регулюються в ст. 35 Європейської конвенції прав людини [14] і ст. 2 Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [15].

Природно, виникають запитання: про які саме національні засоби правового захисту йдеться і з якого моменту їх можна вважати вичерпаними? Правових норм у національному праві України щодо цього немає, бо вони постають тільки у випадку звернення жертви порушення прав до міжнародних механізмів захисту. Міжнародні інстанції уповноваженні одержувати скарги від громадян багатьох держав, відповідно, саме вони приймають рішення про визнання чи невизнання факту вичерпаності національних засобів у кожному конкретному випадку, з урахуванням особливостей правової системи держави, на яку подано петицію (скаргу). Звичайно, вважається, що громадянин вичерпав усі національні засоби захисту прав, якщо він звертався до всіх державних органів, повноваження яких щодо розглянутої справи відповідають критеріям доступності й ефективності.

Доступність означає, що громадянин повинен мати можливість домогтися розгляду своєї справи в компетентному і незалежному органі і для цього не повинно існувати надмірних перешкод правового чи адміністративного характеру.

Ефективність полягає в можливості прийняттявідповідниморганомостаточного й обов'язкового до виконання рішення. Обидва принципи взаємозалежні, в одному з рішень Європейський суд із захисту прав людини відзначив: «для того, щоб оскарження вважалося ефективним, воно повинно бути доступним, – а це означає, що зацікавлена особа повинна мати можливість самостійно почати процедуру оскарження» [5, с. 52].

Найбільше зазначеним критеріям відповідають судові органи. У цивілізованій державі останнім належить центральне місце у всій правовій системі. Саме судові органи уособлюють справжнє право, істину та справедливість. Чим вищим є авторитет суду і правосуддя загалом, чим більшу самостійність і незалежність має суд у взаєминах із представницькими органами й органами управління, тим вищим є в країні рівень законності та демократії, тим надійніше захищені від можливих зазіхань права і свободи громадян.

Основні функції судової влади виявляються в правосудді. Правосуддя – «це діяльність суду, здійснювана в передбаченому процесуальним законом порядку, яка полягає в розгляді і розв'язанні конфліктів, пов'язаних із дійсним чи можливим порушенням норм... права» [6, с. 377]. Ця функція судів відображається в українському законодавстві таким чином:

По-перше, відповідно до ст. 55 Конституції України [1] саме на них покладено завдання захисту прав і свобод людини.

По-друге, згідно зі ст. 124 Конституції України «юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі», тобто будь-яка суперечка з приводу порушення прав, свобод і охоронюваних законом інтересів громадян може розглядатися судом.

По-третє, для звернення до судового захисту прав громадянинові досить скласти в письмовій формі позовну заяву і передати її судді, якщо йдеться про порушення прав і інтересів, що випливають із трудових, цивільних, сімейних, адміністративних правовідносин.

По-четверте, вироки, рішення, ухвали і постанови суду, що набули чинності, обов'язкові для всіх державних і громадських підприємств, установ і організацій, посадових осіб і громадян та підлягають виконанню на всій території України.

Першим кроком України як незалежної та демократичної держави до світових стандартів забезпечення прав і свобод людини стало ухвалення парламентом 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР [22], у пункті 1 якого зазначено, що Україна «повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [3].

Україна визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – Суд), який став унікальним міжнаціональним органом правосуддя. Суд розглядає індивідуальні заяви та міждержавні справи, які подаються до нього безпосередньо. Його юрисдикція поширюється на всі питання, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. У разі виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішується Судом. На прохання Комітету міністрів Ради Європи Суд може надавати консультативні висновки з правових питань щодо тлумачення Конвенції та протоколів до неї [4, с. 15].

Після ратифікації Конвенції Верховною Радою України заявник найшвидше з усіх учасників розгляду пристосувався до нових умов діяльності Суду. Усупереч песимістичним прогнозам засобів масової інформації з приводу віддаленості Суду, необізнаності та непоінформованості нашого співвітчизника щодо компетенції Суду, а також того, що громадяни України мали лише загальне уявлення про вимоги, які висуваються до скарг, що надсилаються, наші співвітчизники швидко зрозумі-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ли можливість реалізації захисту своїх прав.

Висновки

Повага до кожної людини як до особистості повинна стати нормою повсякденного життя в Україні, а людина має бути єдиною абсолютною цінністю первісного порядку, щодо якої визначаються всі інші цінності. Основні права та свободи людини належать їй від народження і є невід'ємними, тому їх забезпечення – одна з найважливіших функцій будь-якої держави.

Оцінка людини як особистості, відчуття свободи, самоповаги – це те, заради чого вона живе, покращує своє матеріальне становище, працює та спілкується. Тому, закріплюючи на законодавчому рівні можливість захисту особистих немайнових прав, варто визначити їх зміст, гарантії, способи захисту, що може стати суттєвим внеском у процес поліпшення чинного правового регулювання, приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів.

Права та свободи людини є невід'ємним правовим інститутом загальнолюдських цінностей, для якого характерне встановлення єдиних міжнародно-правових стандартів. Особисті права людини нерозривно пов'язані з такими поняттями, як «рівність», «свобода», «недоторканість» особи. І це природно, тому що ці поняття протягом всієї історії цивілізації використовувалися в боротьбі нового зі старим, прогресивного з консервативним.

Нині у світі існує велика кількість інститутів і механізмів, спрямованих на захист прав і свобод людини і громадянина, однак, ураховуючи той факт, що саме законодавчий механізм не повною мірою відповідає потребам сьогодення в питаннях захисту особистих немайнових прав фізичної особи, є доцільним, по-перше, детальне вивчення та імплементація правових норм країн європейської спільноти в національне законодавство України з подальшим процесом ратифікації, по-друге, вдосконалення дійових правових механізмів захисту й контролю за дотриманням з боку державних органів та посадових осіб особистих немайнових прав фізичних осіб, по-третє, розроблення інституту (правового механізму) відповідальності посадових осіб у складовій нехтування чи порушення захисту особистих немайнових прав фізичних осіб. Це дасть змогу не лише забезпечити й гарантувати дотримання законних прав і свобод людини як внутрішньодержавної функції, а й підвищить загальний статус України як правого гаранта на міжнародному рівні.

Ураховуючи вищезазначене, вважаємо за доцільне привести національне законодавство з питань реалізації та захисту особистих немайнових прав фізичної особи до вимог міжнародних стандартів із прав людини. Імплементація міжнародних норм у національне законодавство дасть можливість максимально забезпечити реалізацію зазначеного права в Україні національними засобами захисту. Процедура звернення до Європейського суду з прав людини за захистом своїх особистих немайнових прав фізичної особи повинна стати виключним механізмом (остаточною інстанцією) реалізації та забезпечення зазначених прав.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 4 лютого 2011 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 54 с.

2. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – С. 540.

3. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=475%2F97-%E2%F0

4. *Луспеник Д.* Застосування статті 10 Конвенції про захист прав і основних свобод лю-

дини при розгляді судами цивільних справ про захист честі, гідності і ділової репутації / Д. Луспеник // Вісник Академії правових наук України. 2002. № 4(31). – С. 10-18.

5. Хто є організаціями громадянського суспільства в Україні / Український незалежний центр політичних досліджень // Громадянське суспільство. – 2009. – № 2(9). – 162 с.

6. *Пастушок Г.І.* Співвідношення міжнародного європейського права (філософські аспекти) / Г.І. Пастушок // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. № 4. – С. 373-378.

7. Декларація про право народів на мир : станом на 12 листопада 1984 р. / Генеральна Асамблея ООН. – Офіц. вид. – К. : Міжн. вид-во, 1984. – 3 с.

8. *Боброва Д.В.* Зобов'язання із заподіяння шкоди // Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. – Ч. 2. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 504-566.

9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року № 217 А (III) : станом на 10.12.2008, номер у держ. реєстрі 45085/2008 / Організація Об'єднаних Націй. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2008. – 15 с.

10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. : станом на 15.01.2011 / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 400 с.

11. *Толстой В.С.* Личные неимущественные правоотношения : учебное пособие / В.С. Толстой. – М. : ООО «Издательство «ЭЛИТ», 2006. – 198 с.

12. *Палиюк В.П.* Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография, изд. 2-е, испр. и доп. / В.П. Палиюк. – К. : Право, 2005. – 272 с.

13. Французский гражданский кодекс / науч. редакт. и предисл. к.ю.н. Д.Г. Лаврова, перевод с франц. А.А. Жуковой, Г.А. Пашковской. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 1101 с.

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : станом на 21.06.2011. – (Офіційний переклад). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004

15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

16. Конституція ФРН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rfhwb.de/Pravo/Pravo_ru/pravo_ru1.htm

17. Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 года / пер. с итал. Л.П. Гринберга // Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Издательская группа ИНФРА-М. – НОРМА, 1997. – С. 423-450.

18. Конституция Японии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://asiapacific.narod.ru/countries/japan/constitusion_of_japan.htm

19. Статут Ради Європи від 05.05.1949 : станом на 11.11.2011. – (Офіційний переклад). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_001

20. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – С. 422.

21. Кримінальний кодекс України від 01.09.2001: станом на 06.10.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.

22. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – С. 263.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Application of EC state aid law by the Member State courts

В.С. Лук'янець
кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті основну увагу було звернено на те, що курс на європейську інтеграцію ставить перед нашою державою комплексне завдання здійснення глибоких економічних реформ, створення реально діючої ринкової економіки. Значне місце у реалізації цих завдань посідає проблема регулювання державної допомоги. Для кращого проведення апроксимації українського антимонопольного законодавства у сфері надання державної допомоги до відповідних норм права Євросоюзу, практично необхідним є запозичення досвіду застосування національними судами держав-членів Євросоюзу положень конкурентного права Євросоюзу.

В статье основное внимание было обращение на то, что курс на европейскую интеграцию ставит перед нашим государством комплексное задание осуществления глубоких экономических реформ, создания реально действующей рыночной экономики. Значительное место в реализации этих заданий занимает проблема регулирования государственной помощи. Для лучшего проведения аппроксимации украинского антимонопольного законодательства в сфере предоставления государственной помощи к соответствующим нормам права Евросоюза, практически необходимым является заимствование опыта применения национальными судами государств-членов Евросоюза положений конкурентного права Евросоюза.

In this article, basic attention was dedicated to the state aid by the European Union competition law. The Commission and the national courts have complementary and separate roles in the application of the state aid rules. For better approximation of Ukrainian antitrust legislation in part of the state aid to the appropriate norms of the European Union competition rules, it is practically necessary to analyse the experience of application by national courts of member-states of the European Union provisions of the European Union competition law.

Ключові слова: *конкурентне право Євросоюзу, державна допомога, антимонопольне право, національні суди держав-членів Євросоюзу.*

A company which receives government support obtains an advantage over its competitors. Therefore, the EC Treaty generally prohibits State aid unless it is justified by reasons of general economic development. To ensure that this prohibition is respected and exemptions are applied equally across the European Union. The European Commission is in charge of watching over the compliance of State aid with EU rules. As a first step, it has to determine whether a company has received State aid, which is the case if the support meets the following criteria:

- there has been an intervention by the State or through State resources which can take a variety of forms (e.g. grants, interest and tax reliefs, guarantees, government holdings of all or part of a company, or the provision of goods and services on preferential terms, etc.);
- the intervention confers an advantage to the recipient on a selective basis, for example to specific companies or sectors of the industry, or to companies located in specific regions;

• competition has been or may be distorted;
• the intervention is likely to affect trade between Member States.

By contrast, general measures are not regarded as State aid because they are not selective and apply to all companies regardless of their size, location or sector. Examples include general taxation measures or employment legislation.

State aid is traditionally considered as an area where there is not much room for action at national level, given the Commission's almost exclusive competence. This is true as far as the assessment of the compatibility of an aid with the common market is concerned. However, as set out in the Commission's notice on cooperation between national courts and the Commission in the State aid field national courts may also be called to take part in State aid control in many different situations.

First of all, national courts have an important role to play in the protection of enterprises against unlawful aid to their competitors. As a consequence of the direct effect of Art. 107(3) of, if aid is granted without prior authorisation by the Commission, a competitor can address himself directly to a national court. As the Court of Justice has established, the national judge is obliged to take all necessary measures against this infringement, even to the extent of ordering reimbursement of the aid.

Secondly, the implementation of Commission decisions, especially recovery decisions, often gives rise to procedures before national courts. National judges have to ensure the «*effet utile*» of the Commission decision. In doing so, they make an essential contribution to an efficient system of State aid control.

Despite these far-reaching powers and tasks of national courts, the present article shows that these are unfortunately largely underused. The number of cases in most Member States is very low, especially if compared with the number of examples of unlawful aid, and national proceedings have rarely allowed competitors to achieve the desired outcome. This is perhaps the most surprising conclusion to draw from the study: since the instruments exist at national level, why they are not used more often. Would it not follow the spirit of subsidiarity for enterprises and judges to take action against unlawful aid at national level?

I believe that part of the explanation for the current situation is probably the lack of knowledge of the State aid rules by the people concerned (administrations, enterprises, lawyers, etc.). The adoption of a procedural regulation and the ongoing efforts of the Commission to make State aid policy more transparent will lead to improvements in this regard. This article will certainly also bring a contribution by showing possible ways of action and offering inspiration for future developments.

The Commission and the national courts have complementary and separate roles in the application of the State aid rules. While the Commission has the exclusive power to decide whether aid is compatible with the common market, national courts are responsible for the protection of rights and the enforcement of duties, usually at the behest of private parties. In its notice on cooperation in State aid matters between national courts and the Commission, the Commission points out that, while it is not always in a position to act promptly to safeguard the interests of third parties in State aid matters, national courts may be better placed to ensure that breaches of the last sentence of Art. 107 (3) are dealt with and remedied. [1]

This article analyses the cases on EC State aid law which have been decided by Member State courts to date. The following actions can be brought before national courts:

1) actions by the Member State to obtain recovery from the beneficiary (or actions by the beneficiary against recovery by the Member State);

2) actions by a company against the Member State for the annulment of a discriminatory imposition of a financial burden (e.g. tax) from which another company is exempted;

3) disputes between different branches of the administration as to the permissibility of State aid measures (institutional disputes);

4) actions by a competitor against the Member State for damages, recovery and/or injunctive measures;

5) actions by a competitor against the beneficiary for damages, recovery and/or injunctive measures.

Enforcement by the European Commission. Article 107(1) and (3) of the Treaty provide for a specific procedure under which the European Commission monitors new aid and keeps existing aid under constant review. A Member State must notify the Commission of any plans to grant or alter aid before they are put into effect.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Following notification, the Commission conducts an initial review of the planned aid, during which the aid may not be put into effect.

The Commission has a period of two months to submit comments. If the Commission does not take action within this two-month period, the Member State may proceed to implement its plans and the aid shall become existing aid, subject to the supervision rules of Article 107(1). If at the end of that review the Commission deems that there are questions on the compatibility of the aid with the Common Market, it must without delay initiate the consultative examination procedure under Article 107(2). In this case the prohibition continues until the Commission reaches a decision on the compatibility of the planned aid with the Common Market.

The Article 107(2) procedure is concluded by issuing either a negative decision prohibiting the aid, a conditional decision allowing the aid subject to certain conditions or a positive decision. Non-notification does not automatically make such aid incompatible with the Common Market. The Commission is not relieved of the duty to examine the aid and test its compatibility with Article 106. If the Commission finds aid incompatible and the aid has already been paid, it will ask the Member State to recover the aid from the recipient with interest as from the day on which the recipient had the aid at its disposal. [2] A Member State is obliged to recover the aid and may not allow a rule in its domestic law to prevent recovery. [3]

So, the Court of Justice has stated that a Member State may not plead provisions, practices or circumstances in its own legal system as a reason for not complying with EC law, while recipients of illegal aid cannot, save in exceptional circumstances, invoke the principle of legitimate expectations. The Court of First Instance has upheld the Commission's decision to make its authorization of a new aid package subject to a suspension of the payment of that aid, until a prior aid to the same undertaking, which has been declared incompatible, has been recovered [4].

Furthermore, in order to emphasize the importance of notification, the Commission has issued a communication on recovery of illegal aid, stipulating that it may make an interim decision requiring the beneficiary immediately to reimburse the no notified and illegal aid to the Member State with interest, pending the Commission's decision on its compatibility. [5] The Commission has also issued a notice on cooperation on State aid between national courts and the Commission. [6] The Commission pointed out that national courts must until the final decision of the Commission preserve the rights of individuals confronted with the potential breach by State Authorities of the prohibition in Article 107(3). National courts are encouraged to use all national remedies to freeze payment or order the return of sums illegally paid.

The first issue facing national courts and potential claimants when applying Articles 107 and 108 of the Treaty is whether the measure concerned actually constitutes State aid within the meaning of the Treaty.

Article 107(1) of the Treaty covers *'any aid granted by a Member State or through State resources in any form whatsoever which distorts or threatens to distort competition by favouring certain undertakings or the production of certain goods, in so far as it affects trade between Member States'*.

The ECJ has explicitly stated that, as is the case for the Commission, national courts have powers to interpret the notion of State aid. [7] The notion of State aid is not limited to subsidies. [8] It also comprises, *inter alia*, tax concessions and investments from public funds made in circumstances where a private investor would have withheld his support. [9] Whether the aid is granted directly by the State or by public or private bodies established or appointed by it to administer the aid is immaterial in this respect [10]. However, for public support to be considered State aid, the aid needs to favour certain undertakings or the production of certain goods ('selectivity'), as opposed to general measures to which Article 107(1) of the Treaty does not apply [11]. In addition, the aid must distort or threaten to distort competition and must have an effect on trade between Member States [12].

The case law of the Community courts [13] and decisions taken by the Commission have frequently addressed the question of whether certain measures qualify as State aid. In addition, the Commission has issued detailed guidance on a series of complex issues, such as the application of the private investor principle [14] and of the private creditor test [15], the circumstances under which State guarantees must be regarded as State aid [16], the treatment of public land sales [17], privatisation and assimilated State ac-

tions [18], aid below the *de minimis* thresholds [19], export credit insurance [20], direct business taxation [21], risk capital investments [22], and State aid for research, development and innovation [23]. Case law, Commission guidance and decision making practice can provide valuable assistance to national courts and potential claimants concerning State aid.

Where doubts exist as to the qualification of State aid, national courts may ask for a Commission opinion under section 3 of this Notice. This is without prejudice to the possibility or the obligation for a national court to refer the matter to the ECJ for a preliminary ruling under Article 309 of the Treaty.

The standstill obligation. According to Article 108(3) of the Treaty, Member States may not implement State aid measures without the prior approval of the Commission ('standstill obligation'): *'The Commission shall be informed, in sufficient time to enable it to submit its comments, of any plans to grant or alter aid. If it considers that any such plan is not compatible with the common market having regard to Article 107, it shall without delay initiate the procedure provided for in paragraph 2. The Member State concerned shall not put its proposed measures into effect until this procedure has resulted in a final decision'* [24].

However, there are a number of circumstances in which State aid can be lawfully implemented without Commission approval: (a) Where the measure is covered by a Block Exemption Regulation issued under the framework of Council Regulation (EC) No 994/98 of 7 May 1998 on the application of Articles 92 and 93 of the Treaty establishing the European Community to certain categories of horizontal State aid [25] ('the Enabling Regulation'). Where a measure meets all the requirements of a Block Exemption Regulation, the Member State is relieved of its obligation to notify the planned aid measure and the standstill obligation does not apply. Based on the Enabling Regulation, the Commission originally adopted several Block Exemption Regulations [26], some of which have in the meantime been replaced by Commission Regulation (EC) No 800/2008 of 6 August 2008 declaring certain categories of aid compatible with the common market in application of Articles 87 and 88 of the Treaty (General block exemption Regulation) [27]. (b) Similarly, existing aid [28] is not subject to the standstill obligation. This includes, amongst others, aid granted under a scheme which existed before a Member State's accession to the European Union or under a scheme previously approved by the Commission [29].

National court proceedings in State aid matters may sometimes concern the applicability of a Block Exemption Regulation or an existing or approved aid scheme, or both. Where the applicability of such a Regulation or scheme is at stake, the national court can only assess whether all the conditions of the Regulation or scheme are met. It cannot assess the compatibility of an aid measure where this is not the case, since that assessment is the exclusive responsibility of the Commission.

If the national court needs to determine whether the measure falls under an approved aid scheme, it can only verify whether all conditions of the approval decision are met. Where the issues raised at national level concern the validity of a Commission decision, the national court has no jurisdiction to declare acts of Community institutions invalid [29]. Where the issue of validity arises, the national court may, or in some cases must, refer the matter to the ECJ for a preliminary ruling [30]. Based on the principle of legal certainty as interpreted by the ECJ, even the possibility of questioning the validity of the underlying Commission decision by way of a preliminary ruling is no longer available where the claimant could undoubtedly have challenged the Commission decision before the Community courts under Article 263 of the Treaty, but failed to do so [31].

Respective roles of the Commission and national courts. The ECJ has repeatedly confirmed that both national courts and the Commission play essential, but distinct roles in the context of State aid enforcement [32]. The Commission's main role is to examine the compatibility of proposed aid measures with the common market, based on the criteria laid down in Article 107(2) and (3) of the Treaty. This compatibility assessment is the exclusive responsibility of the Commission, subject to review by the Community courts. According to settled ECJ jurisprudence, national courts do not have the power to declare a State aid measure compatible with Article 107(2) or (3) of the Treaty [33].

The role of the national court depends on the aid measure at issue and whether that measure has been duly notified and approved by the

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Commission: (a) National courts are often asked to intervene in cases where a Member State authority [34] has granted aid without respecting the standstill obligation. This situation arises either because the aid was not notified at all, or because the authority implemented it before getting the Commission's approval. The role of national courts in such cases is to protect the rights of individuals affected by the unlawful implementation of the aid [35]. (b) National courts also play an important role in the enforcement of recovery decisions adopted under Article 14(1) of Council Regulation (EC) No 659/1999 of 22 March 1999 laying down detailed rules for the application of Article 93 of the EC Treaty [36] ('the Procedural Regulation'), where the Commission's assessment concludes that aid granted unlawfully is incompatible with the common market and enjoins the Member State concerned to recover the incompatible aid from the beneficiary. The involvement of national courts in such cases usually arises from actions brought by beneficiaries for review of the legality of the repayment request issued by national authorities. However, depending on national procedural law, other types of legal action may be possible (such as actions by Member State authorities against the beneficiary aimed at the full implementation of a Commission recovery decision).

When preserving the interests of individuals, national courts must take full account of the effectiveness and direct effect [37] of Article 108(3) of the Treaty and the interests of the Community [38].

Like Articles 101 and 102 EC, the standstill obligation laid down in Article 108(3) of the Treaty gives rise to directly effective individual rights of affected parties (such as the competitors of the beneficiary). These affected parties can enforce their rights by bringing legal action before competent national courts against the granting Member State. Dealing with such legal actions and thus protecting competitor's rights under Article 108(3) of the Treaty is one of the most important roles of national courts in the State aid field.

The essential role played by national courts in this context also stems from the fact that the Commission's own powers to protect competitors and other third parties against unlawful aid are limited. Most importantly, as the ECJ held in its 'Boussac' [39] and 'Tubemeuse' [40] judgments, the Commission cannot adopt a final decision ordering recovery merely because the aid was not notified in accordance with Article 108(3) of the Treaty. The Commission must therefore conduct a full compatibility assessment, regardless of whether the standstill obligation has been respected or not [41]. This assessment can be time-consuming and the Commission's powers to issue preliminary recovery injunctions are subject to very strict legal requirements [42].

As a result, actions before national courts offer an important means of redress for competitors and other third parties affected by unlawful State aid. Remedies available before national courts include: (a) preventing the payment of unlawful aid; (b) recovery of unlawful aid (regardless of compatibility); (c) recovery of illegality interest; (d) damages for competitors and other third parties; and (e) interim measures against unlawful aid.

Preventing the payment of unlawful aid. National courts are obliged to protect the rights of individuals affected by violations of the standstill obligation. National courts must therefore draw all appropriate legal consequences, in accordance with national law, where an infringement of Article 108(3) of the Treaty has occurred [43]. However, the national courts′ obligations are not limited to unlawful aid already disbursed. They also extend to cases where an unlawful payment is about to be made. As part of their duties under Article 108(3) of the Treaty, national courts must safeguard the rights of individuals against possible disregard of those rights. Where unlawful aid is about to be disbursed, the national court is therefore obliged to prevent this payment from taking place.

The national courts′ obligation to prevent the payment of unlawful aid can arise in a variety of procedural settings, depending on different types of actions available under national law. Very often, the claimant will seek to challenge the validity of the national act granting the unlawful State aid. In such cases, preventing the unlawful payment will usually be the logical consequence of finding that the granting act is invalid as a result of the Member State's breach of Article 108(3) of the Treaty [44].

Recovery of unlawful aid. Where a national court is confronted with unlawfully granted aid, it must draw all legal consequences from this unlawfulness under national law. The national court must therefore in principle order the full

recovery of unlawful State aid from the beneficiary [45]. Ordering the full recovery of unlawful aid is part of the national court′s obligation to protect the individual rights of the claimant (such as the competitor) under Article 108(3) of the Treaty. The recovery obligation of the national court is thus not dependent on the compatibility of the aid measure with Article 107(2) or (3) of the Treaty.

Since national courts must order the full recovery of unlawful aid regardless of its compatibility, recovery can be swifter before a national court than through a complaint with the Commission. Indeed, unlike the Commission, the national court can and must limit itself to determining whether the measure constitutes State aid and whether the standstill obligation applies to it.

However, the national courts′ recovery obligation is not absolute. According to the 'SFEI' jurisprudence [46], there can be exceptional circumstances in which the recovery of unlawful State aid would not be appropriate. The legal standard to be applied in this context should be similar to the one applicable under Articles 14 and 15 of the Procedural Regulation [47]. In other words, circumstances which would not stand in the way of a recovery order by the Commission cannot justify a national court refraining from ordering full recovery under Article 108(3) of the Treaty. The standard which the Community courts apply in this respect is very strict. In particular, the ECJ has consistently held that, in principle, a beneficiary of unlawful aid cannot plead legitimate expectation against a Commission recovery order [48]. This is because a diligent businessman would have been able to verify whether the aid he received was notified or not [49].

To justify the national court not ordering recovery under Article 108(3) of the Treaty, a specific and concrete fact must therefore have generated legitimate expectation on the beneficiary's part [50]. This can be the case if the Commission itself has given precise assurances that the measure in question does not constitute State aid, or that it is not covered by the standstill obligation [51].

In its 'CELF' judgment [52], the ECJ clarified that the national court's obligation to order full recovery of unlawful State aid ceases if, by the time the national court renders its judgment, the Commission has already decided that the aid is compatible with the common market. Since the purpose of the standstill obligation is to ensure that only compatible aid can be implemented, this purpose can no longer be frustrated where the Commission has already confirmed compatibility [53]. Therefore, the national court's obligation to protect individual rights under Article 108(3) of the Treaty remains unaffected where the Commission has not yet taken a decision, regardless of whether a Commission procedure is pending or not [54].

While after a positive Commission decision the national court is no longer under a *Community law* obligation to order full recovery, the ECJ also explicitly recognises that a recovery obligation may exist under *national law* [55]. However, where such a recovery obligation exists, this is without prejudice to the Member State's right to re-implement the aid subsequently.

Once the national court has decided that unlawful aid has been disbursed in violation of Article 108(3) of the Treaty, it must quantify the aid in order to determine the amount to be recovered. The case law of the Community courts on the application of Article 107(1) of the Treaty and the Commission's guidance and decision making practice should assist the court in this respect.

Recovery of interest. The economic advantage of unlawful aid is not limited to its nominal amount. In addition, the beneficiary obtains a financial advantage resulting from the premature implementation of the aid. This is due to the fact that, had the aid been notified to the Commission, payment would (if at all) have taken place later. This would have obliged the beneficiary to borrow the relevant funds on the capital markets, including interest at market rates.

This undue time advantage is the reason why, if recovery is ordered by the Commission, Article 14(2) of the Procedural Regulation requires not only recovery of the nominal aid amount, but also recovery of interest from the day the unlawful aid was put at the disposal of the beneficiary to the day when it is effectively recovered. The interest rate to be applied in this context is defined in Article 9 of Commission Regulation (EC) No 794/2004 of 21 April 2004 implementing Council Regulation (EC) No 659/1999 laying down detailed rules for the application of Article 113 of the Treaty ('the Implementing Regulation') [56].

In its 'CELF' judgment, the ECJ clarified

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

that the need to recover the financial advantage resulting from premature implementation of the aid (hereinafter referred to as 'illegality interest') is part of the national courts' obligation under Article 108(3) of the Treaty. This is because the premature implementation of unlawful aid will at least cause competitors to suffer depending on the circumstances earlier than they would have to, in competition terms, from the effects of the aid. The beneficiary has therefore obtained an undue advantage [57].

The national court's obligation to order the recovery of illegality interest can arise in two different settings: (a) The national court must normally order full recovery of unlawful aid under Article 108(3) of the Treaty. Where this is the case, illegality interest needs to be added to the original aid amount when determining the total recovery amount. (b) However, the national court must also order the recovery of illegality interest in circumstances in which, exceptionally, there is no obligation to order full recovery. As confirmed in 'CELF', the national court's obligation to order recovery of illegality interest therefore remains in place even after a positive Commission decision [58]. This can be of central importance to potential claimants, since it also offers a successful remedy in cases where the Commission has already declared the aid compatible with the common market.

Conclusions

In order to comply with their recovery obligation as regards illegality interest, national courts need to determine the interest amount to be recovered. The following principles apply in this respect:

(a) The starting point is the nominal aid amount [59].

(b) When determining the applicable interest rate and calculation method, national courts should take account of the fact that recovery of illegality interest by a national court serves the same purpose as the Commission's interest recovery under Article 14 of the Procedural Regulation. In addition, claims for the recovery of illegality interest are Community law claims based directly on Article 108(3) of the Treaty.

(c) In order to ensure consistency with Article 14 of the Procedural Regulation and to comply with the effectiveness requirement, the Commission considers that the method of interest calculation used by the national court may not be less strict than that foreseen in the Implementing Regulation [60]. Consequently, illegality interest must be calculated on a compound basis and the applicable interest rate may not be lower than the reference rate.

(d) Moreover, in the Commission's view, it follows from the principle of equivalence that, where the interest rate calculation under national law is stricter than that laid down in the Implementing Regulation, the national court will have to apply the stricter national rules also to claims based on Article 108(3) of the Treaty.

(e) The start date for the interest calculation will always be the day on which the unlawful aid was put at the disposal of the beneficiary. The end date depends on the situation at the time of the national judgment. If, as was the case in 'CELF', the Commission has already approved the aid, the end date is the date of the Commission decision. Otherwise, illegality interest accumulates for the whole period of unlawfulness until the date of actual repayment of the aid by the beneficiary. As was confirmed in 'CELF', illegality interest also needs to be applied for the period between the adoption of a positive Commission decision and the subsequent annulment of this decision by the Community courts [61].

Sources and literature

1. State Aid Action Plan: Less and better targeted State aid: a roadmap for State aid reform 2005-2009, COM (2005) 107 final.

2. State Aid Action Plan: Less and better targeted State aid: a roadmap for State aid reform 2005-2009, COM (2005) 107 final, paragraphs 55 and 56.

3. OJ C 312, 23.11.1995, p. 8.

4. A total increase from 116 cases to 357 cases.

5. 51 % of all judgments.

6. 12 % of all judgments.

7. Case 78/76, Steinike & Weinlig, [1977] ECR 595, paragraph 14; Case C-39/94, SFEI and Others, [1996] ECR I-3547, paragraph 49; Case C-354/90 Fédération Nationale du Commerce Extérieur des

Produits Alimentaires and Others v France, [1991] ECR I-5505, paragraph 10; and Case C-368/04, Transalpine Ölleitung in Österreich, [2006] ECR I-9957, paragraph 39.

8. Case C-308/01, GIL Insurance and Others, [2004] ECR I-4777, paragraph 69; Case C-387/92, Banco Exterior de España v Ayuntamiento de Valencia, [1994] ECR I-877, paragraph 13; Case C-295/97, Piaggio, [1999] ECR I-3735, paragraph 34; Case C-39/94, SFEI, paragraph 58; Case C-237/04, Enirisorse [2006] ECR I-2843, paragraph 42; and Case C-66/02, Italy v Commission [2005] ECR I - 10901, paragraph 77.

9. Cf. Advocate General Jacobs' Opinion in Joined Cases C-278/92, C-279/92 and C-280/92, Spain v Commission, [1994] ECR I-4103, paragraph 28: 'State aid is granted whenever a Member State makes available to an undertaking funds which in the normal course of events would not be provided by a private investor applying normal commercial criteria and disregarding other considerations of a social, political or philanthropic nature'.

10. Case 290/83, Commission v France, [1985] ECR 439, paragraph 14; and Case C-482/99, France v Commission, [2002] ECR I-4397, paragraphs 36 to 42.

11. A clear analysis of this distinction is to be found in Advocate General Darmon's Opinion in Joined Cases C-72/91 and C-73/91, Sloman Neptun v Bodo Ziesemer, [1993] ECR I-887.

12. See, inter alia, Joined Cases C-393/04 and C-41/05, Air Liquide Industries Belgium, [2006] ECR I-5293, paragraphs 33 to 36; Case C-222/04, Cassa di Risparmio de Firenze and Others, [2006] ECR I-289, paragraphs 139 to 141; and Case C-310/99, Italy v Commission, [2002] ECR I-2289, paragraphs 84 to 86.

13. A good example is the Altmark ruling of the ECJ, Case C-280/00, Altmark Trans GmbH and Regierungspräsidium Magdeburg v Nahverkehrsgesellschaft Altmark GmbH, [2003] ECR I-7747.

14. On the private investor test in general, see Case C-142/87, Belgium v Commission (Tubemeuse) [1990] ECR I-959; Case C-305/89, Italy v Commission (Alfa Romeo), [1991] ECR I-1603 paragraphs 19 and 20. As to its detailed reasoning, see Joined Cases T-228/99 and T-233/99, Westdeutsche Landesbank Girozentrale v Commission, [2003] ECR II-435, paragraph 245 et seq. See also Bulletin EC 9-1984, reproduced in 'Competition law in the European Communities', Volume IIA, and Communication of the Commission on the application of Articles 92 and 93 of the EEC Treaty and of Article 5 of Commission Directive 80/723/EEC to public undertakings in the manufacturing sector, (OJ C 307, 13.11.1993, p. 3). As regards the application of this principle in relation to the financing of airports, see Community guidelines on financing of airports and start-up aid to airlines departing from regional airports (OJ C 312, 9.12.2005, paragraphs 42 to 52, p. 1).

15. Case C-342/96, Spain v Commission, [1999] ECR I-2459, paragraph 34; and Case C-256/97, DM Transport [1999] ECR I-3913, paragraph 25.

16. Commission Notice on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to State aid in the form of guarantees (OJ C 155, 20.6.2008, p. 10).

17. Commission Communication on State aid elements in sales of land and buildings by public authorities (OJ C 209, 10.7.1997, p. 3).

18. XXIII Report on Competition Policy, paragraphs 401 to 402 and Case C-278/92, Spain v Commission, [1994] ECR I-4103.

19. Commission Regulation (EC) No 1998/2006 of 15 December 2006 on the application of Articles 87 and 88 of the Treaty to de minimis aid (OJ L 379, 28.12.2006, p. 5); Commission Regulation (EC) No 875/2007 of 24 July 2007 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to de minimis aid in the fisheries sector and amending Regulation (EC) No 1860/2004 (OJ L 193, 25.7.2007, p. 6); and Commission Regulation (EC) No 1535/2007 of 20 December 2007 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to de minimis aid in the sector of agricultural production (OJ L 337, 21.12.2007, p. 35).

20. Communication of the Commission to the Member States pursuant to Article [93(1)] of the EC Treaty applying Articles [92] and [93] of the Treaty to short-term export-credit insurance (OJ C 281, 17.9.1997, p. 4), as last amended by the Communication of the Commission to Member States amending the communication pursuant to Article [93(1)] of the EC Treaty applying Articles [92] and [93] of the Treaty to short-term export-credit insurance (OJ C 325, 22.12.2005, p. 22).

21. Commission Notice on the application of the State aid rules to measures relating to direct business taxation (OJ C 384, 10.12.1998, p. 3).

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

22. Community Guidelines on State aid to promote risk capital investments in small and medium-sized enterprises (OJ C 194, 18.8.2006, p. 2).

23. Community Framework for State aid for research and development and innovation (OJ C 323, 30.12.2006, p. 1).

24. The Standstill Obligation is reiterated in Article 3 of Council Regulation (EC) No 659/1999 of 22 March 1999 laying down detailed rules for the application of Article [93] of the EC Treaty (OJ L 83, 27.3.1999, p. 1) ('the Procedural Regulation'). As regards the exact time of the granting of an aid, see Commission Regulation (EC) No 1998/2006 of 15 December 2006 on the application of Articles 87 and 88 of the Treaty to de minimis aid (OJ L 379, 28.12.2006, p. 5) at recital 10.

25. OJ L 142, 14.5.1998, p. 1.

26. Commission Regulation (EC) No 68/2001 of 12 January 2001 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to training aid (OJ L 10, 13.1.2001, p. 20); Commission Regulation (EC) No 70/2001 of 12 January 2001 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to State aid to small and medium-sized enterprises (OJ L 10, 13.1.2001, p. 33); Commission Regulation (EC) No 2204/2002 of 12 December 2002 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to State aid for employment (OJ L 337, 13.12.2002, p. 3) and Commission Regulation (EC) No 1628/2006 of 24 October 2006 on the application of Articles 87 and 88 of the Treaty to national regional investment aid (OJ L 302, 1.11.2006, p. 29). The SME, training and employment Block Exemption Regulation were prolonged until 30 June 2008 by Commission Regulation (EC) No 1976/2006 of 20 December 2006 amending Regulations (EC) No 2204/2002, (EC) No 70/2001 and (EC) No 68/2001 as regards the extension of the periods of application (OJ L 368, 23.12.2006, p. 85). Specific Block Exemption Regulations apply in the fisheries and agricultural sector. See Commission Regulation (EC) No 736/2008 of 22 July 2008 on the application of Articles 87 and 88 of the Treaty to State aid to small and medium-sized enterprises active in the production, processing and marketing of fisheries products (OJ L 201, 30.7.2008, p. 16); and Commission Regulation (EC) No 1857/2006 of 15 December 2006 on the application of Articles 87 and 88 of the Treaty to State aid to small and medium-sized enterprises active in the production of agricultural products and amending Regulation (EC) No 70/2001 (OJ L 358, 16.12.2006, p. 3).

27. OJ L 214, 9.8.2008, p. 3. The General Block Exemption Regulation entered into force on 29 August 2008. The rules governing the transition to the new regime are contained in its Article 44.

28. See Article 1 (b) of Council Regulation (EC) No 659/1999 of 22 March 1999 laying down detailed rules for the application of Article 93 of the EC Treaty (OJ L 83, 27.3.1999, p. 1).

29. This does not apply where the scheme itself foresees an individual notification requirement for certain types of aid. On the notion of existing aid, see also Case C-44/93 Namur-Les assurances du crédit v Office national du ducroire and Belgian State [1994] ECR I-3829, paragraphs 28 to 34.

30. See Case C-119/05 Lucchini [2007] ECR I-6199, paragraph 53.

31. Case T-330/94, Salt Union v Commission, [1996] ECR II-1475, paragraph 39.

32. Case C-188/92, TWD Textilwerke Deggendorf v Germany, [1994] ECR I-833, paragraphs 17, 25 and 26; see also Joined Cases C-346/03 and C-529/03, Atzeni and Others, [2006] ECR I-1875, paragraph 31; and Case C-232/05, Commission v France, ('Scott'), [2006] ECR I-10071, paragraph 59.

33. Case C-368/04, Transalpine Ölleitung in Österreich, cited above footnote 8, paragraph 37; Joined Cases C-261/01 and C-262/01, Van Calster and Cleeren, [2003] ECR I-12249, paragraph 74; and Case C-39/94, SFEI and Others, paragraph 41.

34. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, [2008] ECR I-469, paragraph 38; Case C-17/91, Lornoy and Others v Belgian State, [1992] ECR I-6523, paragraph 30; and Case C-354/90, Fédération Nationale du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires and Others v France, paragraph 14.

35. Case C-368/04, Transalpine Ölleitung in Österreich, paragraphs 38 and 44; Joined Cases C-261/01 and C-262/01, Van Calster and Cleeren, paragraph 75; and Case C-295/97, Piaggio, paragraph 31.

36. OJ L 83, 27.3.1999, p. 1.

37. Case C-354/90, Fédération Nationale du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires and Others v France, paragraphs 11 and 12; and Case C-39/94, SFEI and Others, paragraphs 39 and 40.

38. Case C-368/04, Transalpine Ölleitung in Österreich, paragraph 48.

39. Case C-301/87, France v Commission, ('Boussac'), [1990] ECR I-307.

40. Case C-142/87, Belgium v Commission, ('Tubemeuse'), [1990] ECR I-959.

41. Case C-301/87, France v Commission, ('Boussac'), paragraphs 17 to 23; Case C-142/87, Belgium v Commission, ('Tubemeuse'), paragraphs 15 to 19; Case C-354/90, Fédération Nationale du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires and Others v France, paragraph 14; and Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, paragraph 38.

42. Cf. Article 11(2) of the Procedural Regulation, which requires that there are no doubts about the aid character of the measure concerned, that there is an urgency to act and that there is a serious risk of substantial and irreparable damage to a competitor.

43. Case C-354/90, Fédération Nationale du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires and Others v France, paragraph 12; Case C-39/94, SFEI and Others, paragraph 40; Case C-368/04, Transalpine Ölleitung in Österreich, paragraph 47; and Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, paragraph 41.

44. On the invalidity of the granting act in cases where the Member State has violated Article 88(3) EC, see Case C-354/90, Fédération Nationale du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires and Others v France, cited above footnote 8, paragraph 12; see also, as an illustration, German Federal Court of Justice ('Bundesgerichtshof'), judgment of 4 April 2003, V ZR 314/02, VIZ 2003, 340, and judgment of 20 January 2004, XI ZR 53/03, NVwZ 2004, 636.

45. Case C-71/04, Xunta de Galicia, [2005] ECR I-7419, paragraph 49; Case C-39/94, SFEI and Others, paragraphs 40 and 68; and Case C-354/90, Fédération Nationale du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires and Others v France, paragraph 12.

46. Case C-39/94, SFEI and Others, paragraphs 70 and 71, referring to Advocate General Jacobs' Opinion in this case, paragraphs 73 to 75; see also Case 223/85, RSV v Commission, [1987] ECR 4617, paragraph 17; and Case C-5/89, Commission v Germany, [1990] ECR I-3437, paragraph 16.

47. On the standard applied in this respect, see Advocate General Jacobs' Opinion in Case C-39/94, SFEI and Others, paragraph 75.

48. Case C-5/89, Commission v Germany, paragraph 14; Case C-169/95, Spain v Commission, [1997] ECR I-135, paragraph 51; and Case C-148/04, Unicredito Italiano, [2005] ECR I-11137, paragraph 104.

49. Case C-5/89, Commission v Germany, paragraph 14; Case C-24/95, Alcan Deutschland, [1997] ECR I-1591, paragraph 25; and Joined Cases C-346/03 and C-529/03, Atzeni and Others, paragraph 64.

50. Cf. Advocate General Jacobs' Opinion in Case C-39/94, SFEI and Others, paragraph 73; and Case 223/85, RSV v Commission, cited above footnote 51, paragraph 17.

51. Joined Cases C-182/03 and C-217/03 Belgium and Forum 187 v Commission [2006] ECR I-5479, paragraph 147.

52. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, paragraphs 45, 46 and 55; and Case C-384/07, Wienstrom, judgment of 11 December 2008, not yet published, paragraph 28.

53. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, paragraph 49.

54. The judgment explicitly confirms the recovery obligation imposed by the ECJ in its previous jurisprudence, cf. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, cited above footnote 36, paragraph 41.

55. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, cited above footnote 36, paragraphs 53 and 55.

56. OJ L 140, 30.4.2004, p. 1. On the method for setting the reference and discount rates, see the Communication from the Commission on the revision of the method for setting the reference and discount rates (OJ C 14, 19.1.2008, p. 6)

57. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, cited above footnote 36, paragraphs 50 to 52 and 55.

58. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, cited above footnote 36, paragraphs 52 and 55.

59. See paragraph 36. Taxes paid on the nominal aid amount can be deducted for the purposes of recovery, see Case T-459/93 Siemens v Commission [1995] ECR II-1675, paragraph 83.

60. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, paragraphs 52 and 55.

61. Case C-199/06, CELF and Ministre de la Culture et de la Communication, paragraph 69.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Особливості системи оборонного планування, програмування, розроблення та виконання бюджету Збройних сил США

В.А. Бортняк
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Б.В. Хуторний
головний спеціаліст відділу фінансового контролю у сфері виробництва та послуг, Контрольно-ревізійний департамент Міністерства оборони України

У статті розглянуто особливості побудови та застосування системи планування, програмування, розроблення та виконання бюджету, запровадженої у Збройних силах США для фінансування діяльності щодо забезпечення обороноздатності та військової безпеки. Наведено переваги та недоліки такої системи. Визначено основні напрями вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази для побудови сучасної системи оборонного планування в Україні.

В статье рассмотрены особенности построения и применения системы планирования, программирования, разработки и выполнения бюджета, введенной в Вооруженных силах США для финансирования деятельности по обеспечению обороноспособности и военной безопасности. Приведены преимущества и недостатки такой системы. Определены основные направления совершенствования отечественной нормативно-правовой базы для построения современной системы военного планирования Украины.

The article discusses the features of construction and application of planning, programming, development and implementation of the budget, introduced in the U.S. Army for funding to ensure the defense and military security. The advantages and disadvantages of such a system. Basic ways of domestic regulatory framework to build a modern defense planning system in Ukraine.

Ключові слова: *оборонне планування, оборонне програмування, розроблення бюджету, виконання бюджету, Збройні сили США.*

Постановка проблеми

Останнім часом усе більшої актуальності набувають питання побудови цілісної вітчизняної системи оборонного планування, основу якої закладено прийнятим у 2004 році Законом України «Про оборонне планування», та її адаптації до бюджетного процесу, зокрема до розроблення оборонного бюджету держави [1-5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вагомий внесок у розроблення теоретико-правових питань, пов'язаних із оборонним плануванням, програмуванням, розробленням та виконанням бюджету Збройних сил США зробили українські та російські фахівці: С.С. Алексєєв, С.В. Бобровник, О.Л. Богініч, Л.А. Григорян, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, В.К. Шкарупа та інші. Проте, ряд актуальних і практично значущих проблем, які стосуються вказаної проблеми, потребують подальшого вивчення та розроблення, що й визначає актуальність цієї статті.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні вітчизняне оборонне планування перебуває на шляху формування і має низку суттєвих недоліків. Воно ще не досягло рівня цілісної системи з комплексом взаємопов'язаних та детально опрацьованих процедур на кожному з етапів і не стало циклічним процесом, призначеним для визначення пріоритетів, фінансових ресурсів та їх раціонального розподілу, необхідних для виконання завдань щодо забезпечення обороноздатності держави.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розглянути особливості побудови та застосування системи планування, програмування, розроблення та виконання бюджету, запровадженої у Збройних силах США для фінансування діяльності щодо забезпечення обороноздатності та військової безпеки; вказати переваги та недоліки такої системи; визначити основні напрями вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази для побудови сучасної системи оборонного планування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Досі відсутній основний методологічний документ з оборонного планування, обов'язковий для всіх задіяних у ньому центральних органів виконавчої влади, який чітко регламентував би етапи та процеси оборонного планування, а також визначав би їх відповідальних виконавців. Оборонне планування ще не стало безперервним у часі процесом, воно не передбачає проведення детального аналізу виконання державних оборонних програм, обов'язкового їх щорічного оновлення. Не встановлено критерії оцінювання ефективності виконання програм та використання бюджетних коштів.

Як наслідок, державні програми розвитку збройних сил, а також озброєння та військової техніки розглядаються і затверджуються окремо, без узгодження в часі, та мають повтори за змістом щодо оснащення (переозброєння) збройних сил, озброєння і військової техніки. Вони не охоплюють весь життєвий цикл озброєння та військової техніки і не мають адресного погодження з конкретною військовою частиною або місцем дислокації зразка. Узагалі відсутні програмні заходи з капітального ремонту та утилізації озброєння, військової техніки, що не включаються до Державного оборонного замовлення.

Під час розгляду проекту Державного бюджету України Верховна Рада не отримує розширену інформацію щодо показників оборонного бюджету, його видатків на виконання державних цільових оборонних програм, зокрема на створення, модернізацію та ремонт системи озброєння, закупівлю озброєння та військової техніки. Комітету Верховної Ради України з національної безпеки та оборони не надається інформація щодо стану виконання Державної програми розвитку озброєння та військової техніки, інших державних оборонних програм із визначенням основних проблем їх виконання, розподілу бюджет-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

них коштів і прогнозних показників фінансування.

Це вимагає ретельного вивчення особливостей структури та функціонування добре апробованої у країнах НАТО системи оборонного планування, програмування та розроблення бюджету, що отримала найповніший розвиток у США, з метою її впровадження [6].

Система планування, програмування та розроблення бюджету введена та вдосконалена низкою нормативних і законодавчих актів США. Спочатку на рівні Президента США рішенням Президентської комісії «Блакитної стрічки» з оборонного управління (Комісії Паккарда) та директивою за рішенням Ради національної безпеки № 219 уведено дворічний оборонний бюджет. Відповідно до параграфа 221 частини 9 TITLE 10 Кодексу Законів США («Збройні сили») визначено вимоги до оборонної програми на майбутні роки, порядок подання її до Конгресу США та послідовність формування оборонного бюджету. Усі процедури системи планування, програмування та розроблення бюджету детально регламентовані Інструкцією Міністерства оборони США № 7045.7 «Система планування, програмування та розроблення бюджету».

Система планування, програмування та розроблення бюджету – це циклічний дворівневий процес, призначений для розроблення плану, програми та бюджету Міністерства оборони США [7-9]. Вона складається з трьох окремих, взаємопов'язаних, але послідовних етапів – планування, програмування та розроблення бюджету. Однак, з 2001 року етапи програмування та розроблення бюджету в Міністерстві оборони почали проводитись одночасно. У ході еволюції система була доповнена такими новими механізмами, як: ухвалення рішень на перспективу; перегляд попередніх рішень із урахуванням нових реалій, наприклад, нових загроз, змін в економіці тощо. Із травня 2003 року запроваджено етап «розгляд виконання» (або виконання), що проводиться одночасно з розглядом програм і бюджету. Унаслідок цього створено фактично нову систему – систему планування, програмування, розроблення та виконання бюджету, що зберегла більшість процедур процесу планування, програмування та розроблення бюджету.

У новій системі основну увагу акцентовано на виконанні затвердженого Конгресом США бюджету відповідно до бюджетного запиту Міністерства оборони в Президентському бюджеті. Аналіз і узгодження вимог до фінансових ресурсів здійснюються ретельніше, але не так часто, як раніше. Водночас, постійним стало оцінювання виконання заходів окремих найважливіших програм. Велику увагу приділено оцінюванню ефективності використання бюджетних коштів та отриманих від цього результатів, що дало змогу уточнювати ухвалені раніше рішення стосовно розподілу фінансових ресурсів. Зменшилася кількість щорічних переглядів рішень, ухвалених у попередні роки. Основні рішення з фінансування приймалися на дворічний період, і лише незначні зміни – у наступному фінансовому році.

Система планування, програмування, розроблення бюджету та його виконання стала внутрішньою методологією Міністерства оборони, що використовується для визначення обсягів бюджетного фінансування, необхідних для виконання покладених на нього завдань і запропонованих для включення до Президентського бюджету, що подається конгресу.

У концентрованому вигляді результати реалізації процесу планування, програмування, розроблення бюджету та його виконання відображаються у внутрішньому робочому документі – Оборонній програмі на майбутні роки, що розробляється Міністерством оборони [9]. Вона є комп'ютеризованою базою даних про збройні сили, ресурси та їх оснащення, пов'язані з усіма програмами Міністерства оборони, затвердженими міністром.

У загальному вигляді структура Оборонної програми на майбутні роки складається з блоків, розташованих послідовно в трьох основних вимірах

(тривимірна система). Відповідно до першого виміру – «Основні програми збройних сил» – розташовано 11 блоків, що відображають внутрішні потреби та цілі Міністерства оборони, а саме: стратегічні сили; сили загального призначення; управління, контроль, зв'язок, розвідка та космос; повітряні та морські транспортні сили; гвардія і сили резерву; дослідження та розроблення; централізоване постачання й обслуговування; тренувальна, медична та інша загальна діяльність персоналу; адміністративне управління і пов'язана з цим діяльність; підтримка інших держав; сили спеціальних операцій. Відповідно до другого – блоки за статтями бюджетних заявок Міністерства оборони згідно з бюджетною класифікацією Президентського бюджету та Конгресу США, що спрощує розгляд цих заявок і прийняття бюджету, а саме: дослідження, розроблення, технології, випробування; закупівлі; військове будівництво; військовий персонал; бойова підготовка й обслуговування та ін. За третім виміром розташовані блоки за компонентами Міністерства оборони – військовими силами та відомствами, зокрема: армія; флот; повітряні сили; оборонні агентства та ін. Процес розроблення Оборонної програми на майбутні роки детально регламентований у спеціальному Довіднику Міністерства оборони з управління структурою Оборонної програми на майбутні роки – 7045.7-H.

На фінансовий рік до вказаної програми включаються сумарні ресурси Міністерства оборони та інформація про збройні сили за попередній, на поточний, наступні бюджетні роки та ще чотири наступних роки. Наводиться також інформація щодо потреб збройних сил ще на три роки після згаданих чотирьох наступних років.

Міністерство оборони протягом 120 днів від дня подання Президентського бюджету зобов'язане забезпечити контрольні комітети та бюджетну службу Конгресу США спеціальною інформацією про Оборонну програму на майбутні роки.

Вказана програма оновлюється два рази протягом усього циклу планування, програмування, розроблення та виконання бюджету. Перший раз це відбувається в серпні-вересні кожного року з метою відображення показників Меморандуму про цілі програми і Запиту щодо кошторису бюджету військових відомств у зведеному документі (Меморандум про цілі програми та Запит щодо кошторису бюджету). Другий раз – у січні наступного року з метою відображення її показників у Президентському бюджеті, що подається на розгляд Конгресу США наступного місяця.

Міністерство оборони організовує свій бюджет за 11 вищезгаданими Основними програмами збройних сил, що відображають цілі сил або цілі з підтримки Міністерства оборони на макрорівні та потрібні ресурси для їх досягнення [10]. У них наведено етапи, завдання та фінансові ресурси для їх виконання в бюджетному році. Кожна основна програма збройних сил складається з програмних елементів, що є основними інформаційними елементами Оборонної програми на майбутні роки.

Програмні елементи є будівельними блоками системи програмування та розроблення бюджету. Вони включають сукупність функціональних або організаційних заходів і пов'язаних із ними фінансових ресурсів та формуються залежно від цілей (рис. 1).

Зазначимо, що до програм основних сил обов'язково включаються заходи з фінансування їх систем озброєння. Заходи та ресурси, потрібні для виконання функцій, що не передбачені іншими основними програмами збройних сил, належать до Програми 3 («Управління, контроль, зв'язок, розвідка та космос»). До неї, наприклад, віднесено картографічні, геодезичні заходи, контроль за супутниками та повітряними цілями. Привертає увагу той факт, що всі заходи з централізованого постачання і технічне обслуговування включені в окрему Програму 7. Її елементи містять заходи, зокрема, з постачання, технічного обслуговування, логістики, перевезення, діяльності морських пор-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

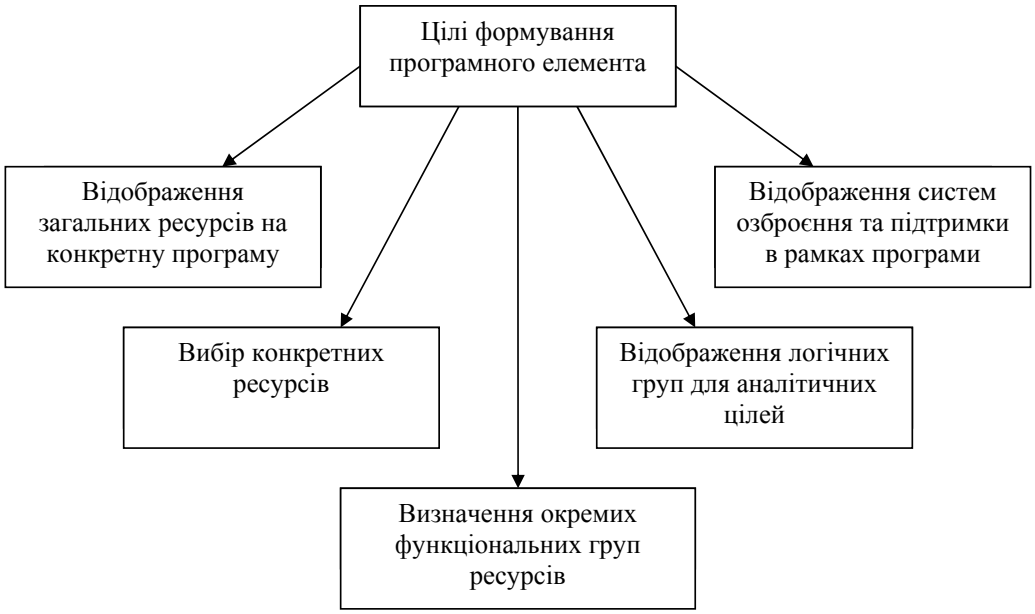

Рис. 1. Цілі формування програмного елемента

тів, інтендантської діяльності. Усі елементи наукових досліджень і розробок систем озброєння, які ще не схвалені для оперативного використання, поділяються на шість підкатегорій і належать до Програми 6 («Дослідження та розробки»).

Заходи з досліджень, розроблень, випробувань та оцінювань розподіляються на категорії за трьома напрямами: за видами бюджетних повноважень, основними програмами збройних сил та рівнем технологічної готовності [10]. Запроваджено розподіл заходів із досліджень, розроблень, випробувань та оцінювань за сьома типами бюджетних повноважень. З метою виділення найважливіших етапів робіт із досліджень і розробок, уточнення їх напрямів у процесі формування основних програм збройних сил, введено їх класифікацію за шістьма категоріями. Для класифікації робіт із досліджень, розроблень, випробувань та оцінювань відповідно до статей бюджетних заявок Міністерства оборони використовуються коди типу «6.X» [10].

До категорії 01 («Дослідження») належать наукові дослідження та експерименти, спрямовані на підвищення рівня знань у фізичних, інженерних, екологічних і біологічних науках, пов'язаних із довгостроковими потребами забезпечення національної безпеки. Відповідно до Правил фінансового управління Міністерства оборони 7000.14-R роботи цієї категорії належать до бюджетної діяльності (БД) БД-1 і класифікуються як «фундаментальні дослідження» («6.1»).

Категорія 02 («Дослідні розроблення») включає роботи з упровадження фундаментальних досліджень для виконання широкого кола військових завдань і окремих великих конструкторських проектів з метою оцінювання можливості реалізації та доцільності запропонованих технічних рішень. Роботи цієї категорії належать до бюджетної діяльності БД-2 і класифікуються як «прикладні дослідження» («6.2»).

До категорії 03 («Перспективні розроблення») належать усі роботи, що перейшли в стадію розроблення та інтеграції устаткування для проведення полігонних експериментів і випробувань. Роботи з перспективних розробок безпосередньо пов'язані з військовими по-

требами та конкретними системами озброєння. Вони належать до бюджетної діяльності БД-3 і класифікуються як «перспективні технологічні розробки» («6.3а»).

До категорії 04 («Демонстрація та оцінювання відповідності») віднесено роботи з комплексного оцінювання технологій для досягнення необхідних характеристик або можливості скорочення витрат на створення перспективних технологій, а також роботи зі створення систем озброєння. Вони належать до бюджетної діяльності БД-4 і класифікуються як «розроблення перспективних компонентів і прототипів» («6.3б»).

Категорія 05 («Конструкторські розроблення») включає проекти, пов'язані з розробленням та створенням демонстраторів систем (або розробленням конструкцій і технологій для підпрограм) для військових замовників, але які ще не схвалено для повномасштабного виробництва. В армійській класифікації вони визначаються як «класифікований тип». Такі роботи належать до бюджетної діяльності БД-5 і класифікуються як «розроблення конструкцій та технологій» («6.4»).

До категорії 06 («Підтримка управління») віднесено роботи з проведення монтажу або експлуатації, потрібних для виконання загальних досліджень і розроблень, а саме – експлуатація та утримання випробувальних полігонів, лабораторій, проведення випробувань літаків і кораблів тощо. Вони належать до бюджетної діяльності БД-6 і класифікуються як «підтримка проведення заходів з досліджень, розроблень, випробувань та оцінювань» («6.5»).

За класифікацією бюджетної діяльності БД-7 фінансуються роботи з розроблення діючих систем, що удосконалюються або одержали дозвіл на серійне виробництво («6.6»).

Між класифікаціями заходів із досліджень, розроблень, випробувань та оцінювань за бюджетними повноваженнями та категоріями «6.Х» існує приблизний зв'язок: БД-1 – 6.1, БД-2 – 6.2, БД-3 – 6.3а, БД-4 – 6.3б, БД-5 – 6.4, БД-6 – 6.5, БД-7 – 6.6 [10].

Усі роботи фінансуються за рахунок асигнувань державного бюджету на заходи з досліджень, розроблень, випробувань та оцінювань, однак не всі такі заходи включаються до Програми 6. Частина асигнувань на такі цілі запланована в інших програмах, якщо зразки озброєння затверджено для серійного виробництва та заплановано їх закупівлю. Заходи із закупівлі можуть включатися до кількох програм фінансуватися з декількох бюджетних статей протягом усього циклу створення систем озброєння.

Для оцінювання прогресу у сфері досліджень та розробок і виконання програм розроблено систему так званих рівнів технологічної готовності (РТГ) [10]. Це дало змогу пов'язати досягнення програмних цілей із досягненням певних рівнів технологічної готовності. Між категоріями рівнів технологічної готовності та «6.Х» за критерієм досягнення цілей досліджень та розробок існує наближене співвідношення: РТГ-1 і РТГ-2 – 6.1; РТГ-3 і РТГ-4 – 6.2; РТГ-5 – 6.3а; РТГ-6 і вище – 6.3б і вище [10]. Систему рівнів технологічної готовності показано на рис. 2.

Процес планування, програмування, розроблення бюджету та виконання проводиться шляхом послідовного виконання етапів планування, програмування та розроблення, прийняття бюджету і контролю його виконання. Потрібні процедури цього процесу виконуються за відведений час, а рішення ухвалюється до встановленої дати. Етапи чітко регламентовані в часі по трьох календарних роках – попередньому, поточному та наступному фінансових роках, причому процес планування здійснюється на чотири бюджетних роки. Другий і третій календарні роки є фінансовими роками, що «виконуються» по зобов'язаннях і асигнуваннях за наявністю на цей час відповідних бюджетних видатків.

Оскільки деякі асигнування Міністерства оборони використовуються в кількох, а не в одному фінансовому році, вони вимагають урахування й ухвалення рішень протягом усіх календарних років.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Рівень 9	«Польотна демонстрація» діючої системи для показу переваг у функціональних можливостях (Actual system «flight proven» through successful mission operations)
Рівень 8	Завершення створення діючої системи та її «передпольотна підготовка» для проведення випробувань і демонстраційного показу (Actual system completed and "flight qualified" through testing and demonstration activities)
Рівень 7	Демонстрація прототипу системи в оперативній обстановці (Demonstration of a system prototype in an operational environment)
Рівень 6	Демонстрація системи або моделі чи прототипу підсистеми у відповідному навколишньому середовищі (Demonstration of a system or subsystem model or prototype in the relevant environment)
Рівень 5	Компонент або випробування макета у відповідному навколишньому середовищі (Component or breadboard validation in the relevant environment)
Рівень 4	Компонент або випробування макета у лабораторних умовах (Component or breadboard validation in a laboratory environment)
Рівень 3	Аналітичні та експериментальні критичні функції або характерні ознаки концепції або те й інше (Analytical and experimental critical function or characteristic proof of concept (or both))
Рівень 2	Концепції та застосування технології, які сформульовано, або те й інше (Technology concepts or applications (or both) formulated)
Рівень 1	Основні принципи, які виявлено та опубліковано (Basic principles observed and reported)

Рис. 2. Система рівнів технологічної готовності

Процес планування, програмування, розроблення бюджету та виконання здійснюється кожні два роки, що відповідає вимогам подання до Конгресу США дворічного Президентського бюджету в кожному парному фінансовому році. Парні роки називають «поточними роками», а непарні – «наступними роками». Так, зокрема Президентський бюджет на 2010 р. містив матеріали з обґрунтуванням бюджету Міністерства оборони на 2010 і 2011 рр. Проте, Президентський бюджет містить бюджетні запити Міністерства оборони на два фінансові роки, конгрес не виділяє Міністерству оборони асигнувань на другий рік. Для цього до конгресу надаються коригування військового бюджету з метою його уточнення відповідно до вимог Міністерства оборони.

Планування є першим етапом процесу розподілу ресурсів Міністерства оборони, у ході якого визначаються можливості, потрібні для стримування та ліквідації загроз. Він розпочинається за три роки до початку фінансового року, на який плануються бюджетні асигнування, а закінчується випуском Керівництва з об'єднаного програмування на поточні роки.

У ході планування розглядаються положення попереднього Керівництва з об'єднаного програмування, а також ураховується еволюція потрібних можливостей і змін у військовій стратегії та політиці, викладених у Національній воєнній стратегії та Чотирирічному оборонному огляді.

Об'єднаним штабом розробляється керівний документ з об'єднаного планування, в якому визначаються програмні пріоритети та вимоги. У його розділі «Майбутні можливості» наводяться існуючі та можливі в майбутньому недоліки в оперативних можливостях, можливості використання перспективних технологій, що вимагають значних зусиль науки і техніки, або закупівель систем озброєння. Крім того, проводиться щорічне оцінювання об'єднаних бойових можливостей у районах бойових дій.

Керівництво з об'єднаного програмування є основним документом планування Міністерства оборони, в якому відображені пріоритети президента у сфері забезпечення національної безпеки, зокрема стратегії національної безпеки та національної воєнної стратегії. Керівництво з об'єднаного програмування разом з Керівництвом із стратегічного планування є основними документами, що використовуються складовими воєнної організації для планування своєї діяльності в мирний час, під час криз, а також як стратегії у воєнний час. Керівництво з питань фінансування разом з Керівництвом із стратегічного планування і Керівництвом із об'єднаного програмування є основою для проведення етапу програмування.

Метою етапу програмування є розподіл ресурсів для забезпечення завдань та місій військових відомств (наприклад, Сухопутних військ, Військово-повітряних сил, Військово-морського флоту) і оборонних агентств. На цьому етапі раніше ухвалені рішення при плануванні переводяться Керівництвом із програмування для апарату міністра оборони і Керівництвом для Конгресу США в детальні, розподілені в часі, вимоги до ресурсів, які включають сили, персонал і засоби. Систематично розглядаються та затверджуються заходи, що вимагають бюджетних витрат на оборонні цілі та кадрові ресурси, на наступні шість років. Це дає міністрові оборони і президентові уявлення про те, як ухвалені рішення позначаться в майбутньому на забезпеченні обороноздатності країни.

У серпні парного (поточного) року кожна військова організація подає міністрові оборони зведений документ – Меморандум про цілі програми та Запит щодо кошторису бюджету. Він охоплює завдання оборонної програми на майбутні роки на шестирічний період і є збалансованими пропозиціями військових організацій з розподілу наявних ресурсів у рамках встановлених обмежень з метою задоволення вимог Керівництва зі стратегічного планування та Керівництва з об'єднаного програмування. У Меморандумі про цілі програми та Запиті щодо кошторису бюджету наводяться істотні зміни в структурі збройних сил і остаточні показники, а також строки початку створення нових систем. Виділяються також диспропорції та недоліки програми для задоволення вимог Керівництва зі стратегічного планування та Керівництва з об'єднаного програмування і цілей збройної боротьби.

Після подання Меморандуму про цілі програми та Запиту щодо кошторису бюджету Об'єднаний штаб проводить розгляд Меморандуму про цілі програми військових організацій з метою оцінювання їх відповідності вимогам Керівництва із стратегічного планування та Керівництва з об'єднаного програмування, Національній воєнній стратегії та Чотирирічному оборонному огляду. Результати розгляду з можливими змінами включаються у Висновок керівника щодо програми, який видається восени.

З метою підтримки первісного варіанту Меморандуму про цілі програми військові організації, Об'єднаний штаб і керівництво Міністерства оборони мають можливість наполягти на своїх варіантах у так званих «Вимогах» (Reclama).

У середині листопада заступник міністра оборони видає Меморандум з програмних рішень військових відомств і оборонних агентств, у якому коротко наводяться ухвалені програмні рішення в поточному циклі. Цим документом

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

затверджуються Меморандуми про цілі програм військових відомств і оборонних агентств із внесеними змінами.

Цей етап виконується одночасно з етапом програмування. Разом розглядаються Меморандум про цілі програми та Запит щодо кошторису бюджету, при цьому приділяється увага обґрунтуванню потрібних бюджетних асигнувань і розгляду варіантів програми, що розробляються в процесі програмування.

Зазначимо також, що основна увага в ході розгляду документів Запиту щодо кошторису бюджету приділяється саме виконанню бюджету з метою підвищення ефективності використання обмежених бюджетних коштів у цьому фінансовому році для задоволення численних потреб.

Після затвердження цих процедур Міністерство оборони затверджує дворічний бюджет, у якому перші два роки шестирічного періоду Оборонної програми на майбутні роки подаються до Конгресу США як повноцінні самостійні бюджети. За даними зведеного документа Меморандуму про цілі програми та запиту щодо кошторису бюджету оновлюється також і Оборонна програма на майбутні роки. Потім міністр оборони узгоджує з президентом оборонний бюджет і направляє його в перший понеділок лютого до конгресу, чим і завершується процес планування, програмування, розроблення бюджету і його виконання та розпочинається процес прийняття бюджету в конгресі. За даними Президентського бюджету також оновлюється Оборонна програма на майбутні роки.

Відразу після передавання Президентського бюджету до Конгресу США Міністерство оборони звертається до його комітетів щодо підтримки свого бюджетного запиту. Для цього воно подає деякі показники, що є цікавими для обґрунтування програми закупівель.

Процес програмування та розроблення бюджету на наступний рік пов'язаний із потребою коригування Меморандуму про цілі програми на останні п'ять років із урахуванням змін, що відбулися у програмах за станом їх виконання. Однак, включення нових вимог або змін в основні програми, як правило, обмежене регулярним процесом розроблення Меморандуму про цілі програми на поточний рік. Суть зазначеного процесу полягає в тому, що замість розроблення Запиту щодо кошторису бюджету на наступний рік розробляються зміни, що відбулися у програмах за станом їх виконання. У ньому зміни стосуються наступного бюджетного року і враховують досягнуті результати (наприклад: потреби у збільшенні витрат, графік затримок, економію на реформах управління тощо).

У процесі планування на наступні роки замість Меморандуму про цілі програми розроблюються пропозиції щодо змін на наступний рік з метою коригування та забезпечення повного фінансування заходів Оборонної програми на майбутні роки на наступний рік, тобто зі зсувом на рік.

Процес розгляду пропозицій щодо змін на наступний рік є аналогічним розглядові Меморандуму про цілі програми.

Завершується процес планування, програмування, розроблення та виконання бюджету етапом розгляду виконання, який відбувається одночасно з розглядом програми та бюджету. Основними цілями цього етапу є: визначення пріоритетів програм, які щонайкраще задовольняють вимоги воєнної стратегії; ухвалення рішення про потрібні бюджетні асигнування, необхідні для виконання діючих програм; оцінювання досягнутих результатів за використані бюджетні ресурси (тобто порівняння фактичного обсягу виробництва із запланованими показниками).

Оцінювання реалізації завдань і цілей програми, встановлення належного використання бюджетних ресурсів проводиться за спеціально розробленими показниками.

Хоча кожне з військових відомств по-своєму здійснює процес планування, програмування, розроблення бюджету та виконання, проте не забезпечується належний обмін інформацією з програмними службами, що має важливе

значення для своєчасного ухвалення рішень Пентагоном на всіх етапах цього процесу. Для забезпечення такого зв'язку в кожній військовій організації створено відповідні структурні підрозділи та визначено відповідальних виконавців.

Однак, практика показала, що такий дворічний процес планування, програмування, розроблення бюджету та його виконання все ж має недоліки, обумовлені значним збільшенням витрат на оборону, потребою щорічного внесення достатньої кількості змін у бюджет і прив'язки до річного циклу розроблення бюджету конгресом [9; 10].

Висновки

Ураховуючи викладене, з метою створення вітчизняної системи планування, програмування, розроблення бюджету та виконання, яка враховувала б переваги розглянутої вище системи США, слід запровадити комплекс заходів із удосконалення чинної нормативно-правової бази у сфері оборонного планування. Вітчизняна система планування, програмування, розроблення бюджету та виконання має стати основним методологічним документом для всіх центральних органів виконавчої влади, задіяних у забезпеченні обороноздатності держави.

Для цього необхідно:

- запровадити циклічний дворічний процес оборонного планування в Україні, з метою визначення пріоритетів, фінансових ресурсів та їх раціонального розподілу, потрібних для виконання завдань забезпечення обороноздатності держави;

- регламентувати в часі за трьома календарними роками – попереднім, поточним та наступним фінансовими – етапи та процедури такої системи;

- визначити (уточнити) функції, порядок взаємодії складових воєнної організації держави, суб'єктів, що забезпечують її обороноздатність, відповідних структурних підрозділів Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних сил України, а також відповідальних виконавців робіт на всіх етапах процесу планування, програмування, розроблення бюджету та виконання;

- передбачити процедури обов'язкового щорічного уточнення (оновлення) всіх державних оборонних програм на основі оцінювання результатів їх виконання, порівняння їх із запланованими показниками з метою підвищення ефективності використання бюджетних коштів;

- надавати щорічно профільним комітетам Верховної Ради України розширену несекретну інформацію щодо:

1. розподілу оборонного бюджету на забезпечення обороноздатності держави, що включала б видатки на виконання державних цільових оборонних програм, зокрема, створення, модернізацію та ремонт систем озброєння, закупівлю озброєння та військової техніки, ракет та боєприпасів;

2. стану виконання всіх державних оборонних програм із визначенням основних проблем їх виконання, розподілу бюджетних коштів та прогнозних показників фінансування на наступні роки.

Список використаних джерел

1. Військово-технічна та військово-промислова політика України: проблеми формування та реалізації / В.П. Горбулін, В.В. Зубарєв, П.П. Скурський, С.М. Химченко // Національна безпека: український вимір. – 2009. № 3. – С. 5-11.

2. Проблемні питання реалізації програмно-цільового управління розвитку озброєння та військової техніки Воєнної організації України / В.В. Зубарєв, О.П. Ковтуненко, П.П. Скурський, С.М. Химченко // Наука і оборона. – 2009. № 4. – С. 23-29.

3. *Величко О.Ф., Скурський П.П.* Методичний підхід до формування середньострокових програм озброєння Збройних сил Украйни // Стратегічна панорама. – 2009. № 4. – С. 142-151.

4. *Телелим В.М., Гребенюк М.В., Пунда Ю.В.* Аналіз деяких аспектів стратегічного планування у воєнній сфері США // Наука і оборона. – 2007. № 2. – С. 18-22.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

5. *Демидов Б.А., Величко А.Ф., Волощук И.В.* Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области. Книга II. Организационно-методические основы деятельности в военно-технической области / под ред. Б.А. Демидова. – К.: Технологічний парк, 2006. – 1152 с.

6. Army Command, Leadership and Menedgement Theory and Practice. A Reference Text. Chapter 11-16. – US Army War College, Carlisle Barracks, 1993.

7. Mark P. Keehan. Planning, Programming, Budgeting, and Execution (PPBE) Process. – Teaching note. – Defense Acqouisition University. – Business, Cost Estimating, and Financial Management Department. – April, 2006.

8. A Comparison of Science and Technology Funding for DoD's Space and Nonspace Programs January 15, 2008. – http://www.cbo.gov

9. A.T. Church, T. Warner. DoD planning, budgeting, and execution system: a path toward improvement. – JFQ/Issue 53, 2 d quarter 2009. – P. 80-84.

10. *Демидов Б.А., Величко А.Ф., Волощук И.В.* Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области. Книга I. Концептуальные основы и элементы национальной безопасности / под ред. Б.А. Демидова. – К.: Технологічний парк, 2004. – 736 с.

Систематизація аграрного законодавства та якість сільськогосподарської продукції

С.І. Бугера
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, Національна академія аграрних наук України

Статтю присвячено систематизації аграрного законодавства в частині забезпечення встановленого рівня якості сільськогосподарської продукції. Запропоновано структуру Аграрного кодексу України щодо правового регулювання якості сільськогосподарської продукції, зокрема в питаннях державного управління, контролю та юридичної відповідальності.

Статья посвящена систематизации аграрного законодательства в части обеспечения установленного уровня сельскохозяйственной продукции. Предложена структура Аграрного кодекса Украины касательно правового регулирования качества сельскохозяйственной продукции, в частности по вопросам государственного регулирования, контроля и юридической ответственности.

The article is devoted to ordering of the agrarian legislation in a part of maintenance of the established level of agricultural production. It is offered structure of the Agrarian code of Ukraine concerning to legal regulation of quality of agricultural production in particular on state regulation, control and legal responsibility.

Ключові слова: *сільськогосподарська продукція, якість, систематизація законодавства, Аграрний кодекс України.*

Постановка проблеми

Необхідність систематизації аграрного законодавства пов'язана, перш за все, з відсутністю єдиного кодифікованого акта, який системно відображав би основні напрями правового регулювання аграрного виробництва. Це стосується також проблем правового регулювання якості сільськогосподарської продукції, оскільки правові норми, що регулюють це питання, присутні в нормативних актах різної юридичної сили з переважанням відомчого законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На думку В.М. Єрмоленка, на нинішньому етапі в аграрній сфері економіки України об'єктивно склалися принципово інші, ніж раніше, аграрні майнові відносини, що відповідно зумовлює необхідність звернутися до зовсім іншої форми кодифікації аграрного законодавства – розроблення та прийняття Аграрного кодексу України [1, с. 138].

При цьому, регулююча дія Аграрного кодексу має бути спрямована, насамперед, на внутрішні приватноправові аграрні правовідносини. Майбутній кодекс мав би закріпити й особливості правової регламентації правовідносин зовнішніх, приватно-публічних [2, с. 28-29].

У свою чергу, В.І. Семчик вважає, що з метою підвищення ефективності аграрного і земельного законодавства доцільним є здійснення його моніторингу, визначення відповідності вказаного законодавства сучасній концепції розвитку аграрного сектору і земельних відносин, а також необхідно передбачити усунення колізій і неузгодженості між законами аграрної сфери, Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України [3, с. 5].

На нашу думку, систематизація аграрного законодавства щодо якості сільськогосподарської продукції повинна здійснюватись на основі врахування особливостей аграрного виробництва, і зокрема, взаємозв'язку таких базових

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

понять, як якість ґрунту, якість продукції галузі рослинництва і тваринництва.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Комплексний характер галузі аграрного законодавства визначає структуру її будови. З огляду на цей фактор важливішого значення набуває принцип раціонального співвідношення між загальним і спеціальним законодавством як складовими цієї галузі та їх відповідності. Між тим, чинне аграрне законодавство вирізняється досить високим рівнем наявності колізійних нормативних приписів. Ці суперечності міг би зняти Аграрний кодекс [4, с. 274-275].

Найбільш складною проблемою систематизації аграрного законодавства в питаннях якості сільськогосподарської продукції є забезпечення ефективного державного регулювання, контролю та юридичної відповідальності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження проблем систематизації агарного законодавства щодо якості сільськогосподарської продукції та розроблення структури Аграрного кодексу України з цього питання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як відомо, під систематизацією законодавства розуміється впорядкування і вдосконалення чинних нормативно-правових актів шляхом їх опрацювання, перегляду і викладу в певному порядку у формі збірників (довідників) актів (предметних, системно-предметних, хронологічних та ін.) чи зведених кодифікаційних актів. Основними формами систематизації законодавства у законотворчій практиці та юридичній науці є інкорпорація та кодифікація. Інкорпорація законодавства – це впорядкування нормативно-правового масиву шляхом його опрацювання і викладу у вигляді хронологічних, предметних, алфавітних збірників. Її можна розглядати як підготовчу стадію для проведення кодифікації законодавства. Кодифікація законодавства – це складніша і досконаліша форма систематизації, яка передбачає переосмислення, творчу переробку та якісне поліпшення чинного законодавства. Результатом виступає новий зведений акт кодифікаційного типу (кодекс, статут, положення), який комплексно врегульовує окрему галузь суспільних відносин, відзначається логічною послідовністю, чіткістю структури для значного підвищення його ефективності. Кодифікація завжди має офіційний характер, здійснюється відповідними державними органами [5, с. 148-149].

На думку В.К. Мамутова, кодифікація є одним із юридичних способів удосконалення законодавства, використання якого доцільно врахувати в процесі планування законодавчої діяльності. Це ключова ланка механізму вдосконалення правового регулювання, її можна розглядати як універсальний правовий засіб впливу на зміст і форму законодавства. Ідея кодифікації господарського законодавства започаткована не наукою, а практикою й обумовлена необхідністю вирішення правозастосовчих питань. Для забезпечення ефективності, дієвості правового регулювання господарських відносин необхідно затвердити програму вдосконалення господарського законодавства на базі чинного Господарського кодексу України. На думку В.К. Мамутова, розроблення, утвердження та реалізація програм удосконалення національного законодавства на основі діючих кодексів має знайти своє місце у перспективному плануванні діяльності Верховної Ради України. Основне завдання сьогодення полягає саме в удосконаленні чинного законодавства, а не його реформуванні шляхом скасування одних законів і прийняття інших [6, с. 5].

У процесі розроблення Аграрного кодексу України необхідно керуватися тим, що базисом аграрного виробництва є землі сільськогосподарського призначення, які на сучасному рівні розвитку аграрних правовідносин необхідно розглядати не тільки як засіб виробництва,

а й як невід'ємну складову біосфери, оскільки життя на землі забезпечується лише у складі біосфери при взаємодії землі (літосфери), води (гідросфери) і повітря (атмосфери) та розміщення в них живих організмів. Порушення цієї взаємодії призводить до погіршення умов існування всього живого [7, с. 14].

На нашу думку, в ході проведення систематизації аграрного законодавства доцільним є врахування не лише екологічних вимог щодо якості сільськогосподарської продукції, а й проблем раціонального використання природно-ресурсного потенціалу. Зокрема, потребує проведення систематизації та частина аграрного законодавства, яка регулює виробництво сільськогосподарської продукції на територіях, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

На думку Н.І Титової, доцільним є прийняття «Основ земельного та аграрного законодавства України» як базового нормативно-правового акта, за яким, окрім розвитку принципу «пріоритетності земель сільськогосподарського призначення», водночас має бути закріплений принцип «пріоритетного правового статусу селянина» на цих землях. В «Основах» слід закріпити спеціалізований зміст конституційних прав селян як громадян України на: вільний розвиток своєї особистості; освіту; свободу об єднання в політичні партії та громадські організації; працю; відпочинок; соціальний захист; охорону здоров я, медичну допомогу й медичне страхування [8, с. 8-9].

Такої ж точки зору дотримується Н.О. Багай, вказуючи на те, що підвищення ефективності правового регулювання аграрних відносин можливе за умови прийняття єдиного кодифікованого акта аграрного законодавства – Основ аграрного законодавства України, оскільки саме така форма кодифікації найбільш повно відображала б суть, зміст і межі правового регулювання зазначеного акта. Прийняття Основ аграрного законодавства (а не Аграрного кодексу) відображало б принципові риси аграрного законодавства України, зокрема, його комплексний, інтегрований та спеціалізований характер [9, с. 11-12].

На нашу думку, систематизація аграрного законодавства України має бути здійснена шляхом його кодифікації, однак її результатом повинно бути прийняття не Основ аграрного законодавства, а власне Аграрного кодексу України, оскільки сучасне аграрне виробництво потребує чіткої правої регламентації аграрних правовідносин у цій сфері, у тому числі щодо якості сільськогосподарської продукції. Зокрема, у структурі кодексу мають бути відображені питання правового регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції, проблеми використання генетично модифікованих організмів і функціонування спеціальних сировинних зон та ін.

Ще одним важливим питанням систематизації аграрного законодавства є врахування міжнародних вимог, встановлених до аграрного виробництва, у тому числі до якості сільськогосподарської продукції. При цьому, необхідно погодитись із Г. Гуменюк щодо доцільності адаптації законодавчої бази України з безпечності харчових продуктів та продовольчої сировини до вимог Європейського Союзу [10, с. 63-70].

Необхідно зазначити, що базовою тенденцією правового регулювання якості сільськогосподарської продукції, як продукції харчового призначення, є те, що ЄС визначив безпеку харчових продуктів одним із головних пріоритетів своєї політики. При цьому безпека продукції забезпечується в рамках глобального інтегрованого підходу за формулою: «від лану до столу», з урахуванням умов вирощування рослин, умов утримання та годівлі тварин, ветеринарного контролю, санітарних норм щодо обробки і приготування харчових продуктів та ін. [11, с. 22]. Гармонізація законів стосовно харчової продукції в Європейському Союзі відбувається в рамках «горизонтального» законодавства, яке включає в себе аспекти, що є спільними для всіх видів харчової про-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

дукції: добавки, маркування та гігієна; і «вертикального» законодавства щодо окремих видів продуктів [12, с. 6-7].

На наш погляд, в Аграрному кодексі України окремим структурним елементом повинно бути відображено питання відповідності якості сільськогосподарської продукції міжнародним вимогам, і зокрема, вимогам Євросоюзу. При цьому, правове регулювання безпеки сільськогосподарської продукції повинно відображатися на галузевому рівні, оскільки виробництво окремих видів продукції має певну специфіку та потребує спеціальної правової регламентації.

Важливим є також відображення в структурі Аграрного кодексу України питань державної підтримки аграрних товаровиробників. Як показує міжнародний досвід, якість сільськогосподарської продукції в розвинених країнах забезпечується не лише за рахунок методів адміністративного впливу, а також із використанням виваженої економічної політики. Зокрема, Європейський Союз щороку витрачає близько 40 млрд. євро на дотації виробникам сільськогосподарської продукції. Попри досить посередні кліматичні умови, більшість країн ЄС є світовими лідерами з виробництва аграрної продукції. Приміром, урожайність зернових у Нідерландах становить 82,2 ц/га, у Франції – 67,1 ц/га; цукрового буряка у Швейцарії – 842,4 ц/га, у Франції – 773,2 ц/га; картоплі у Нідерландах – 424,6 ц/га. Для порівняння, в Україні, чорноземи якої поза конкуренцією, ці показники є щонайменше на 20-40% нижчими. Старий Світ забезпечує більшість своїх потреб у харчах за рахунок внутрішнього виробництва і, до того ж, є експортером основних сільськогосподарських культур. Вивіз пшениці з Європи, починаючи з 2000 р., щороку перевищує імпорт. Разом із тим, система фінансування аграрного сектору в різних країнах Євросоюзу має свою специфіку. Скажімо, у Німеччині, Бельгії, Данії, Франції створено спеціалізовані установи для кредитування фермерів. У Польщі, з метою стабілізації ринку та захисту доходів селян, держава проводить інтервенційні закупівлі сезонних надлишків сільгосппродукції та її продаж у період дефіциту. У багатьох країнах передбачено податкові пільги для аграрних підприємств. Рівень стягнень для них, зокрема податок на прибуток, значно нижчий від подібних зборів (може бути навіть менше 1%) у несільськогосподарських галузях. Кооперативи, що виробляють екологічно чисту продукцію, а в Німеччині ті, що працюють на альтернативних джерелах енергії, можуть бути звільнені від оподаткування на кілька років [13, с. 16].

Потрібно також погодитися з В.В. Янчуком, що визначальним в Аграрному кодексі має стати: по-перше, об'єкт – земля та інше нерухоме й рухоме майно, насамперед засоби виробництва, а також продукти харчування, продовольство і сировина як об'єкти права власності самих суб'єктів аграрного підприємництва та об'єкти обігу; по-друге, земля, мисливські угіддя та внутрішні водойми як основні засоби виробництва та добування продуктів харчування, продовольства та сировини рослинного і тваринного (у тому числі водного й мисливського) походження; по-третє, земля, водні та мисливські угіддя як об'єкт навколишнього природного середовища. Об'єктом правового регулювання цього кодексу мають стати також робоча сила та її охорона; тваринництво, зооінженерія, ветеринарія, промислове рибальство та мисливство тощо [14, с. 59].

Висновки

Необхідно зазначити, що для підвищення рівня ефективності аграрного законодавства доцільним є здійснення його систематизації та прийняття Аграрного кодексу України. Частина кодексу щодо якості сільськогосподарської продукції може мати таку структуру: 1) вимоги до якості сільськогосподарської продукції (загальні вимоги, вимоги на галузевому рівні, спеціальні вимоги, міжнародні вимоги); 2) державне управління якістю сільськогосподарської продукції (система управ-

ління, елементи управління, механізм взаємодії); 3) державна підтримка аграрних товаровиробників щодо забезпечення якості сільськогосподарської продукції; 4) безпека сільськогосподарської продукції; 5) державний та громадський контроль за якістю сільськогосподарської продукції (завдання, повноваження, обов'язки); 6) юридична відповідальність за порушення вимог до якості сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел

1. *Єрмоленко В.М.* Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин: монографія / В.М. Єрмоленко. – К.: Магістр – XXI сторіччя, 2008. – 188 с.

2. *Уркевич В.Ю.* Аграрні правовідносини в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.ю.н.: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / В.Ю. Уркевич. – Харків, 2007. – 39 с.

3. *Семчик В.І.* Фактори впливу на рівень ефективності аграрного законодавства України // Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.: матеріали міжнародної наукової конференції (Біла Церква, 2006 р.). – Біла Церква, 2006. – 182 с.

4. *Єрмоленко В.М.* Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика: монографія / В.М. Єрмоленко. К. Магістр – XXI сторіччя, 2005. – 304 с.

5. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2-х томах: Т. 1. Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – 584 с.

6. *Петрова С.С.* Кодифікація господарського законодавства: стан, проблеми, перспективи // Голос України. – 2010. – № 210. – С. 5.

7. *Гальченко Я.* Хто має берегти нашу землю-годувальницю? / Я. Гальченко // Голос України. – 2009. – № 144. – С. 14.

8. *Титова Н.І.* Невідкладні проблеми підвищення правового статусу селянства України / Н.І. Титова // Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України: перспективи в XXI ст.: матеріали міжнародної наукової конференції (Біла Церква, 2006 р.). – Біла Церква, 2006. – 182 с.

9. *Багай Н.О.* Розвиток науки аграрного права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н.: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Н.О. Багай. – К., 2002. – 19 с.

10. *Гуменюк Г.* Регулювання і забезпечення якості й безпечності сільськогосподарської продукції / Г. Гуменюк // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2009. – № 6. – С. 63-70.

11. Європейський Союз. Словник-довідник / ред. М. Марченко. – К.: К.І.С., 2006. – 140 с.

12. *Муді Р., Поліводський О.* Експортно-імпортні операції з країнами ЄС: сільгосппродукція (посібник з правових питань) / Р. Муді, О. Поліводський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vet.gov.ua/data/eu_requirement/Guide_on_Export_and_Import_ukr.pdf

13. *Сивак В.* Гроші в землю / В. Сивак // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 136. – С. 16.

14. Аграрне право України: підручник. – Видання 2-е., перероб. та допов. / [В.З. Янчук, В.І. Андрейцев, С.Ф. Василюк та ін.] / за ред. В.З. Янчука. – К., Юрінком Інтер, 2000. – 720 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Розуміння категорій «інформаційні відносини» та «суб'єкти інформаційного права»

С.Г. Гордієнко
доктор юридичних наук,
доцент,
професор кафедри
конституційного,
адміністративного
та міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглядаються основні теоретичні і нормативні положення інформаційних відносин і суб'єктів інформаційного права в загальному праві України. Зроблена спроба визначення значення інформаційних відносин через визначення їх місця в формуванні галузі інформаційного права.

В статье рассматриваются основные теоретические и нормативные положения информационных отношений и субъектов информационного права в общем праве Украины. Сделана попытка определения значения информационных отношений через определение их места в формировании отрасли информационного права.

In article the basic theoretical and standard positions of information relations and subjects of the information right in a general law of Ukraine are considered. Attempt of definition of value of information relations in definition of their place in formation of branch of the information right is made.

Ключові слова: *інформація, інформаційні відносини, інформаційне право, інформаційна безпека, суб'єкти інформаційного права, інформаційна політика, інформаційний кодекс.*

Постановка проблеми

Розвиток теорії пізнання складних соціально-політичних явищ сьогодні можна охарактеризувати достатньо високою динамікою і різновекторністю, але, як зазначалося автором у попередніх публікаціях, головним завданням теорії є визначення понятійно-категоріального апарату, що дає нам можливість охарактеризувати соціальні явища і їх взаємовідносини і взаємодію по суті, тобто у всій повноті розкрити їх зміст.

Вкрай важливим для теорії права та спеціально-наукового знання, на якому базується діяльність правоохоронних органів і спеціальних служб, залишається тлумачення та усвідомлення таких категорій як «інформаційні відносини» та «суб'єкти інформаційного права».

Останні дають можливість відносно адекватно визначити так звані «роль» і «місце», тобто значення таких органів у структурі держави задля ефективного забезпечення протидії посяганням на інформаційні масиви України, відповідно до своєї компетенції.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Зазначене питання у структурі теорії інформаційної безпеки *(не масмедійної, як це розуміється переважною більшістю науковців – С.Г.)* займає чільне місце, однак різносторонність методологічних аспектів їх визначення є надто широкою і потребує скрупульозного аналізу хоча б у першому наближенні основних змістовних характерних ознак та сфер застосування і визначень. Останнє, очевидно, і може складати мету роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Пропонується розглянути низку найбільш поширених точок зору таких науковців як С.С. Алексєєв, І.Л. Бачило, А.Б. Вєнгєров, В.А. Копылов, В.М. Лопатін, В.Ф. Погорілко, М.М. Рассолов та

інших, а також закріплених у нормативних документах.

Так, до основних суб'єктів інформаційного права, на думку В.А. Копилова [21], відносяться особи, що беруть участь у створенні, перетворенні, передачі й поширенні, одержанні й споживанні інформації: творці або виробники інформації (особи, в результаті інтелектуальної діяльності яких з'являється інформація); власники інформації (посередники між творцями і споживачами інформації, що здобувають виключне право на передачу і поширення інформації, і ті, що забезпечують доведення створеної інформації до кінцевого споживача); споживачі інформації (особи, що потребують інформації, що шукають і одержують її для задоволення власних потреб (для підвищення знань, освіти, прийняття рішень і т.п.). Вважаючи, що основними суспільними відносинами інформаційного права є відносини, що виникають з приводу визнання інформації власною, відносини інформаційної власності, В.А. Копилов, за аналогією з речовою власністю, у рамках якої реалізуються правомочності володіння, користування, розпоряджання річчю, поряд з речовою й інтелектуальною власністю, пропонує ввести ще один різновид власності – інформаційної власності і правомочності інформаційного власника (інформаційні правомочності), засновані на особливостях і юридичних властивостях інформації. Власник інформаційної речі, на його думку [20], реалізує традиційні правомочності власника (володіння, користування, розпорядження інформаційною річчю), але з обов'язковим дотриманням інформаційних повноважень з приводу інформації: право знати, право застосовувати в особистій діяльності, право передавати або поширювати інформацію з метою доведення її до споживача.

Сьогодні існує кілька класифікацій відносин, що виникають у зв'язку з обігом інформації. Наприклад, той же В.А. Копилов [19, с. 26-48] виділяє відносини, пов'язані зі створенням і поширенням вихідної і похідної інформації (відкритої й обмеженого доступу); з формуванням інформаційних ресурсів, з підготовкою інформаційних продуктів і з наданням інформаційних послуг (де виділяються збір, накопичення, зберігання і поширення інформації); з реалізацією права на пошук, отримання, передачу і споживання інформації.

Зокрема, М.М. Рассолов [32, с. 42] підрозділяє інформаційні правовідносини на активні і пасивні інформаційні дії, посередницьку інформаційно-правову роботу, допоміжні інформаційні дії, організаційні майнові і немайнові правовідносини.

У свою чергу, А.Б.Вєнгєров, відокремлюючи від права власності і права інтелектуальної власності право на інформацію, виділяє в ньому правомочність на доступ до інформації, на ознайомлення з інформацією, роз'яснення інформації, одержання копій документів, довідок [7, с. 403]. Не заперечуючи можливість використання права речової й інтелектуальної власності для регулювання окремих суспільних відносин у сфері обертання інформації (І.Л. Бачило пропонує одночасне використання можливостей цих інститутів права, виступаючи з концепцією «подвійного захисту» такої інформації і прав на неї [4]), у той же час, варто визнати, що відсутність єдиних підходів у визначенні структури суспільних відносин в інформаційній сфері для їх наступного відображення і регулювання в системах права і законодавства приводить до невиправданих, на наш погляд, спроб «діяти навпаки», тобто «підганяти» ці суспільні відносини під існуючі правові норми.

Варто також розуміти, що світ майбутнього, з погляду його регулювання, розділиться фактично на дві частини – світ реальних особистостей і світ віртуальних особистостей. А традиційна система права ефективно працює тільки з реальними особистостями.

Формулювання цілей статті

Основною метою роботи є розкриття змісту предмета дослідження, а саме: дослідження інформаційних відносин та визначення суб'єктів інформаційного права.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Виклад основного матеріалу дослідження

У першу чергу, структуру суспільних відносин і похідних від них правовідносин варто визначати, виходячи зі стандартного циклу обертання інформації: виробництво – поширення – споживання – виробництво, і основних повноважень суб'єктів в інформаційній сфері: вільно шукати, отримувати, передавати, виробляти, поширювати інформацію, а також мати право на недоторканність приватного життя, таємницю і захист від так називаної «шкідливої інформації» [18, ст. 23, 24, 28, 29]. При цьому, на думку А.Б. Вєнгєрова, необхідно враховувати три основних випадки переходу суспільних відносин у правовідносини: з волі суб'єкта, поза волею і бажання суб'єкта, регулювання мораллю, звичаями, естетичними нормами, а право лише гарантує волю поведінки [7, с. 391-393].

У сфері виробництва інформації діє об'єктивний закон неповного її використання, у тому числі при прийнятті рішень в управлінській діяльності, що визначається «парадоксом надмірності інформації», так і нездатністю (несумлінністю) суб'єктів до цього.

У галузі поширення інформації діє об'єктивний закон перекручування інформації на шляху її руху, що пов'язано із різною здатністю і готовністю суб'єктів до її сприйняття. Законодавці тут єдині у своїх підходах, виділяючи тільки «поширення» інформації.

Однак, за способом поширення можна виділити безпосереднє й опосередковане поширення. У сфері інформаційного споживання діє об'єктивний закон примусового відчуження й усуспільнення інформації, що пов'язано із небажанням суб'єктів добровільно віддавати свою інформацію тощо.

Зокрема, Є.В. Петровим відстоюється теза про те, що інформаційні відносини є суто цивільними відносинами, похідними від немайнових – це суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного та інформаційного права з приводу виробництва, розповсюдження, використання інформації та охорони і захисту прав на неї, учасники яких наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Ним доводиться, що інформація – найважливіший товар, який має свою вартість, а її ціна може змінюватися залежно від споживача та її значимості для нього. Саме тому Є.В. Петровим зроблено доречний висновок, що інформація не може бути повною мірою об'єктом інтелектуальної власності, тому що існує і загальнодоступна інформація. Також неможливо захистити інформацію інститутами авторського і патентного права, інформація не відповідає такій ознаці як оригінальність. Навпаки, об'єкти інтелектуальної власності можуть бути одним із різновидів інформаційних ресурсів і входити до складу інформаційних прав.

Виходячи зі специфічності інформаційних правовідносин, автор обґрунтовує позицію, що інформаційні відносини поділяються на абсолютні, квазіабсолютні та відносні. При цьому, звертаючи увагу, що на сьогодні як у правовій доктрині України, так і в законодавстві сформувалися два підходи до трактування права на інформацію. У рамках одного способу право на інформацію трактується тільки як право на одержання (доступ) до інформації, тобто як відносне право, а іншого – припускається віднесення до права на інформацію усіх видів суб'єктивних прав, спрямованих на інформацію чи на здійснення дій з нею. Наголошується, що доктрина права власності не може бути застосована до такого об'єкта цивільного права, як інформація. Це, передусім, зумовлюється властивостями інформації.

Так само, Є.В. Петровим досліджуються також цивільно-правові способи захисту права на інформацію, обґрунтовується точка зору, що слід розрізняти поняття «охорона» та «захист» права на інформацію, досліджується судовий захист права на інформацію, вказується, що основним цивільно-правовим способом захисту права на інформацію є відшкодування збитків [27].

Цілком визначену позицію займає О.В. Соснін щодо проблем правового регулювання інформаційних відносин:

суспільні інформаційні відносини у сфері, пов'язаній з інформацією обмеженого доступу, що не становить державної таємниці, у правовій площині залишаються неврегульованими [26]. А це ставить під сумнів не тільки можливість забезпечення захисту життєво важливих національних інтересів держави, пов'язаних з використанням такої інформації, а й взагалі цивілізованих відносин у цій сфері.

А сьогодні інформаційна сфера стала однією із самих гарячих сфер світового і суспільного життя, що зумовлено її взаємодією з усіма сферами сучасного соціуму, все більше зростаючою значущістю інформаційної складової у житті й діяльності особи, суспільних організацій та держави. Все це є підставою і вагомими аргументами для виділення предмета і відносин, пов'язаних з інформацією та інформаційною діяльністю, в окрему самостійну галузь правового регулювання. На думку багатьох фахівців, такою має стати інформаційне право – основа інформаційного суспільства. Необхідність прискорення формування нової самостійної галузі права зумовлена стрімко зростаючою значущістю процесів розвитку можливостей і суперечностей інформаційних технологій і потребою адаптації їх інститутами держави і права до потреб національних інтересів.

Однак, поділяючи думки низки вчених щодо необхідності виваженого підходу до формування нових галузей права, не можна погодитись з тими, які наголошують, що проблеми інформаційного права доцільно розглядати після повного оформлення традиційних галузей права. Сьогодні Україна знаходиться у сфері дії інформаційного суспільства і тому не можна зволікати з розробкою його правового фундаменту, оскільки це призведе до негативних наслідків [26].

Як свідчать численні джерела, проблемам інформаційного права юридична наука почала приділяти увагу ще в 60-70 роках XX століття. Поступово були окреслені класифікаційні ознаки нової галузі права.

Важливою класифікаційною ознакою галузі є предмет інформаційного права. За визначенням деяких правознавців [23; 5, с. 49-50; 6; 13], предмет інформаційного права України можна розглядати як частину суспільних відносин, пов'язаних із обігом інформації та інформаційних ресурсів: створенням, формуванням, розвитком, поширенням, використанням; забезпеченням сталого функціонування інфраструктури інформаційного простору України з метою задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційної діяльності та цивілізованого входження у світовий інформаційний простір; забезпеченням захисту інформаційних ресурсів, засобів комунікацій, інформаційних технологій та інформаційної безпеки суб'єктів суспільних відносин в інформаційній сфері.

Застосування управлінських засобів і прийомів для забезпечення правил інформаційної діяльності регулюється адміністративним правом, а право власності та інтелектуальної власності на інформацію, інформаційні ресурси – нормами цивільного права. Кримінальне право, в свою чергу, встановлює покарання за правопорушення в інформаційній сфері. Тому регулювання правових відносин, пов'язаних із інформацією і комунікаційними процесами, спонукає дотримуватися балансу використання різних методів правового регулювання суспільних відносин.

Абсолютна більшість дослідників одностайні у тому, що у системі інформаційного права діють усі рівні правових інститутів: загальні, міжгалузеві, галузеві. Зокрема, С.С. Алексєєв обґрунтовує існування у правовій системі різновидів правових інститутів за їхніми предметними і функціональними ознаками, галузевих комплексних інститутів, а також субінститутів права та об'єднаних правових інститутів, які, на його думку, є найвищим рівнем будови галузі права [2, с. 130-160].

Заслуговують також на нашу увагу способи визначення інститутів права, запропоновані О. Ющиком, який вважає, що до специфічних інститутів

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

інформаційного права можна віднести: «свободу», «таємницю», «доступ», «правовий режим інформації (інформаційного ресурсу)», «право на інформацію», «захист інформації», «відкриту інформацію», «інформацію обмеженого доступу», «масову інформацію», «офіційну» та інші види інформації [49].

Провідний теоретик конституційного права України В.Ф. Погорілко у свій час відзначав, що справжність і реальність конституційного ладу має відображати реально існуючі суспільні відносини на момент прийняття відповідної Конституції і на перспективу [28, с. 122-184]. З урахуванням цього, можна відверто говорити про те, що недоліки правового регулювання інформаційних відносин є наслідком недостатньої уваги держави *(як одна із причин – С.Г.)* до формування інформаційного права в Україні, що правотворчий процес здійснюється безсистемно, шляхом вирішення окремих проблем в окремих законах і підзаконних актах фрагментарно, а у багатьох випадках – без узгодження з чинним законодавством, потребують додаткових обґрунтувань і нормативного визначення терміни і поняття [34].

Більше того, все більшого розвитку набуває принцип організації інформаційних ресурсів на зразок «матриці», коли забезпечується гнучкий, безпечний та централізований розподіл ресурсів в інтересах так званих віртуальних організацій, що створюються для розв'язання завдань, які виникають у складній динамічній ситуації [9].

Саме тому, з урахуванням викладеного, цілком очевидною є необхідність організації системних досліджень у галузі інформаційної складової в державній безпеці України. У цій же площині потребують більш глибокого науково-прогностичного переосмислення структурні та методологічні засади формування й використання інформаційних ресурсів, підходи до розробки інформаційної моделі прийняття рішень у системі забезпечення державної безпеки як невід'ємної складової національної безпеки України.

Сьогодні перед науковцями, які працюють у галузі національної безпеки, постає не лише теоретичне, а й практичне завдання забезпечити науковий супровід переходу від суто технічного забезпечення вирішення питань розвитку інформаційної сфери до філософсько-політичного узагальнення досягнутого у світі рівня інформаційного забезпечення життєдіяльності держави, суспільства, особи [8].

Таким чином, лише визначившись на науковому та законодавчому рівнях з термінами «інформація», «знання», «інформаційна діяльність», «інтелектуальна діяльність» та інших похідних: державна таємниця, секретна інформація, оперативна інформація, розвідувальна інформація, конфіденційна інформація, таємна інформація, комерційна таємниця, наукове відкриття, раціоналізаторська пропозиція, інноваційна діяльність, науково-технічна інформація, науково-дослідна і дослідно-конструкторська діяльність, наукове знання, побутове знання, наукова та науково-технічна діяльність тощо, ми можемо створити ефективну систему інформаційного права, її функціонування та захисту. Дається в знаки і така проблема, що сьогодні на законодавчому та нормативному рівнях інформаційне право досить безсистемне та еклектичне, регулюється великою кількістю розпорядчих документів [10, с. 224-243; 14; 30; 11, с. 16-26]. Саме тому автор наголошує на гострій потребі подальшої розробки методологічного забезпечення всієї системи національної безпеки України, а також інформаційної безпеки, адже інформація міститься в будь-якій сфері національної безпеки.

Так, питання забезпечення інформаційної безпеки України і проведення виваженої державної інформаційної політики займають одне із чільних місць в діяльності Ради національної безпеки і оборони України. Зокрема, про це переконливо свідчить виступ заступника Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, який наголосив: «Нині в Апараті РНБОУ на виконання доручення Президента України продовжується підготовка до проведення

засідання Ради національної безпеки і оборони України з питань вдосконалення державної політики інформаційної безпеки України. Зокрема, було проведено низку нарад у Секретаря РНБОУ за загальною тематикою «Концептуальні та правові засади й інфраструктурне забезпечення інформаційної безпеки України». Вважається, що обговорення нагальних проблем інформаційної сфери України з провідними фахівцями галузі, яке і надалі буде практикуватись РНБОУ, дозволить оптимізувати процес вироблення пропозицій щодо напрямів вдосконалення державної інформаційної політики, які будуть покладені в основу матеріалів до засідання Ради національної безпеки і оборони України із зазначеного питання».

Актуальні думки стосовно інформаційної безпеки України в контексті євроатлантичної інтеграції також висказав І. Коновалов, який зазначає, що інформаційна безпека є складовою загальнодержавної, і зважаючи на те, що інформаційна складова є обов'язковою практично всіх сфер людської діяльності: і гуманітарної, і технічної, і військової, – забезпечення інформаційної безпеки є абсолютно необхідною умовою стабільного розвитку суспільства.

Особливість проблеми інформаційної безпеки, на його думку, полягає у лавиноподібному зростанні кількості знань та відповідному процесі розвитку та впровадження новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Більше того, вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки, являє собою багатоаспектну, різнопланову та ресурсномістку діяльність. Він також вказує, що підходи до розбудови системи захисту інформації, а також створена науково-технологічна база та організаційна основа вже сьогодні дозволяють Україні налагоджувати рівноправні партнерські стосунки з країнами Альянсу з цих питань та забезпечувати інформаційну безпеку на рівні загальносвітових вимог.

Крім того, функціонування цілісної системи захисту інформації дозволяє забезпечити надійність і безпеку інформаційного обміну, захист державної таємниці, конфіденційної інформації в державі, а також створити необхідні умови для охорони інформації, яка передана Україні у рамках співробітництва з іноземними державами та міжнародними організаціями.

Необхідно ще раз підкреслити, що в умовах євроатлантичної інтеграції вирішення питань, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки України, повинно розглядатися як один з пріоритетних напрямків державної політики [17; 16; 1; 35; 25; 30; 37-47], оскільки розробка державної стратегії інформаційної безпеки призведе до розробки науково-виваженої концепції інформаційної безпеки України, на відміну від вже існуючих проектів концепцій [1; 31]. Останній дозволить удосконалити чинне законодавство, визначити конкретну відповідальність за протиправні діяння.

Саме тому, все вище викладене спонукає нас більш предметно визначитися із закономірностями та особливостями сучасного інформаційного права. Виходячи із самої його назви: в широкому розумінні, воно є правом про/і на інформацію. Наявність значної кількості нормативно-правових актів у даній галузі і їх безкінечне зростання спонукає багатьох вчених дійти висновку про необхідність формування нової галузі права – інформаційного.

Уперше думка про це була висловлена А. Вєнгєровим ще в 1975 р. Тоді вона не одержала поширення й інформаційне право розвивалося в рамках комп'ютерного права, правової інформатики і кібернетики.

На початку і середині 90-х років термін «інформаційне право» використовувалося Ю.М. Батуріним, Ю.А. Тихомировим, А.Б. Агаповим і деякими іншими вченими.

Так, В.А. Копилов під інформаційним правом розуміє «систему соціальних норм і відносин, що охороняються державою, і які виникають в інформаційній сфері – сфері виробництва, перетворення і споживання інформації»

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

[22, с 86-87]. М.М. Рассолов визначає інформаційне право як «сукупність юридичних норм і інститутів, що регулюють інформаційні відносини в інформаційній сфері» [33].

Для того, щоб обґрунтувати необхідність виділення інформаційного права в окрему галузь і дати визначення самому поняттю «інформаційне право», необхідно розглянути питання про його предмет і метод правового регулювання.

В основі розподілу права на галузі і підгалузі, як відомо, лежать: 1) предмет правового регулювання; 2) метод правового регулювання [36, с. 399].

Цілком очевидно, що основним об'єктом інформаційного права є власне інформація. Інформація як об'єкт правового регулювання має специфічні особливості і юридичні властивості, які багато в чому визначають і відносини, що виникають при її обертанні між суб'єктами, і характер їх поведінки. Останні визначаються достатньо детально В.А. Копиловим [24]. Розглядаючи питання про те, що лежить в основі інформаційних правовідносин, В.А. Копилов вводить поняття «інформаційна сфера» [22, с. 51].

Зокрема, І.Л. Бачило справедливо вказує, що предметом інформаційного права є не тільки сама інформація, але й пов'язані з нею процеси [6, с. 7].

Головним тут є те, що інформаційні правовідносини виникають у межах інформаційної сфери, хоча такі суспільні відносини не є однорідними. Так, теоретично можливо виділити такі умовні групи суспільних відносин, що виникають в інформаційній сфері з приводу інформації: пов'язані зі створенням і перетворенням інформації; пов'язані зі збереженням інформації; пов'язані з передачею і поширенням інформації; пов'язані зі споживанням інформації. Все це дає нам можливість стверджувати, що предметом інформаційного права є суспільні відносини, що виникають у процесі створення, перетворення, збереження, поширення і споживання неналежної інформації.

Однак, методологія інформаційного права має свою особливість. Зокрема, у загальновизнаному розумінні саме слово «метод» означає спосіб, прийом практичного здійснення чого-небудь. При цьому, метод правового регулювання несе в собі не тільки волевиявлення, але й характер такого волевиявлення.

У зв'язку з цим, наприклад, у російській правовій науці існують два принципово різних підходи виділення для кожної галузі свого специфічного методу правового регулювання. Перший ґрунтується на тому, що кожна галузь права має свій специфічний метод, другий – що всі галузі права використовують єдині правові методи, закладені в самій природі права. Специфіка ж кожної галузі виявляється в перевазі одного або декількох методів.

Відомо, що розвиток юридичної науки останніх років призвів до появи принципово нових галузей права, що не мають самостійного методу правового регулювання, і тому їх визнають комплексними (наприклад, муніципальне право).

Аналогічно метод формується і в інформаційному праві. Всеосяжний характер інформації призводить до того, що інформаційні відносини стосуються будь-яких «класичних» галузей права. Базовою галуззю права для регулювання відносин, пов'язаних з інформаційною діяльністю, є адміністративне право [3, с. 8]. У той же час, інститут інтелектуальної власності відноситься як до інформаційного, так і до цивільного права, інститут правової охорони інформації – не тільки до інформаційного й адміністративного, але і до кримінального права, і т.д. Будучи комплексною галуззю права, інформаційне право використовує методи, характерні для різних галузей. Зокрема, розділивши їх на імперативні і диспозитивні. Так, імперативні методи правового регулювання засновані на нерівності учасників правовідносин і установленні твердої, однозначної моделі їх поведінки (веління та заборони), а також диспозитивні – засновані на рівності учасників правовідносин і в їх можливості самостійно вибирати модель можливої поведінки

(дозволу, узгодження, рекомендацій, заохочення). Однак, в інформаційному праві можуть використовуватися й інші методи правового регулювання, залежно від визначеної мети.

Таким чином, інформаційне право – це комплексна галузь права, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що виникають в процесі створення, перетворення, збереження, поширення і споживання інформації.

Наприклад, досить цікавими, обґрунтованими та виваженими є низка концепцій з реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин [48] та його адаптації до правових систем ЄС та НАТО [15].

Так, у жовтні 2000 р. авторський колектив підготував ґрунтовний документ щодо реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин для засідання урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади [29]. До основних його положень доцільно віднести те, що автори нормативно закріпили положення щодо втілення у життя Концепції. Для нашої країни це полягає в тому, що вона створює умови комплексного вирішення проблем державної політики у сфері суспільних інформаційних відносин щодо створення нормативно-правової бази інформаційного суспільства, поступ до якого здійснюється нашою державою відповідно з Програмою інтеграції України до Європейського Союзу (Розділом 13 «Інформаційне суспільство»).

Відзначена наявність двох протилежних шляхів регулювання інформаційних відносин формуються: перший базується на доктрині англо-американської системи права (фрагментарне вирішення на законодавчому рівні в окремих законах проблем правового регулювання інформаційних відносин); другий – на доктрині європейської (континентальної) системи права (легальне визначення галузей законодавства та їх систематизація на рівні кодифікації).

Як позитив, слід відзначити, що останнім часом теорія та практика правотворення в нашій країні схиляється до другого підходу, більш традиційного для України - юридичної доктрини легальної систематизації законодавства на рівні кодифікації, що підтверджується матеріалами наукових форумів.

За цією доктриною інформаційне законодавство України є умовно автономною галуззю законодавства, яке визначає і регулює суспільні відносини щодо інформації, а інформаційне право є міжгалузевим комплексним інститутом права, основи якого базуються на положеннях окремих галузевих інститутів конституційного, адміністративного, цивільного, трудового та кримінального права. Специфічним методом правового регулювання суспільних інформаційних відносин сьогодні є комплексне застосування методів зазначених провідних галузей права. В Україні створені наукові засади щодо систематизації інформаційного законодавства на рівні Кодексу про інформацію, що є новацією в теорії права як в нашій країні, так і за кордоном.

Значна кількість юридичних норм, які регулюють суспільні інформаційні відносини, розпорошена в різних нормативних актах, що ускладнює їх пошук, аналіз та узгодження для практичного застосування.

Має місце також розбіжність щодо розуміння структури системи законодавства в сфері інформаційних відносин та підходи до її формування. Нерідко в окремих законах в систему законодавства включають норми, виражені в підзаконних нормативних актах, що суперечить положенням Конституції України. Це викликає в практиці правозастосування колізію норм – ігнорування норм закону на користь норм підзаконного акту.

Нові юридичні норми в сфері суспільних інформаційних відносин нерідко не узгоджені з раніше прийнятими, що призводить до правового хаосу, падіння авторитету публічного права, нігілістичного ставлення суб'єктів суспільних відносин до законодавства.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Сукупність правових норм у сфері суспільних інформаційних відносин, визначених у законах і підзаконних актах, досягли за кількістю критичного стану (критичної маси), що зумовлює необхідність виділення їх в окрему галузь законодавства, а одним із шляхів подолання проблем правового регулювання суспільних інформаційних відносин є законодавча систематизація (як спосіб – кодифікація) норм права.

Метою систематизації інформаційного законодавства України визначається створення чіткої структури правового регулювання суспільних відносин між їх суб'єктами щодо інформації, забезпечення співвідношення потреб та інтересів людини, соціальних спільнот та держави.

У дослідженій юридичній літературі авторами визначаються основні організаційні засади щодо систематизації інформаційного законодавства України [48]. Так, В.С. Картавцев у статті «Адаптація законодавства України в сфері національної безпеки до правових систем ЄС та НАТО» цілком доречно відзначає, що сьогодні Україна переживає незворотні процеси демократизації та ринкових перетворень, які обумовлені як зовнішніми чинниками: глобалізацією економічних, політичних, інформаційних відносин, так і внутрішніми тенденціями розвитку.

Переконливим підтвердженням цього є той факт, що зазначена позиція знайшла своє відображення у зовнішньополітичній діяльності України та вітчизняному законодавстві – проекті Закону «Про основні засади державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції України» [12, с. 62-69].

Доцільно зазначити, що адаптацію окремих галузей законодавства України за напрямами становлення громадянського суспільства не можна вважати власне адаптацією його до стандартів НАТО та ЄС у повному розумінні цього слова. Це скоріше, має бути подальший розвиток вітчизняної правової системи у руслі побудови демократичного, правового, ринкового суспільства.

Проблематичним до цього часу лишається той факт, що принципових неузгодженостей між законодавством країн – членів НАТО та ЄС та положеннями окремих галузей українського законодавства немає, а існуючі – обумовлені особливостями державного ладу України та національної правової системи. Певні проблеми виникають на рівні галузевого законодавства, підзаконних нормативних актів та при реалізації правових положень.

Крім того, для української правової системи актуальною є проблема реалізації права, діяльності правоохоронних органів, об'єктивності розгляду справ, неупередженості та чесності суддів, подальшого вдосконалення та розвитку законодавства, а не корінна зміна чинної нормативної бази. Тому, на думку автора, необхідно зосередитись на механізмі ефективної реалізації чинних норм, а не брати на себе нові декларативні, незабезпечені фінансово, технологічно тощо правові зобов'язання перед суспільством, іншими державами та міжнародними структурами, які можуть стати однією з причин негативних наслідків як для міжнародного авторитету України, так і для окремої людини, громадянина.

Більше того, аналіз чинного законодавства свідчить про доцільність систематизації (інкорпорації чи кодифікації) нормативних актів, які регламентують діяльність засобів масової інформації (ЗМІ) в Україні.

На першому місці щодо вирішення питань адаптації законодавства стоять національні інтереси, турбота про державний суверенітет і Україна має враховувати досвід європейських країн.

При цьому, необхідно мати на увазі, що адаптація українського законодавства повинна бути не сліпим наслідуванням, безумовним виконанням рекомендацій та вимог євроатлантичних та європейських структур, а раціональним і виваженим процесом поступового приведення нормативно-правових актів у відповідність із правовою системою ЄС, головною метою якої є забезпечення національної безпеки України. Тому актуальним і невідкладним є

прискорення розробки й затвердження Стратегії національної безпеки України, яка згідно із Законом «Про основи національної безпеки України» (ч.2 ст.2) має бути обов'язковою для виконання і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки, в тому числі й у проведенні адаптації законодавства України до законодавства НАТО та ЄС [15].

Висновки

На теренах України існують об'єктивні і досить потужні фактори, що визначають необхідність формування інформаційної стратегії України у сучасних умовах – ключ до успіху лежить у вмілому управлінні інформаційними процесами – технологіями і ресурсами.

На нашу думку, Україна сьогодні стоїть на межі, за якою можуть розпочатися незворотні негативні процеси у суспільному розвитку, розробки стратегії розвитку інформаційної політики в Україні з урахуванням обмежень, встановлених чинним законодавством України та певними принципами побудови інформаційної системи з урахуванням прогресивного зарубіжного досвіду. При цьому, суттєву увагу слід приділяти так званим «другорядним» питанням, з вирішенням котрих стане дієздатним механізм реалізації норм політики, концепції, стратегії, доктрини, кодексу тощо.

Нами також підтверджується необхідність суттєвого удосконалення нормативно-правового забезпечення інформаційної сфери шляхом створення Інформаційного кодексу України.

Основними недоліками чинного законодавства до цього часу вважається його пасивність і безсистемність, неконкретність та розмитість формулювань, не врегульовано на законодавчому рівні значення, а не статус конфіденційної інформації. Еклектично та фрагментарно регулюється статус передбачених законодавством груп інформації, що має певні обмеження за доступом.

Вказане дозволило обґрунтовано визначити ключові напрямки державної політики із забезпечення інформаційної безпеки, завдяки досить ґрунтовному визначенню її загроз.

Крім того, важливим елементом державної інформаційної політики та інформаційної безпеки України є державне управління та захист національних інформаційних ресурсів - організовану сукупність центральних державних органів, органів регіонального і місцевого самоврядування, їхніх спеціальних підрозділів, служб, посадових осіб, підприємств, установ, інших суб'єктів господарювання, громадських організацій та окремих громадян, об'єднаних цілями і завданнями щодо формування, зберігання, поширення інформаційних ресурсів, задоволення інформаційних потреб особистості, суспільства й держави, впровадження спеціальних заходів і засобів захисту інформаційних ресурсів та прав суб'єктів інформаційної діяльності в рамках чинного законодавства України.

Головною метою державної політики щодо національних інформаційних ресурсів має бути формулювання та створення необхідних економічних і соціокультурних умов та правових і організаційних механізмів формування, розвитку, забезпечення ефективного її використання у всіх сферах суспільного життя і діяльності громадянина, суспільства й держави.

У подальшому необхідно також визначити у концепції державної інформаційної політики основні напрямки, що сприятимуть утворенню ієрархічної вертикалі щодо формування і використання інформаційних ресурсів, удосконаленню структури державних органів, що забезпечують безпеку у сфері виготовлення і обігу інформаційних ресурсів тощо.

Виходячи з того, що Закон України «Про основи національної безпеки», як і його попередник – Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, серед основних напрямів державної політики виділяє безпеку в інформаційній сфері в якості ключової, то питання практичного забезпечення, зокрема інформаційної безпеки, в Ук-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

раїні необхідно покласти на Раду національної безпеки і оборони України.

Зазначення призведе до розробки науково-виваженої концепції інформаційної безпеки України, на відміну від вже існуючого стану. Крім того, на наше глибоке переконання, без розуміння інформаційного права як комплексної галузі права, яка представляє собою систему правових норм, що закріплюють і регулюють суспільні відносини з приводу виникнення, створення, перетворення, збереження, поширення і споживання інформації, буде неможливим розвиток права інтелектуальної власності – похідної інформаційного права.

Список використаних джерел:

1. Актуальные проблемы информационной безопасности Украины // Национальная безопасность и оборона, № 1, 2001, – С. 2-59; **2**. Алексеев С. С. Структура советского права. – М., 1975; **3**. Бачило И. Л. Информационное право. Роль и место в системе права Российской Федерации // Государство и право. 2001. № 2; **4**. Бачило И.Л. Эффективность законодательства в области обеспечения информационной безопасности // Материалы Всероссийской конференции «Проблемы законодательного регулирования отношений в информационной сфере». 27-28 ноября 1996 г. – М., 1996; **5**. Бачило И. Л., Копылов В. А. Есть ли основания для создания отрасли «Информационное право» // Информационное общество. – 1999. – № 6; **6**. Бачило И. Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право: Учебник / Под ред. Б.Н. Топорнина. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 789 с.; **7. Венгеров А.Б. Теория** государства и права. Учебник. Издание третье. – **М., 1999; 8. Гнатцов О.Г. Інформаційні** ресурси в системі забезпечення державної безпеки // Стратегічна панорама. – К., 2004. № 2. – 182 с. – **С. 144-148; 9**. Голубєв В. О., Гавловський В.Д., Цимбалюк В. С. Інформаційна безпека: проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій / За заг. ред. Р. А. Калюжного, М. Я. Швеця. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – 252 с.; **10**. Гордієнко С. Г. Забезпечення інтересів України у сфері захисту інтелектуальної власності: нормативно-правове регулювання. Монографія. – К., Видавничий дім «Скіф», КНТ, 2008. – 248 с.; **11**. Господарське судочинство в Україні: Судова практика. Захист прав інтелектуальної власності / Відп. ред. В. С. Москаленко. – К: Праксіс, 2007. – 408 с. ; **12**. Збірник проектів основоположних нормативно-правових актів з питань формування та реалізації державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції України. – випуск 3 – Київ, 2004; **13**. Информационная безопасность России / Ю.С. Уфимцев, Е.А. Ерофеев, В.П. Буянов и др. – М., Экзамен, 2003. – 560 с. ; **14**. Інтелектуальна власність України. – К., Видавництво ТОВ «Альфа ПіК», 2007, – 410 с.; **15**. Картавцев В.С. Адаптація законодавства України в сфері національної безпеки до правових систем ЄС та НАТО // Науково-аналітичний бюлетень Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: організаційно-правові аспекти» – К., Державне підприємство «Науково-виробничий центр «Євроатлантикінформ», № 4, 2005. с. 80, – С. 50-55; **16**. Конах В.К. Забезпечення інформаційної безпеки держави як складової системи національної безпеки (Приклад США**): Автореф. дис. … канд. політ. наук. – К., Національний інститут** стратегічних досліджень, 2005. – 19 с.; **17**. Коновалов І. Інформаційна безпека України в умовах євроатлантичної інтеграції // Євроатлантикінформ. Науково-аналітичний бюлетень Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: організаційно-правові аспекти» – К., Державне підприємство «Науково-виробничий центр «Євроатлантикінформ», № 4, 2005. с. 80, – С. 44-46; **18**. Конституция РФ (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года). – М., 1995; **19**. Копылов В. А. Информационное право. – М., 1997; **20**. Копылов В. А. К вопросу об информационной собственности // Материалы V Всероссийской конференции «Проблемы законодательства в сфере информатизации». 28-29 ноября 1997 г. – М., 1997; **21**. Копылов В. А. О теоретических проблемах становления информационного права. – М., 1997; **22**. Копылов

В. А. Информационное право. – М., 2002; **23**. Копылов В.А. Информационное право: Учеб. пособ. – М., Юристъ, 1999. – 400 с.; **24**. Копылов В.А. О теоретических проблемах становления информационного права // Информационные ресурсы России. 1998. № 3; **25**. Лопатин В. Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство / Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб.: Фонд «Университет», 2000. – 428 с.; **26**. Мастяниця Й.У., Соснін О.В. Шиманський Л.Є. Інформаційні ресурси України: проблеми державного управління / За заг. ред. О.В. Сосніна. – К., НІСД, 2002. – 141 с.; **27**. **Петров** Є.В. Інформація як об'єкт цивільно–правових відносин. Автореф. дис. … канд. юрид. наук. 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес. Сімейне право. Міжнародне приватне право. – Харків: 2003. – 19 с.; **28**. Погорілко В.Ф. Основи конституційного ладу України // Конституційне право України / В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, О.В. Городецький та ін.: Підручник. – 2–ге вид. – К., Наук. думка, 2000; **29**. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2000 року № 777 «Про створення Урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади»; **30**. Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні: Станом на 1 січня 2001 р. / Упоряд. С.Е. Демський, Відп. ред. С.П. Павлюк. – К., Юрінком Інтер, 2001. – 688 с.; **31**. Проект Концепції (основні положення) діяльності органів, підрозділів та закладів Служби безпеки України у сфері забезпечення інформаційної безпеки України (розроблялася робочою групою фахівців НА СБ України); **32**. Рассолов М.М. Информационное право. – М., 1999; **33**. Рассолов М.М. Информационное право: анализ и решение практических задач. – М., 1998; **34**. Соснін О.В. Інформаційні відносини: проблеми правового регулювання // Стратегічна панорама. – К., 2003. № 3 – 4. – 240 с. – С. 196-201; **35**. Степанов Е.А., Корнеев И.К. Информационная безопасность и защита информации: Учеб. пособие. – М: ИНФРА-М, 2001. – 304 с. – (Серия «Высшее образование»); **36**. Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2000; **37**. Указ Президента України від 10 квітня 2000 р. № 582 «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави»; **38**. Указ Президента України від 14 липня 2000 р. № 887 «Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади»; **39**. Указ Президента України від 16 вересня 1998 р. № 1033 «Про вдосконалення державного управління інформаційною сферою»; **40**. Указ Президента України від 21 липня 1997 р. № 663 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 р. «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи забезпечення здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин»; **41**. Указ Президента України від 22 квітня 1998 р. № 346 «Про деякі заходи щодо захисту держави в інформаційній сфері»; **42**. Указ Президента України від 22 травня 1998 р. № 505 «Про Положення про порядок здійснення криптографічного захисту інформації»; **43**. Указ Президента України від 23 липня 1998 р. № 816 «Про деякі питання державної підтримки книговидавничої справи»; **44**. Указ Президента України від 27 вересня 1999 р. № 1229 «Про Положення про технічний захист інформації в Україні»; **45**. Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі»; **46**. Указ Президента України від 6 жовтня 2000 р. № 1120 «Питання Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України»; **47**. Указ Президента України від 9 листопада 2000 р. № 1217 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження»; **48**. Швець М.Я., Кондратьєв Я.Ю., Іщенко А.В., Калюжний Р.А., Козаченко І.П., Гавловський В.Д., Цимбалюк В.С., Хахановський В.Г., Бєляков К.І., Гуцалюк М.В., Гриценко В.В., Крупчан О.Д. Реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин // Протокол № 7 засідання урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади від 6 жовтня 2000 року, м. Київ; **49**. Ющик О. І. Галузі та інститути правової системи. – К., Оріяни, 2002. – 112 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Адміністративна природа послуги при розгляді звернень громадян

Ю.І. Кіщак
викладач,
Юридичний коледж,
м. Миколаїв

У статті розглянуто питання надання послуг при розгляді звернень громадян, запропоновано авторське визначення поняття «послуги при розгляді звернень громадян» у сфері агропромислового комплексу.

В статье рассмотрен вопрос предоставления услуг при рассмотрении обращений граждан, предложено авторское определение понятия «услуги при рассмотрении обращений граждан» в сфере агропромышленного комплекса.

The question of grant of services is considered at consideration of appeals of citizens from the economic and legal points of view, author determination of concept of services is offered at consideration of appeals of citizens in the field of agroindustrial complex.

Ключові слова: *послуга, звернення, громадяни, економіка, право, агропромисловий комплекс.*

Постановка проблеми

Надання послуг за сферами економіко-виробничої діяльності та соціального життя є однією з актуальних наукових проблем, оскільки надання та отримання послуг – це невід'ємні складові будь-яких форм суспільних відносин і людської діяльності. Проблеми розвитку сфери послуг привертають увагу представників різних напрямів суспільних наук: економістів, юристів, державних управлінців, соціологів, істориків, філософів. Це зумовлюється різноманітністю послуг, сфера застосування яких є досить широкою. Р. Колосов стверджує, що спектр послуг є надто широким, тому навести їх вичерпний перелік складно. Незважаючи на значне коло їх застосування, він виділяє адміністративні, нотаріальні, посередницькі, страхові, транспортні, фінансові та інші послуги, підкреслює, що категорія «послуга» так і не отримала однозначного тлумачення [1, с. 67].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У процесі підготовки статті було використано здобутки вітчизняних науковців В. Авер'янова, О. Баклана, О.М. Бандурки, І.П. Голосніченко, С.В. Ківалова, Б. Кістяківського, І.Б. Коліушко, В. Колпакова, І. Коропатніка, В. Курило, А. Олійника, А.В. Рабіновича, О.Ф. Скакун, В.Я. Тація та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У процесі розвитку демократичного суспільства, визначення пріоритетними в Україні прав і свобод людини необхідно мати чітке уявлення щодо понятійного апарату в цій сфері. Тривають наукові дискусії стосовно визначення терміну «адміністративна послуга». На сьогодні нормативно не визначено термін «адміністративна послуга при зверненні громадян».

Формулювання цілей статті

Метою статті є проведення комплексного дослідження категорії «послуга», яка надається при розгляді звернень громадян, через призму досягнень економічної та юридичної науки з урахуванням змін, що відбуваються в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження

На сучасному етапі державотворення надання якісних послуг визначається,

насамперед, чіткістю та скоординованістю дій владних органів на місцях, що втілюють у життя закони, сприяють реалізації громадянами конституційних прав, надають комплекс публічних послуг у різних сферах життєдіяльності, безпосередньо контактують із населенням [2, с. 4]. Одним з видів таких контактів є надання органами виконавчої влади послуг щодо розгляду звернень громадян.

У філософському осмисленні «категорія» – це основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності. У науковому пізнанні – це родове поняття, що означає розгляд предметів, явищ та ін. чи їх важливу спільну ознаку, або група однорідних предметів, осіб, явищ, що відрізняються від інших певними ознаками. У загальному розумінні «послуга» – це дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; добрість, прислуга, чемність, служба. Робота, виконувана для задоволення чиїх-небудь потреб, обслуговування [3, с. 485].

В економічному значенні послуги розглядаються з двох точок зору: з погляду на їх конкретну функцію в суспільстві та як форма суспільних відносин. У радянській економічній науці виділяли три основних напрями вчення про послуги:

- прихильники першого з них ототожнювали послугу з конкретним корисним ефектом від неї й обґрунтовували положення про суспільну корисність послуг. Тут корисний ефект послуги є сукупністю корисних властивостей, спрямованих на задоволення потреб суспільного виробництва або безпосередньо людини, а сама послуга є корисною дією праці, що споживається, або товар (річ) чи вид діяльності;

- послідовники другого напряму ототожнювали результати послуг із працею, яка не набуває речової форми. За цією теорією, послуга – це праця, що не проявляється в продукті, або результат праці, невіддільний від процесу, який не набув речової форми. Представники цього напряму вважали, що особа, яка споживає послугу, сплачує не за її результат, а за виробничий процес, необхідний для створення цієї послуги, тобто фактично споживач послуги сплачує за чисту працю виробника;

- представники третього напряму вважали, що послуга – це діяльність, результати якої не втілюються в речову форму [1, с. 68-69].

У радянський період в економічній літературі послуги, результати яких матеріалізуються в продукті, отримали назву матеріальних, а чисті послуги – нематеріальних. Під першими розуміли частину невиробничої праці, що виступає у формі послуги, задовольняючи своїм корисним ефектом певну потребу людини, й одночасно матеріалізується в предметі праці. У процесі надання нематеріальних послуг особа, яка їх надає, впливає безпосередньо на людину, яка отримує цю послугу. У результаті цього, при наданні послуг нематеріального характеру має місце збіг предмета праці з об'єктом послуги, внаслідок чого відсутній вплив на будь-який матеріально-речовий предмет. Наведена класифікація набула поширення і в юридичній літературі [4, с. 178].

Істотним у розмежуванні матеріальних і нематеріальних послуг є те, що при здійсненні перших досягнення результату може гарантуватися, а при здійсненні других – боржник не може гарантувати досягнення позитивного результату. Пояснюється це тим, що послуга, яка не набуває речової форми, невіддільна від самої діяльності, а її корисний ефект не може повністю залежати від особи, яка надає послугу, хоч економічний характер відносин від цього не змінюється. Тому досягнення корисного ефекту послуги залежить від того, як відбувається процес її споживання, чи наявні об'єктивні умови для досягнення результату. Іншими словами, корисний ефект залежить від якостей не лише виконавця, а й споживача послуги. Відповідно й оплата діяльності особи, яка надає послугу, не залежить від досягнення позитивного ефекту послуги [5, с. 72]. Об'єктом послуг нематеріального характеру є люди-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

на (медичні послуги, освіта) або умови її існування в суспільстві (побутові послуги). Найхарактернішою особливістю цієї групи є те, що вона охоплює коло послуг, які не набувають предметної форми, не отримують у вигляді речі самостійного існування окремо від виконавця послуги.

В юридичній науці визначення категорії «послуга» отримує неоднозначне тлумачення. З прийняттям Цивільного кодексу України (2003 р.) договір про надання послуг отримав законодавчу регламентацію шляхом визнання послуги як самостійного об'єкта цивільних прав та введення в дію глави «Послуги», що виступає загальною нормою для всіх договорів про надання послуг. С. Ємельянчик під послугою розуміє дію (діяльність), спрямовану на задоволення потреб особи, яка виражається у відсутності втілення в певному майновому результаті, що є невіддільним від самої діяльності, якість якого не може гарантуватися та який споживається безпосередньо в момент здійснення [6, ст. 177]. Ураховуючи значимість надання фінансових послуг, О. Ящищак пропонує прийняти та запровадити в практичну діяльність основи законодавства про фінансові послуги [7]. Так, В. Литвиненко зазначає, що основним обов'язком надання соціальних послуг є надання необхідної соціальної послуги отримувачу, який має надати необхідні інформацію і документи для отримання останніх та у випадку оплатності договору здійснити оплату [8]. А. Рабінович, досліджуючи питання юридично значимих послуг, звертає увагу на необхідність розроблення загальноюридичної інтерпретації послуги, що охоплювала б будь-які галузево-юридичні послуги, і приватноправові (насамперед цивілістичні), і публічно-правові (зокрема, адміністративні) і визначає ознаки та види послуг [9]. Однак, І. Сорокіна стверджує, що послуги, які надаються органами влади, мають свої особливості та суттєво відрізняються від інших перш за все тим, що через надання послуг влада формує свій авторитет в очах громадян, що й спонукає її управляти таким чином, щоб цей авторитет або зберігався, або збільшувався [10, с. 75].

У сфері державного управління основними напрямами правового регулювання розгляду звернень громадян є: запровадження механізмів відкритості та прозорості в діяльності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування; забезпечення взаємодії місцевих органів влади з громадськістю; налагодження процесів прийняття, оброблення нагромадження, зберігання, поширення, захисту інформації та надання її споживачам. Переважна більшість законодавчих актів цього спрямування ухвалюється з метою покращення надання публічних послуг та інформування населення.

Адміністративна послуга стосовно розгляду звернень громадян у сфері агропромислового комплексу за своїм змістом має двостороннє значення. З одного боку, в разі позитивного вирішення питання, наприклад, проведення розрахунків за орендовану земельну ділянку або майно, заявник отримує певні матеріальні блага – відшкодування вартості орендованої ділянки (майна) відповідно до укладеного договору. Тобто, розгляд звернення має економічний характер, оскільки задовольняє заявника в матеріальному плані – результатом послуги є матеріальне забезпечення звернення. З іншого – він отримує послугу щодо практичного вирішення питання безпосереднього здійснення розрахунків за орендовану в нього земельну ділянку та майно. Таку послугу надає орган виконавчої влади, зокрема головне управління агропромислового розвитку облдержадміністрації, головне управління земельних ресурсів Держкомзему в Миколаївській області, у межах своїх повноважень та компетенції, при цьому заявник не сплачує кошти, обов'язкові для оплати судової процедури (у разі звернення до суду). У цьому разі адміністративний суб'єкт надає послугу нематеріального характеру.

Порівняння поняття «послуга» в економічній та юридичній науці свідчить, що економічне значення послу-

ги за своєю природою є значно ширшим. Якщо з економічної точки зору послуги поділяються на матеріальні та нематеріальні, то з юридичної – розглядаються як один із видів цивільно-правових зобов'язань, де, нарівні з зобов'язаннями про надання послуг, виділяються зобов'язання про передачу майна у власність, про виконання робіт тощо. Виходячи з цього, послуга в юридичному значенні – це в будь-якому разі послуга нематеріального характеру. Такий висновок пов'язаний із тим, що в юридичній літературі зобов'язання про надання послуг виділялися в окремі групи цивільно-правових зобов'язань. Усвідомлення наведених понятійних аспектів дає змогу виділити специфічні ознаки нематеріальних послуг:

- у процесі надання послуги не створюється речова продукція, тобто послуга не знаходить матеріального втілення в речах;

- збіг часу надання та споживання послуги (розгляд звернення з виїздом до заявника);

- індивідуальність послуг. Ідеться про невіддільність процесу надання послуги та її споживання (розгляд звернення за участю заявника), кожна з яких є неповторною;

- невідчутність і неможливість збереження послуги (ці властивості послуг пов'язані з їх економічною природою й тим фактом, що якість послуги залежить від процесу її надання та сприйняття);

- безпосередній зв'язок між виробником послуги та її споживачем (надання послуги не може існувати поза межами індивідуального контакту між суб'єктом, який надає послугу, та особою, яка її споживає).

Що стосується безпосереднього розуміння поняття «послуга», то Р. Колосов пропонує таке її визначення: «послуга – це дія чи діяльність, що створює певну користь для особи, яка її споживає безпосередньо у процесі її надання (здійснення), результати якої не знаходять матеріального втілення у речах» [1].

Розгляд звернень громадян у сфері агропромислового комплексу є різновидом надання адміністративних послуг органами виконавчої влади держави. За своєю юридичною природою провадження за пропозиціями та зверненнями громадян є неюрисдикційними, проте вони виступають різновидами звернень громадян і в цій якості викликають беззумнівний інтерес. Це зумовлено тим, що невдоволеність громадянина станом і результатами провадження за його заявою є причиною ініціювання ним іншого провадження, яке має юрисдикційний характер, – провадження за скаргами громадян. Наявність нині значної кількості звернень громадян до органів державної виконавчої влади вимагає від останніх підвищеної уваги та посилення роботи, спрямованої на своєчасне реагування на них, повний і об'єктивний їх розгляд шляхом адміністративних проваджень та надання громадянам за їх результатами відповідних адміністративних (управлінських) послуг. Адміністративні провадження за зверненнями громадян характеризуються значною багатоманітністю, мають свої особливості [11, с. 118-119].

Реалізація права громадянина на звернення, як стверджує Н. Дригваль, є важливим інструментом розбудови демократичного суспільства. Однак, поряд із цим, повинні створюватися механізми, що забезпечували б кожне проголошене право відповідним організаційно-правовим механізмом його реалізації. З цих причин адміністративне провадження за зверненнями громадян у частині надання публічних послуг потребує чіткої процесуальної регламентації щодо порядку, терміну, умов його проведення, закріплення прав і гарантій особи, стосовно якої здійснюється провадження. Для усунення випадків зловживання цим правом є необхідність у встановленні чіткого механізму притягнення до відповідальності осіб, які викладають у зверненні завідомо неправдиві відомості. Дослідник вважає за необхідне доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею, що передбачала б відповідальність уповноважених осіб за неви-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

конання вимог Закону України «Про звернення громадян» (1996 р.) [12]. При цьому, О. Скакун висловлює точку зору, що адміністративний (управлінський) порядок розгляду звернень не може бути використаний для захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, оскільки це компетенція судових органів влади [13]. Можна погодитись із зазначеним, адже судовий захист, за наявності незалежної судової системи, є більш об'єктивним, кваліфікованим і неупередженим, аніж адміністративний. Так, Г. Писаренко вважає за доцільне зосередитися на виробленні єдиної доктрини адміністративних послуг та її впровадженні в життя шляхом прийняття Закону України «Про адміністративні послуги», який визначив би поняття, види адміністративних послуг, права та обов'язки заявника й адміністративного органу та інше [14, с. 186]. Необхідність прийняття Адміністративно-процедурного кодексу України зумовлена тим, що він має визначати строки адміністративних процедур із надання адміністративних послуг, їх стадії, можливість і процедури оскарження та інше.

Висновки

Вищерозглянуте дає змогу зробити такі висновки: по-перше, послуга при розгляді звернень громадян – це дія (діяльність), що забезпечує створення певної користі для особи, яка її споживає безпосередньо в процесі надання послуги, результати якої не знаходять матеріального втілення в речах. Позитивне вирішення питання та задоволення вимог заявника є наслідком функціонування системи захисту прав громадян і має економічне значення; по-друге, удосконалення системи захисту прав громадян дає їм можливість ефективніше поновлювати порушені права шляхом одержання адміністративно-правових послуг, а органам виконавчої влади діяти в чітко визначених межах та компетенції. Діяльність місцевих органів влади щодо надання послуг на сучасному етапі державотворення має загальнодержавне значення у формуванні та практичній реалізації ефективних зв'язків між потребами громадськості та діяльністю інститутів публічної влади в частині розгляду звернень громадян.

Список використаних джерел

1. *Колосов Р.* Послуга як економічна та правова категорія / Р. Колосов // Підприємництво, господарство і право, 2009. – №7. – С. 67-70.

2. *Терещенко Д.А.* Організаційно-правове забезпечення комунікативної діяльності місцевих органів влади: автореф. дис. к. н. з держ. управл. 25.00.02 / Д.А. Терещенко. – ХРІДУ. – Харків, 2009. – 20 с.

3. Новий тлумачний словник української мови // уклад. В. Яременко, О. Сліпушко: у 4-х т. – Т. 3. К.: Аконіт, 1999. – 941 с.

4. *Амосов О.Ю., Кіщак Ю.І.* «Послуга» при розгляді звернень громадян: економічна та правова категорія // Теорія та практика державного управління: зб. наук. праць – Харків: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. – Вип. 1 (28). – С. 175-180.

5. *Васильєва В.А.* Правове регулювання відносин за договором консигнації: дис. канд. юрид. наук / В.А. Васильєва. – Івано-Франківськ, 2000. – 202 с.

6. *Ємельянчик С.* Послуга у цивільному праві / С. Ємельянчик // Підприємництво, господарство і право, 2005. – № 3. – С. 105-108.

7. *Ящищак О.Р.* Метологічні основи систематизації законодавства України про фінансові послуги / О.Р. Ящищак // Адвокат, 2010. – № 10. – С. 36-40.

8. *Литвиненко В.* Поняття та основні ознаки договору про надання соціальних послуг / В. Литвиненко // Підприємство, господарство і право, 2010. – № 9. – С. 51-53.

9. *Рабінович А.В.* Юридично значимі: загальнотеоретичне поняття, класифікація / А.В. Рабінович // Право України, 2010. – № 8. – С. 142-146.

10. *Сорокіна І.* Надання адміністративних послуг районною державною адмініст-

рацією: проблеми та перспективи розвитку / І. Сорокіна // Підприємство, господарство і право, 2010. – № 5. – С. 74-77.

11. *Кіщак Ю.І., Міняйло М.П.* Організаційно-правове забезпечення реалізації права громадян на звернення у сфері агропромислового комплексу: монографія / за заг. ред. І.Т. Кіщака. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. – 264 с.

12. *Дригваль Н.* Адміністративне провадження за зверненнями громадян потребує удосконалення // Право XXI століття: становлення та перспективи розвитку: зб. наук. праць / МНЦ ОНЮА. – Миколаїв, 2006. – С. 64-66.

13. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2005. – 268 с.

14. *Писаренко Г.* Надання адміністративних послуг органами виконавчої влади України // Визначальні тенденції генезису державності і права: зб. наук. праць / МНЦ ОНЮА. – Миколаїв: Іліон, 2007. – С. 184-186.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Особливості реалізації адміністративного примусу в механізмі фінансового моніторингу

І.В. Мораренко
здобувач,
Національна академія внутрішніх справ
Науковий керівник: д.ю.н., проф. Користін О.Є.

У статті проаналізовано механізм фінансового моніторингу з точки зору реалізації характерних складових інституту адміністративного примусу.

В статье проанализирован механизм финансового мониторинга с точки зрения реализации характерных составляющих института административного принуждения.

The paper analyzes the mechanism of financial monitoring in terms of specific components of the institute administrative enforcement.

Ключові слова: *адміністративний примус, адміністративна відповідальність, адміністративні стягнення, заходи адміністративного попередження, заходи адміністративного припинення, фінансовий моніторинг.*

Постановка проблеми

Використання адміністративного примусу й нині посідає чільне місце в системі методів діяльності численних державних органів. Останнім часом потенціал адміністративного примусу суттєво змінився за рахунок модифікації його матеріально-правових і процесуально-правових властивостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасних дослідженнях адміністративно-правових проблем до заходів адміністративного примусу (поряд із заходами адміністративного попередження й адміністративного припинення) відносять адміністративні стягнення. Із таких позицій державний примус в адміністративному праві розглядають О.М. Бандурка [1, с. 5], І.П. Голосніченко [2, с. 40], Т.О. Коломоєць [3, с. 65], А.Т. Комзюк [4, с. 12] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Доцільним є пошук нового вектора в науковому дослідженні модифікованого різновиду державно-правового примусу, який давав би змогу врахувати всі властивості традиційного адміністративного примусу та специфічні ознаки заходів стосовно фінансового моніторингу, засади застосування яких в адміністративному порядку визначені в спеціальному законодавстві щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз реалізації потенціалу адміністративного примусу в системі фінансового моніторингу в Україні на основі існуючих методологічних підходів .

Виклад основного матеріалу дослідження

Одним із напрямів діяльності сучасної соціальної держави є охорона прав і власності громадян від зазіхань злочинців, спроб більш сильних в економічному відношенні членів суспільства використати свій вплив і можливості для вирішення власних фінансових, економічних або інших корисливих цілей за рахунок економічно слабких або незахищених членів суспільства. Сфера фінансового моніторингу, таким чином, має безпосереднє відношення до діяльності правової держави.

Методами проведення правової полі-

тики є переконання та примус у різних формах, проявах і сполученнях, що охоплює широкий арсенал засобів впливу на свідомість і поводження людей: виховання, покарання, відповідальність, санкції (заохочувальні та негативні), заборони, дозволи, запровадження правової культури, підвищення правосвідомості тощо.

У сфері фінансового моніторингу має місце діалектичне поєднання використання методів переконання та примусу. До методів переконання належать різноманітні рекомендації й інструкції, що спонукають фінансові інститути та інших економічних агентів дотримуватися встановлених правил щодо здійснення операцій і роботи з клієнтурою. До цієї категорії відносять різноманітні роз'яснення, семінари, навчання для працівників кредитних та інших установ.

До методів примусу належать заборони, санкції за невиконання положень чинного законодавства щодо запобігання відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом.

Правова природа фінансового моніторингу як сфери державного контролю проявляється в тому, що він проводиться визначеними державою органами та їх посадовими особами в межах і у відповідності з правовими нормами. Це свідчить про те, що в основі його виникнення та в процесі здійснення лежать певні правові засади, що характеризуються певними ознаками. Передусім, такою ознакою є те, що фінансовий моніторинг на вищому рівні здійснюється центральними органами виконавчої влади та Національним банком України, що відповідно до закону виконують функції регулювання і нагляду за діяльністю юридичних осіб, які забезпечують здійснення фінансових операцій, а також спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань фінансового моніторингу (Держфінмоніторинг). Держава наділяє такі органи відповідними повноваженнями щодо здійснення конкретних наглядових дій, а процедури нагляду закріплюються в нормах, що визначають діяльність і повноваження суб'єкта моніторингу.

Зазначені норми щодо здійснення фінансового моніторингу знаходять своє правове закріплення у відповідних законодавчих актах. Суб'єкти фінансового моніторингу в процесі виконання своїх функцій застосовують відповідні норми права для вирішення конкретних завдань, визначення характеру відносин, за якими здійснюється моніторинг фінансових операцій і процедури його проведення. За результатами контрольних дій суб'єкт, що їх здійснює, приймає відповідне рішення, яке може мати рекомендаційний чи примусовий характер. Суб'єкт державного фінансового моніторингу може вимагати приведення відносин у відповідність із чинними нормами безпосередньо (наприклад, вимагати від суб'єктів первинного фінансового моніторингу виконання завдань та обов'язків, передбачених законом) або ж направити матеріали до відповідних органів, що уповноважені приймати рішення з таких питань (наприклад, інформувати Держфінмоніторинг про виявлені випадки порушення законодавства суб'єктами первинного фінансового моніторингу).

Якщо ж у процесі правової оцінки фінансових операцій, що контролюються, виявиться неправомірна поведінка суб'єкта контролю, то застосовуються правоохоронні заходи.

Останнє, що визначає правову природу цього специфічного контролю, – це детальна процедурна регламентація його здійснення: від визначення суб'єкта фінансового моніторингу, його завдань, сфери діяльності, місця в загальній структурі до опису проведення наглядових дій – проводити ідентифікацію особи, яка здійснює фінансову операцію, що підлягає фінансовому моніторингу, забезпечувати виявлення та реєстрацію фінансових операцій, що відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» підлягають фінансовому моніторингу, надавати уповноваженому органові інформацію про фінансову

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

операцію, що підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, сприяти суб'єктам державного фінансового моніторингу з питань проведення аналізу фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу, вживати заходів щодо запобігання розголошенню інформації з питань фінансового моніторингу, зберігати документи, що стосуються ідентифікації осіб, якими здійснено фінансову операцію, що згідно з чинним законодавством підлягає фінансовому моніторингу.

Невід'ємною складовою системи методів державного управління суспільством є метод примусу, що належить до, певним чином, жорстких засобів впливу. Саме тому посадові особи органів управління застосовують примус, як правило, у поєднанні з іншими управлінськими прийомами. Авторитарність цього методу є незаперечною, проте нині немає жодної держави, яка не використовувала б його як найнеобхідніший засіб управління своїми справами.

Класифікація заходів адміністративного примусу традиційно здійснюється за таким критерієм як «розміщення» тієї чи іншої групи заходів відносно протиправної дії. Відповідно до цього, виділяють три групи примусових заходів.

Заходи першої групи мають на меті не дозволити протиправний вчинок і застосовуються, якщо правопорушення тільки передбачається. Їх прийнято позначати як заходи адміністративного попередження. Ці заходи (їх часто називають адміністративно-попереджувальними) застосовуються з метою попередження правопорушень за умови, якщо їх вчинення лише є можливим.

Сутність попередження (запобігання, профілактики) правопорушень полягає, по-перше, у тому, щоб не допустити протиправної поведінки з боку конкретних осіб, які до такої поведінки схильні; по-друге, в усуненні причин, що сприяють вчиненню правопорушень і створенню умов, які виключають протиправну поведінку.

У системі фінансового моніторингу в Україні до заходів адміністративного попередження можемо віднести: проведення ідентифікації особи, яка здійснює фінансову операцію, що підлягає фінансовому моніторингу; забезпечення виявлення та реєстрації фінансових операцій, що відповідно до закону підлягають фінансовому моніторингу; надання уповноваженому органу інформації про фінансову операцію, що підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу; сприяння суб'єктам державного фінансового моніторингу з питань проведення аналізу фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу; вжиття заходів щодо запобігання розголошенню інформації з питань фінансового моніторингу; зберігання документів, що стосуються ідентифікації осіб, якими здійснено фінансову операцію, що згідно з чинним законодавством підлягає фінансовому моніторингу [5].

Наступна група заходів має метою не дозволити розвинутися протиправному вчинкові (припинити його), мінімізувати збитки. Вони застосовуються, якщо вчинок вже почав здійснюватися, і отримали назву – заходи адміністративного припинення, у юридичній літературі їх називають адміністративно-припинювальними. З-поміж іншого, сама назва вказує на цільове призначення – припинення неправомірної поведінки, що полягає: а) у припиненні протиправної поведінки; б) в усуненні шкідливих наслідків протиправної поведінки; г) у створенні необхідних умов для можливого в майбутньому притягнення винної особи до адміністративної відповідальності.

Заходи адміністративного припинення можуть застосовуватись як самостійні (наприклад, припинення функціонування пункту харчування у зв'язку з порушенням санітарно-епідеміологічних правил), так і разом з іншими заходами адміністративного примусу, зокрема, з адміністративними стягненнями.

У системі фінансового моніторингу такі заходи адміністративного припинення реалізуються через так зване блокування руху коштів на рахунках.

Чинне вітчизняне законодавство у сфері запобігання відмиванню коштів лише з травня 2010 р. запроваджує використання конкретної норми, направленої на блокування руху коштів. Поряд із цим, зазначений механізм передбачено Конвенцією Ради Європи про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності та фінансового тероризму (2005 р.) щодо протидії відмиванню коштів, до якої Україна приєдналася та підписала ще в листопаді 2005 року.

Остання група заходів має метою реалізувати негативне ставлення до самого проступку й суб'єкта його вчинення. Вони застосовуються за умови, якщо встановлено склад протиправного вчинку, тобто вчинок уже є правопорушенням. Традиційно до них відносять адміністративні стягнення.

Проте, виділяючи в третій групі лише стягнення, слід визнати, що за межами класифікації залишаються заходи примусу, що (як і стягнення) застосовуються як заходи відповідальності адміністративного характеру. На нашу думку, такі заходи доцільно позначити терміном «заходи відповідальності за порушення адміністративно-правових установлень».

Найбільш чітко окреслену класифікаційну групу заходів адміністративного примусу становлять примусові заходи впливу, що містяться в адміністративно-правових санкціях і застосовуються за порушення адміністративно-правових установлень. Їх головною особливістю є те, що вони застосовуються виключно як заходи відповідальності та містяться в адміністративно-правових санкціях.

У юридичній літературі до цієї групи заходів адміністративного примусу доволі часто включають тільки адміністративні стягнення. Такий підхід звужує сферу застосування адміністративно-примусових заходів указаної групи, залишаючи за її межами заходи впливу адміністративних санкцій, що не належать до адміністративних стягнень.

До юридичних осіб, у порядку відповідальності за порушення адміністративно-правових установлень, можуть вживатися заходи впливу, які законодавець в одних випадках визначає як стягнення, а в інших — як заходи адміністративного характеру.

Заходам відповідальності за порушення адміністративно-правових установлень можна дати таке визначення: це заходи адміністративного примусу, що містяться в адміністративно-правових санкціях і застосовуються уповноваженими на те суб'єктами, з додержанням встановленої процедури, а) до фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень; б) до юридичних осіб за порушення адміністративно-правових установлень.

Обов'язковою умовою вжиття таких заходів є здійснення адміністративного провадження та прийняття рішення щодо вжиття відповідного заходу адміністративного примусу в установленому законом порядку і формі.

Аналіз адміністративного законодавства України показує, що воно містить санкції, якими передбачено такі заходи:

а) накладення адміністративних стягнень на фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень;

б) накладення дисциплінарних стягнень на фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень;

в) застосування до фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень заходів впливу, що не визначаються законодавцем як адміністративні стягнення;

г) накладення на юридичних осіб за порушення адміністративно-правових установлень стягнень, що не визначаються законодавцем як адміністративні стягнення;

д) застосування до юридичних осіб за порушення адміністративно-правових установлень заходів адміністративного впливу, що не визначаються законодавцем як стягнення.

Таким чином, за порушення адміністративно-правових установлень можуть застосовуватись, по-перше, стягнення; по-друге, вживатися інші заходи впливу.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Серед стягнень виділяють: а) адміністративні стягнення; б) дисциплінарні стягнення; в) стягнення, що накладаються в адміністративному порядку на юридичних осіб.

Адміністративні стягнення чітко детерміновані й відповідно до чинного законодавства застосовуються до фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень. Їх застосування регламентовано, перш за все, Кодексом України про адміністративні правопорушення, а також іншими нормативними актами.

Систему адміністративних стягнень наведено в ст. 24 КУпАП, яка визначає, що за вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись адміністративні стягнення: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, що став знаряддям вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація (предмета, що став знаряддям вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних унаслідок вчинення адміністративного правопорушення) тощо. Важливою, з нашої точки зору, щодо реалізації адміністративно-правових заходів примусу в системі фінансового моніторингу є частина цієї ж статті, яка визначає, що законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Стягнення, що накладаються в адміністративному порядку на юридичних осіб, належать до нових заходів адміністративного примусу. У сфері фінансового моніторингу такі стягнення передбачаються нормами базового закону, а також уточнюючими нормами з цього приводу підзаконних нормативних актів, що запроваджуються регуляторами фінансових ринків, або по іншому – суб'єктами державного фінансового моніторингу. Наприклад, Національний банк України, здійснюючи контрольну функцію у сфері фінансового моніторингу, передбачає такі стягнення за порушення вимог норм чинного законодавства у сфері фінансового моніторингу в Україні:

1) нормами Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» та нормативно-правових актів Національного банку України передбачено:

- накладення штрафу на банк (до 2 000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян). При цьому, за повторне (протягом року) порушення штраф становить до 3000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Крім того, можливе обмеження, тимчасове припинення дії чи анулювання ліцензії або іншого спеціального дозволу на право провадження певних видів діяльності в порядку, встановленому законом;

- накладення адміністративних штрафів на посадових та інших осіб банку;

- обмеження, тимчасове припинення дії чи анулювання ліцензії або іншого спеціального дозволу на право провадження певних видів діяльності;

- тимчасове відсторонення посадової особи банку від посади (за грубі порушення);

- банк-юридична особа, що здійснював фінансові операції з легалізації (відмивання) доходів або фінансував тероризм, може бути ліквідований (за рішенням суду).

2) нормами Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачено:

- письмове застереження;

- накладення адміністративних штрафів на посадових осіб банку;

- тимчасове, до усунення порушень, відсторонення посадової особи банку від посади (за грубі чи систематичні порушення);

- накладення штрафу на банк (0,01% від суми зареєстрованого статутного фонду за кожний факт порушення, але не більше 1% від суми зареєстрованого статутного фонду);

- обмеження, зупинення чи припинення проведення окремих видів здійснюваних банком операцій із високим рівнем ризику.

На сьогодні практична діяльність регуляторів фінансових ринків характеризується й конкретними результатами щодо застосування заходів адміністра-

тивного впливу до суб'єктів первинного фінансового моніторингу, зокрема (за даними Національного банку України (включно 7 місяців 2010 р.):

- штрафи, що застосовано до банків: 2008 – 23, 2009 – 53, 2010 – 16;

- адміншрафи, що застосовано до керівників та інших посадових осіб банків: 2008 – 12, 2009 – 22, 2010 – 8;

- зупинення (обмеження) проведення окремих видів операцій з високим рівнем ризику: 2008 – 2, 2009 – 4, 2010 – 0;

- відсторонено керівників банку від посади: 2008 – 4, 2009 – 2, 2010 – 0.

У системі фінансового моніторингу згідно зі ст. 166^9 КУпАП встановлено адміністративну відповідальність за порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансового тероризму. Так, частиною першою встановлено адміністративну відповідальність за:

- порушення вимог щодо ідентифікації особи, яка здійснює фінансову операцію;

- порушення порядку реєстрації фінансових операцій, що підлягають первинному фінансовому моніторингу;

- неподання Уповноваженому органу інформації про фінансові операції, що підлягають первинному фінансовому моніторингу;

- несвоєчасне подання Уповноваженому органу інформації про фінансові операції, що підлягають первинному фінансовому моніторингу;

- подання Уповноваженому органу недостовірної інформації про фінансові операції, що підлягають первинному фінансовому моніторингу;

- невиконання вимог щодо зберігання документів, що стосуються ідентифікації осіб, які здійснюють фінансові операції, та документації щодо проведених ними фінансових операцій.

Крім того, частиною другою зазначеної статті передбачено адміністративну відповідальність за розголошення інформації, що надається Уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу.

Таким чином, механізм адміністрат ивно-правового забезпечення протидії відмиванню коштів становить систему засобів які є елементами, складовими впливу цієї галузі права на суспільні відносини та встановлювані її нормами гарантії реалізації правил індивідуальної поведінки суб'єктів у суспільстві щодо запобігання відмиванню коштів.

Висновки

Адміністративний примус узагалі, а також зокрема в системі фінансового моніторингу – це владне, здійснюване в односторонньому порядку та в передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правовідносин, по-перше, заходів попередження правопорушень; по-друге, заходів припинення правопорушень; по-третє, заходів відповідальності за порушення нормативно-правових установлень.

Список використаних джерел

1. *Бандурка О.М*. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.М. Бандурка. – Харків, 1996. – 16 с.

2. *Голосніченко І.П*. Адміністративне право України (основні категорії і поняття): навчальний посібник / І.П. Голосніченко. – Ірпінь, 1998. – 109 с.

3. *Коломоєць Т.О*. Адміністративний примус у законодавстві України: деякі недоліки закріплення та можливі шляхи усунення їх / Т.О. Коломоєць // Підприємництво, господарство і право: Науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2003. – № 5. – С. 62-65.

4. *Комзюк А.Т*. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції України: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08 / А.Т. Комзюк. Національний університет внутрішніх справ МВС України. – Харків, 2002. – 37 с.

5. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 231.

6. *Комзюк А.Т*. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / за заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Харків: Видавництво Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Сучасний етап розвитку правового регулювання відносин у сфері лісового господарства України

В.П. Печуляк
кандидат юридичних наук, доцент, Національний університет державної податкової служби України

У статті розкрито проблемні питання теоретичного та практичного характеру, що виникали в ході розвитку правового регулювання суспільних відносин у сфері лісового господарства України в період з 1991 року понині.

В статье раскрыты проблемные вопросы теоретического и практического характера, возникшие в ходе развития правового регулирования общественных отношений в сфере лесного хозяйства Украины в период с 1991 года по нынешнее время.

The article covers the theoretical and practical issues which emerged in the process of development of legal regulation of social relations in the area of forestry in Ukraine since 1991 to the present time.

Ключові слова: *ліс, лісокористування, регулювання відносин у сфері лісового господарства.*

Постановка проблеми

У науковому світі не викликає жодних сумнівів теза, що успішне осмислення, формулювання та дослідження кожної наукової проблеми потребує визначення та розроблення відправних методологічних засад дослідження. Зазвичай, до відправних позицій, що становлять методологічний аспект дослідження, відносять: 1) формулювання проблеми дослідження; 2) формулювання цілей та завдань дослідження; 3) обґрунтування актуальності дослідження проблеми в загальносоціальному значенні; 4) обґрунтування актуальності дослідження проблеми для розвитку науки (конкретних галузей правової науки); 5) обґрунтування актуальності дослідження проблеми в прикладному значенні; 6) визначення правового аспекту досліджуваної проблеми (при дослідженні проблем, що мають багатоаспектний, комплексний характер); 7) визначення місця проблеми й окремих її аспектів у системі наук; 8) визначення витокознавчої бази дослідження; 9) розроблення понятійного апарату (дослідження змісту тих або інших понять, інститутів, термінів); 10) розроблення методики й техніки узагальнення та аналізу емпіричного матеріалу [1, с. 29].

Крім цього, до основних методологічних засад дослідження у вітчизняній юридичній науці відносять, у тому числі, й історичний досвід виникнення, розвитку та вирішення відповідної наукової проблеми [1, с. 51].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Ступінь наукового розроблення обраної тематики характеризується тим, що досліджується не в адміністративно-правовій літературі, а переважно в роботах з проблем права навколишнього природного середовища (Ю.С. Шемшученко, О.С. Колбасов, М.М. Бринчук, В.В. Петров та інші), земельного права (О.Г Бондар, О.А. Вівчаренко, Л.П. Заславська, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, О.О. Погрібний та інші), охорони довкілля (С.М. Кравченко, М. Орлов та інші). Окремим аспектам управління в лісовому господарстві присвячено праці вчених-економістів: С.І. Лебедевич, Г.В. Бондарука, І.Ф. Букші.

Формулювання цілей статті

Ураховуючи викладене, метою статті є дослідження історичного досвіду правового регулювання відносин у сфері лісового господарства України в період з 1991 року понині, осмислення організаційно-правових проблем державного регулювання відносин у сфері лісового господарства в конкретний історичний проміжок часу, а також аналіз вжитих заходів щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження

На час проголошення Україною Декларації про державний суверенітет, для поліпшення рівня державного регулювання відносин, у тому числі у сфері лісового господарства, в Українській РСР Верховна Рада УРСР прийняла в лютому 1990 р. постанову «Про екологічну обстановку в республіці та заходи щодо її докорінного поліпшення» [3]. Вона мала на меті вдосконалення правових засад і практики діяльності Держкомприроди УРСР та інших природоохоронних органів і громадських організацій.

Водночас, незважаючи на активні декларації щодо охорони природи в Радянському Союзі та, зокрема, в радянській Україні, лісове господарство розглядалось як підприємство з виробництва деревини, а не як об'єкт управління загальнонародною власністю. На думку О.А. Крайнєва, ведення лісового господарства в СРСР було підмінено організацією лісозаготівель з метою отримання постійного лісового доходу [4, с. 9]. Очевидно, що внаслідок цього доступність лісових ресурсів у цілому було знижено. Вирішити вказану проблему повинні були положення нового законодавства, яке в той час ухвалювалось в Україні в умовах перехідного періоду.

Основу тодішнього лісового законодавства заклав Лісовий кодекс 1994 р. [5]. Поступово саме на цій правовій основі формувалася в наступному система законодавства у сфері лісових ресурсів і лісового господарства України, було ухвалено низку нових підзаконних нормативних актів. Ця система, серед іншого, включає нормативні акти, що визначають правове положення відповідних державних органів. Ідеться, зокрема, про Положення про Державний комітет лісового господарства України, затверджене Указом Президента України № 1267/97 від 12 листопада 1997 р. [6] (перезатверджене указами Президента України № 969 від 14 серпня 2000 р. [7] та від 13 квітня 2011 р. № 458/2011 «Про Положення про Державне агентство лісових ресурсів України» [8]), Положення про державну екологічну інспекцію, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 16 червня 2004 р. [9] (втратило чинність згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 346 «Про ліквідацію урядових органів» від 28 березня 2011 р.), постанови Кабінету Міністрів України № 322 «Про вдосконалення управління лісовим та мисливським господарством в Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях» від 5 травня 1995 р. [10] та № 678 «Питання удосконалення управління лісовим та мисливським господарством» від 26 квітня 2007 р. [11].

Лісовпорядкування та ведення державного лісового кадастру врегульовано наразі Порядком ведення державного лісового кадастру та обліку лісів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 848 від 20 червня 2007 р. [12], та Інструкцією про порядок ведення державного лісового кадастру і первинного обліку лісів, затвердженою наказом Державного комітету лісового господарства України № 298 від 1 жовтня 2010 р. [13]. Крім того, кожні десять років Кабінет Міністрів України видає розпорядження щодо проведення державного обліку лісів в Україні.

Використання лісових ресурсів регулюється постановою Кабінету Міністрів України № 761 від 23 травня 2007 року «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів» [14], Інструкцією про порядок погодження та затвердження розрахункових лісосік, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 38

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

від 5 лютого 2007 р. [15], Правилами рубок головного користування, затверджених наказом Державного комітету лісового господарства України № 364 від 23 грудня 2009 року [16], Правилами заготівлі живиці в лісах України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 185 від 8 лютого 1996 р. [17], Порядком заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 449 від 23 квітня 1996 р. [18].

Питання відтворення та підвищення продуктивності лісів є предметом Системи ведення лісового насінництва, затвердженої наказом Міністерства лісового господарства України № 77 від 22 липня 1996 р. [19], Правил відтворення лісів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 303 від 1 березня 2007 р. [20], Санітарних правил в лісах України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 555 від 27 липня 1995 р. [21], Правилами рубок, пов'язаних з веденням лісового господарства, та інших рубок, затверджених останньою постановою Кабінету Міністрів України [22].

Вищезгадані акти правового регулювання у сфері лісового господарства, особливо першої половини 1990-х рр., дають змогу стверджувати, що в цілому в Україні сформувалась система лісового законодавства, що за тематикою охоплює всі важливі ланки сфери.

Водночас варто наголосити, що чинний на вказаний період основний кодифікований акт у сфері лісового господарства, що за визначенням повинен регулювати найважливіші питання лісового господарства, – Лісовий кодекс України 1994 р. – фактично відтворював положення радянського законодавства та не відповідав тодішнім викликам розвитку ринкових відносин.

Щоправда, така ситуація із законодавчим регулюванням стосувалася не лише сфери управління лісовими відносинами, а була притаманна практично всім видам адміністративних відносин. Як слушно зауважує І.С. Гриценко, на той час у науці адміністративного права багато часу вимушено приділялось переробленню та адаптуванню до тодішніх потреб теорій і положень, розроблених ще радянськими вченими [22, с. 3]. Цей процес, однак, відбувався неінтенсивно, а базовий для ринкової економіки акт – Цивільний кодекс України – був ухвалений лише у 2003 році. Без нього процес вдосконалення механізмів управління природними ресурсами вельми ускладнювалося через відсутність чітких правових орієнтирів у питаннях власності.

Ефективне управління лісовими ресурсами виникає лише в тій державі, в якій можливий контроль розвитку підприємництва на основі різних форм власності з метою забезпечення соціальної вигоди від економічного розвитку для всіх верств населення. В Україні ж у першій половині 1990-х рр. виникало багато гострих правових питань, пов'язаних, насамперед, із відносинами власності на ліси, розмежуванням різноманітних державних функцій між органами державної влади, фінансовими відносинами в лісогосподарській сфері тощо.

Лише 8 лютого 2006 р. український парламент ухвалив нову редакцію Лісового кодексу України (далі – ЛК України), що набрав чинності 29 березня 2006 року. Однак, навіть нова редакція базового акта у сфері лісових природних ресурсів не усунула основних суперечностей, що мали місце в галузі. Так, хоча вказаним кодифікованим актом уперше нормативно закріплювалась різноманітність форм власності на ліси та встановлювались особливості їх правового регулювання, дерегулювалася низка застарілих положень – поділ лісів на групи, лісових ресурсів на ресурси загальнодержавного і місцевого значення тощо, ним вводились суворі обмеження щодо формування значущого приватного та комунального сектору у сфері лісового господарства. Як слушно зауважує В. Непийвода [23, с. 10], це доводить лише формально-декларативний характер регулювання права власності на ліси цим законодавчим актом.

В окремих аспектах у чинному ЛК України нехтується розкриття основоположних понять і принципів у сфері лісових природних ресурсів. Наприклад, термінологічно в кодексі відокремлено стале використання лісових ресурсів та їх охорона і відтворення, й у ст. 2 йдеться про «забезпечення охорони, відтворення та сталого використання лісових ресурсів». Поряд із терміном «стале використання лісів» вживається термін «раціональне використання лісів» (ст. 25), хоча в цілому можна дійти висновку, що для кодексу це синонімічні поняття.

Крім того, ЛК України 2006 р. характеризується недостатньо високим рівнем юридичної техніки. Так, у кодексі міститься велика кількість неконкретизованих бланкетних норм, у яких вказується на «установлений законодавством порядок» (ст. 14), «установлений порядок» (ст. 28), «закон, інші нормативно-правові акти» (ст. 37), «інші акти законодавства» (ст. 100), «законодавство» (ст. 19), «закон» (ст. 94) тощо. У ЛК України містяться неприйнятні для нормативного акта паралелізми: наприклад, у межах однієї ст. 91 вжито терміни «добута в лісі продукція» (п. 4), «добуті лісові ресурси» (п. 6) і «добування продуктів лісу» (п. 9), а також «порушення у сфері охорони, захисту, використання і відтворення лісів» (п. 7) та «порушення лісового законодавства» (п. 8).

Висновки

Огляд правових актів за тематикою регулювання лісових відносин у цілому свідчить про те, що вони не відповідають реальному стану речей – лісові відносини змінюються з урахуванням перетворень, що відбуваються в економіці країни, а законодавча база залишає в силі положення, що були ухвалені за станом переважно на середину 1990-х років. Реформи ж того періоду дали змогу лише замінити інститут лісосировинних баз інститутом оренди ділянок лісового фонду та створити джерело отримання лісового доходу тільки за рахунок продажу прав користування лісовими ділянками через орендні правовідносини, а також збору лісових платежів і штрафів за несанкціоноване використання лісового фонду, що, на думку економістів, не є повноцінним економічним механізмом [4, с. 13].

Зазначене, на наш погляд, не сприяє й удосконаленню системи управління, яка, на думку міжнародних експертів, впливає на ситуацію в лісовому секторі в цілому. Так, експерти Всесвітнього банку встановили, що саме вдосконалення управління на місцевому та глобальному рівнях радикально покращує ситуацію в лісовому секторі [25, 15]. На місцевому рівні ліси можуть відігравати роль каталізатора дій, що забезпечують прозорість і реальні можливості для громадського контролю, участь місцевого населення та розвиток приватного сектору. У глобальному вимірі – вказують експерти Всесвітнього банку – встановлення високих стандартів щодо збереження лісів і лісового господарства відповідає умовам низки міжнародних угод та конвенцій особливого значення, наприклад, Конвенції про збереження біорізноманіття і Кіотського протоколу.

Ураховуючи викладене, можна дійти висновку, що Україна у сфері державного регулювання відносин у лісовому господарстві знаходиться на еволюційному шляху розвитку цього виду правовідносин.

Список використаних джерел

1. *Бутко И.Ф., Николаева Л.В.* Теоретические и методологические вопросы научной организации труда в исполнительных комитетах местных советов / И.Ф. Бутко, Л.В. Николаева. – К. – 1980. – 359 с.

2. *Крегул Ю.И.* Организация выполнения наказов избирателей местными советами народных депутатов: дис. канд. юрид. наук / Ю.И. Крегул. – К., 1988. – 226 с.

3. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про екологічну обстановку в республіці та заходи щодо її докорінного поліпшення» // Радянська Україна. – 1990. – 1 березня. – С. 5.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

4. *Крайнев А.А.* Управление лесными ресурсами России как объектом государственной собственности: дис. канд. экон. наук. 08.00.05 / А.А. Крайнев / Высш. шк. приват-ции и пред-ва. – М., 2007. – 148 с.

5. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852 – XII (зі змінами). // Відомості Верховної Ради України. – 1994. № 17. – Ст. 99.

6. Указ Президента України від 12 листопада 1997 р. № 1267/97 «Про Положення про Державний комітет лісового господарства України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1267% 2F97

7. Положення про Державний комітет лісового господарства України / Офіційний вісник України. – 2000. № 33. – Ст. 1400.

8. Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 458/2011 «Про Положення про Державне агентство лісових ресурсів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=458% 2F2011

9. Положення про Державну інспекцію з контролю за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів // Офіційний вісник України. – 2004. № 24. – Ст. 1589.

10. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1995 р. № 322 «Про вдосконалення управління лісовим та мисливським господарством в Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322-95-% EF

11. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2007 р. № 678 «Питання удосконалення управління лісовим та мисливським господарством» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=678-2007-% EF

12. Порядок ведення державного лісового кадастру та обліку лісів і державного лісового кадастру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=848-2007-% EF

13. Інструкція про порядок ведення державного лісового кадастру і первинного обліку лісів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1267-10

14. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761 «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=761-2007-% EF

15. Інструкція про порядок погодження та затвердження розрахункових лісосік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg =z0160-07

16. Правила рубок головного користування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0085-10

17. Правила заготівлі живиці в лісах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=185-96-% EF

18. Порядок заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=449-96-% EF

19. Система ведення лісового насінництва [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0422-96

20. Правила відтворення лісів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=303-2007-% EF

21. Санітарні правила в лісах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=555-95-% EF

22. *Гриценко І.С.* Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інституту вітчизняного адміністративного права: автореф. дис. д-ра юрид. наук. 12.00.07 / І.С. Гриценко / Харк. нац. ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2008. – 33 с.

23. *Непийвода В.П.* Правове регулювання суспільних відносин щодо лісів у контексті сталого розвитку: автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.06 / В.П. Непийвода / Ін-т д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 22 с.

24. Институциональные преобразования в лесном секторе в переходный период. – Всемирный банк, 2005. – 79 с.

Адміністративно-правовий статус суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави

Б.В. Хуторний
головний спеціаліст відділу фінансового контролю у сфері виробництва та послуг, Контрольно-ревізійний департамент Міністерства оборони України

У статті розкрито особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави. Розглянуто окремі теоретичні проблеми, пов'язані з визначенням такого статусу та вдосконаленням його правового регулювання.

В статье раскрыты особенности административно-правового статуса субъектов, обеспечивающих обороноспособность государства. Рассмотрены отдельные теоретические проблемы, связанные с определением такого статуса и совершенствованием его правового регулирования.

In the article concentrated attention on opening of features of administrativno-pravovogo status of subjects which provide the defensive of the state. Separate theoretical problems are examined related to determination of such status and perfection of his legal adjusting.

Ключові слова: *адміністративно-правовий статус, правове регулювання, соціально-правові особливості, обороноздатність держави, суб'єкти, що забезпечують обороноздатність держави.*

Постановка проблеми

Відповідно до Конституції України найважливішими функціями держави та справою всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України, забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави [1]. Такі суб'єкти, що забезпечують обороноздатність держави, згідно із законодавчими актами України з питань національної безпеки [2], становлять складову системи органів воєнної організації держави, діяльність якої спрямована на захист національних інтересів країни від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Однак, у сучасному світі в умовах поєднання якісно нових геополітичної, геостратегічної, фінансово-економічної та військово-технічної ситуацій потребують кардинального та всебічно обґрунтованого перегляду існуючі нині погляди на адміністративно-правовий статус суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, їх цілі, завдання, функції, права та обов'язки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Доволі вагомий внесок у розроблення теоретико-правових питань, пов'язаних із проблематикою адміністративно-правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, зробили українські та російські фахівці: С.С. Алєксєєв, С.В. Бобровник, О.Л. Богініч, Л.А. Григорян, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, В.К. Шкарупа та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Актуальні та практично значущі проблеми, які стосуються адміністративно-правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, висвітлювалися лише фрагментар-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

но, а тому потребують подальшого вивчення та розроблення, що й визначає актуальність цієї статті.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави; розглянути окремі теоретичні проблеми, пов'язані з визначенням такого статусу та вдосконаленням його правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

У загальній теорії права під правовим регулюванням розуміється вплив права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед, норм права [3]. Адміністративно-правове регулювання діяльності суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, можна визначити як специфічний різновид правового регулювання, спрямований на втілення організаційно-правових засобів забезпечення законності та дисципліни, що здійснюється за допомогою певної сукупності засобів, які виражають матерію права [4, с. 253].

З'ясовуючи питання щодо адміністративно-правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, доцільно узагальнити їх характерні особливості, як органів виконавчої влади, та аргументувати відношення взагалі до суб'єктів адміністративного права.

В адміністративному праві під суб'єктом розуміють носія (власника) прав і обов'язків у сфері державного управління, передбачених адміністративно-правовими нормами, здатного надані права реалізовувати, а покладені обов'язки виконувати. З цього визначення В.К. Колпакова випливає, що, по-перше, претендент на статус суб'єкта адміністративного права за своїми особливостями потенційно здатний бути носієм суб'єктивних прав і обов'язків у сфері державного управління, тобто повинен мати комплекс соціально-правових передумов, що дозволяють надати йому суб'єктивні права та юридичні обов'язки [5, с. 96].

Розглядаючи соціально-правові передумови щодо діяльності суб'єктів, які забезпечують обороноздатність держави, можемо констатувати, що до таких особливостей належать: а) зовнішня відокремленість, яка характеризується наявністю системоутворювальних ознак; б) здатність застосовувати силу; в) ідентифікація та персоніфікація при вступі в суспільні відносини управлінського типу; г) здатність виражати свою або персоніфіковану волю у відносинах із державою або, враховуючи те, що суб'єкти, які забезпечують обороноздатність держави, є органами виконавчої влади, – державну волю у процесі адміністративно-правового регулювання відносин у сфері забезпечення національної безпеки, у тому числі воєнної, та обороноздатності. Однак, якщо брати до уваги лише зазначені особливості суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, неправомірним буде твердження про набуття ними статусу суб'єкта адміністративного права у разі, коли держава, використовуючи адміністративно-правові норми, не зробить їх носієм прав і обов'язків, які вони повинні реалізовувати у сфері державного управління.

Соціально-правові особливості спричинюють комплекс передумов, які свідчать про потенційну можливість суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, бути суб'єктами, а адміністративно-правові норми, використовуючи ці передумови, визначають місце і роль таких суб'єктів у сфері державного управління та органів виконавчої влади (наприклад: ст. 17 Конституції України; Закон України «Про оборону України»).

Так, виходячи з узагальнених дефініцій визначення адміністративної правосуб'єктності [5, с. 97], можна зробити висновок, що потенційна здатність мати права й обов'язки у сфері державного управління (адміністративна правоздатність) [6, с. 8], набувати і реалізовувати надані права та обов'язки у сфері державного управління (адмі-

ністративна дієздатність) [6, с. 7], наявність суб'єктивних прав і обов'язків у сфері державного управління формують адміністративно-правовий статус суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, та є складовими їх адміністративної правосуб'єктності. При цьому слід зауважити, що складовою дієздатності суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, є адміністративна деліктоздатність, тобто їх здатність нести юридичну відповідальність як державних органів (наприклад, ст. 19 та ст. 56 Конституції України).

Суб'єктивні права у сфері державного управління – це надана та гарантована державою, а також закріплена в адміністративно-правових нормах міра можливої (дозволеної) поведінки у правовідносинах, що забезпечена кореспондуючим обов'язком іншого суб'єкта правовідносин.

Діалектичною протилежністю суб'єктивних прав у сфері державного управління є суб'єктивні юридичні обов'язки. Вони нерозривно пов'язані та не можуть існувати один без одного, оскільки право одного суб'єкта не може бути реалізоване поза виконанням обов'язку іншим суб'єктом. Таким чином, у державному управлінні існування обов'язків поза правами і навпаки – прав поза обов'язками позбавлено будь-якого сенсу.

Суб'єктивні адміністративно-правові обов'язки суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, – це покладена державою і закріплена в адміністративно-правових нормах (закони України «Про оборону України»; «Про Збройні Сили України», «Про Службу безпеки України» та інші) міра належної поведінки у правовідносинах, їх реалізація забезпечена можливістю державного примусу.

У сфері державного управління суб'єктивні права та юридичні обов'язки мають як загальні ознаки, так і ознаки, що дають змогу їх розмежовувати.

Об'єднує їх спільна адміністративно-правова природа, існування в адміністративних правовідносинах, наявність меж у поведінці (те й інше є мірою), належність особам, які мають адміністративну правосуб'єктність.

Відмінність полягає в тому, що: а) права реалізуються в інтересах їх носія, а обов'язки – в інтересах інших осіб; б) права – це міра можливої поведінки, а обов'язки – міра належної поведінки.

Суб'єкт адміністративних правовідносин – це фактично учасник правових зв'язків у сфері управління, тобто він обов'язково в них бере участь.

На думку В.К. Колпакова, суб'єкт адміністративного права характеризується зовнішньою відокремленістю. Він виступає як єдина особа, здатна відповідно до своїх прав і обов'язків виробляти, виражати та здійснювати певну волю як учасник конкретних управлінських відносин [5, с. 96-101]. Так, суб'єкти, що забезпечують обороноздатність держави як органи державного управління, складаються з багатьох фізичних осіб, загалом, мають структурні частини, але в адміністративно-правовій сфері кожен окремо виступає виключно як єдина особа.

Суб'єкти, що забезпечують обороноздатність держави, здійснюють свою діяльність у галузях виконавчої влади та наділені здатністю застосовувати силу. До них можна віднести, зокрема відповідно до ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» та ст. 12 Закону України «Про оборону України», а також про Збройні сили України, Службу безпеки України, Міністерство внутрішніх справ, війська Цивільної оборони, Службу зовнішньої розвідки України, Державну прикордонну службу України, Державну спеціальну службу транспорту та інші військові формування [2; 7].

Зазначені суб'єкти є специфічними органами державного управління та суб'єктами адміністративного права. Специфіка обумовлена певними рисами, що виділяють їх із усієї сукупності органів державного управління. По-перше, їх діяльність має спеціалізований характер, спрямована на забезпечення національної безпеки та оборо-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ноздатності держави. По-друге, їх повноваження можуть поширюватися на організації та посадових осіб незалежно від їх відомчої підпорядкованості, а також на громадян, осіб без громадянства та іноземців (зокрема, воєнний стан). По-третє, їх діяльність у необхідних випадках включає застосування заходів адміністративного примусу.

Питання правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, цікаве тим, що сам термін «правовий статус» в юридичній літературі визначається неоднозначно. Під правовим статусом державного органу, зазвичай, розуміють певну сукупність його повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує виконання покладених на нього завдань. Однак, таке визначення не охоплює частину питань організації та діяльності державних органів, у тому числі суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, які визначають їх правовий стан або статус.

Складовими частинами правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, є чотири елементи: цільовий блок; компетенція; організаційний блок елементів; відповідальність. У цільовий блок включено такі категорії, як «мета», «завдання», «функції». Таким чином, беручи за підґрунтя наведену позицію, ми маємо можливість дослідити вказані категорії щодо суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, як органів виконавчої влади. Розглянемо детальніше окремі елементи запропонованого цільового блоку.

Функції визначались у науковій літературі як юридично необхідні види діяльності [8, с. 1], як комплекс взаємопов'язаних організаційно-правових впливів органу, кожного структурного підрозділу, який слугує напрямом для досягнення мети, поставленої перед системою управління [9, с. 43].

Л.В. Коваль стверджує, що існує характеристика функцій органу як складових частин змісту його діяльності, які відображені в установлених для органу завданнях щодо забезпечення життєво важливих потреб керованого об'єкта і здійснюються структурними підрозділами (і посадовими особами) органу через реалізацію покладених на них повноважень [10, с. 64].

Функції суб'єктів, що забезпечують оборону держави – це основні взаємопов'язані напрями діяльності, які реалізуються як органом в цілому, так і його структурними підрозділами, посадовими особами та службовцями з метою підтримання найвищої бойової готовності, зміцнення національної безпеки та обороноздатності. Функціям властиві безперервність і постійність, необумовленість конкретними подіями та діями. Щодо завдань, то вони, по суті, мають тимчасовий характер. Передбачається, що після виконання в процесі діяльності вони будуть або зняті, або змінені новими. Не можна проголошувати завдання як положення постійного змісту.

Інколи на основі того, що «по суті і по формі викладення функції і завдання співпадають», фактично виправдовується думка Л.В. Коваля про самостійне існування так званих «функцій-завдань» і «функцій-дій» [11, с. 25]. Тому в статусі суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, чітке закріплення (і розмежування) функцій можливе і доцільне шляхом вказівки на завдання, поставлені перед ними.

Характеризуючи компетенцію суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, О.Е. Кутафін і К.Ф. Шеремет говорили про те, що вона, по своїй суті, становить правовий засіб (форму) суспільного розподілу праці з управління державою і суспільством [12, с. 26]. Наділення суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, компетенцією є однією з передумов ефективності використання можливостей держави в забезпеченні та управлінні національною безпекою, у тому числі воєнною, а також обороноздатністю. Чим правильніше визначено компетенцію органу, тим злагодженіше працює апарат, ефективніше використовуються правові, організаційні та інші засоби для вирішення необхідних завдань.

Так, ураховуючи, що в ряді нормативних актів були розділи «завдання» (або «основні завдання»), у літературі висловлювалася думка, що «коло завдань» є одним із елементів компетенції органу [13, с. 80; 14, с. 10-14]. Однак, на думку автора, завдання постають із тих загальних цілей, на досягнення яких повинна бути спрямована діяльність органу в межах його компетенції.

Деякими авторами компетенція органу визначалась як «коло підвідомчих йому питань з відповідним обсягом прав та обов'язків, які необхідні для їх вирішення» [5, с. 102].

На думку автора, більш обґрунтованою є позиція, що компетенція суб'єктів, які забезпечують обороноздатність держави, включає в себе два елементи – по-перше, предмети відання (суспільні відносини), по-друге, права та обов'язки, або владні повноваження органу [15, с. 23, 26].

Мета створення суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, як органів виконавчої влади, вже передбачає ті головні галузі суспільних відносин, в яких їм потрібно діяти. Сфера діяльності органу повинна знайти відображення в його компетенції, бути юридично виправданою. Ось чому компетенцію логічно починати з установлення суспільних відносин, у межах яких діє орган держави, тобто кола його діяльності, яке, у його юридично значущому відображенні в законодавстві, можна назвати предметом його відання (або ж у лінгвістичній інтерпретації – підвідомчістю). Предмети відання (підвідомчість) – перший складовий елемент компетенції суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, це ті суспільні відносини (адміністративно-правові), в яких зазначені юридично компетентні суб'єкти.

Існує твердження науковців, зокрема А.Т. Комзюка, В.А. Гуменюка, О.Ю. Салманової та інших, яке, на думку автора, досить обґрунтовано визначає повноваження суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, а саме, що це є забезпечена законом, орієнтуюча вимога уповноваженого суб'єкта конкретної поведінки та дій, звернена до фізичних та юридичних осіб [16, с. 138].

Важливо зазначити, що повноваження органів одночасно є їх обов'язками перед державою в особі вищого органу держави. Так, повноваження суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, стосовно здійснення своєї діяльності виступають як обов'язки перед вищим органом виконавчої влади.

Більш глибоке вивчення проблеми співвідношення між повноваженнями та обов'язками в компетенції дає змогу зробити висновок про необхідність обов'язкового розмежування змісту повноважень та обов'язків.

У цілому, обов'язки повинні бути ширшими, ніж повноваження. Це пояснюється тим, що актами вищих державних органів на суб'єкти, що забезпечують обороноздатність держави, покладено обов'язки, які вони здійснюють у межах своєї компетенції, а також тим, що, крім «прав-обов'язків», на них покладаються обов'язки у власне значенні цього слова. Це й обумовлює специфіку співвідношення структурних елементів компетенції суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави.

Важливим є питання співвідношення функцій і компетенції суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави. На думку І.П. Бачила, функції входять складовим елементом до компетенції та визначають, що робить орган, які в результаті функції виступають правовим явищем [17, с. 53, 54]. Проте ряд авторів, зокрема А.Т. Комзюк, В.А. Гуменюк, Л.В. Коваль та інші, заперечують проти розуміння функцій як елемента компетенції органу, тому що функції не є чимось додатковим щодо права (обов'язку) органу та становлять елемент самого права (обов'язку) [18, с. 240; 10, с. 56-62].

На думку автора, функції за змістом не можуть збігатися з елементами компетенції. Інакше матиме місце йменування одного й того ж поняття правового змісту або функціями, або компетенцією. Компетенція суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держа-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ви, – це ніщо інше, як юридичне вираження їх функції.

Компетенція є правовою формою здійснення функцій, і цим категоріям властивий зв'язок між формою і змістом. Зміст значною мірою визначає форму, але вона має відносну самостійність. Якщо форма (компетенція) не буде відповідати змістові (функціям), то діяльність суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, втрачає своє цільове призначення.

Наступним складовим елементом правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, є організаційний блок. До нього належать положення, які визначають порядок утворення та структуру органу, підпорядкованість, порядок встановлення посади, а також порядок призначення до складу органу та заміщення відповідної посади.

Щодо організаційного блоку, то слід зазначити, що нечіткість законодавчої бази призводить до серйозних проблем у сфері національної безпеки, а саме, воєнної – на сьогодні не створено централізованого управління воєнною організацією держави, складовою якої є суб'єкти, що забезпечують обороноздатність держави. Так, у Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» зазначається, що «Воєнна організація держави – охоплена єдиним керівництвом сукупність...». Але в жодному законі чи нормативному акті конкретно не визначено, хто здійснює це керівництво, що потребує невідкладного вирішення шляхом внесення змін до відповідних нормативно-правових актів.

Відповідальність є невід'ємною частиною правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, як органів державної влади, які зобов'язані нести правову відповідальність згідно з чинним законодавством у випадку порушення законності, прав особи в процесі здійснення своїх функцій [19, с. 70]. Згідно з ч. 2. ст. 19 Конституції України органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи зобов'язані діяти тільки на основі, в межах повноважень і засобами, які передбачені Конституцією і законами України. Стаття 56 Конституції передбачає, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень.

Висновки

Адміністративно-правовий статус суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, є складною правовою конструкцією, що включає в себе: мету, завдання, функції; компетенцію; організаційний блок елементів; відповідальність які, у своїй сукупності, і визначають його. Мета, завдання, функції суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, – це різнопорядкові категорії. Компетенція суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, вміщує в собі предмети відання (підвідомчість) та повноваження (обов'язки). Специфіка обов'язків суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, полягає в тому, що їх повноваження одночасно є обов'язками перед вищим органом виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки, у тому числі воєнної, а також обороноздатності держави.

Категорія адміністративно-правового статусу суб'єктів, що забезпечують обороноздатність держави, покликана відобразити юридичне опосередкування їх фактичного положення.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Основний Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С.141.

2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. № 29. – С. 1433.

3. Теория государства и права. Курс лекций / под. ред. Матузова Н.И. и Малько А.В. – М. : Юристь, 1997. – 672 с.

4. Адміністративне право : навчальний посібник / Остапенко О.І., Кисіль З.Р., Ковалів М.В., Кисіль Р.В. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 536 с.

5. *Колпаков В.К.* Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.

6. Адміністративне право України: словник-довідник // укладачі: Шкарупа В.К., Ведєрніков Ю.А., Пібчибій В.П. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України, 2001. – 196 с.

7. Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. № 9. – С. 107.

8. *Григорян Л.А.* Советы – органы власти и народного самоуправления / Л.А. Григорян. – М. : Юрид. лит-ра, 1965. – 95 с.

9. *Грошовий Ю.М., Тацій В.Я.* Актуальні проблеми законодавчого процесу в Україні // Матеріали науково-практичної конференції «Концепція розвитку законодавства України». – К., 1996. – С. 33-35.

10. *Коваль Л.В.* Административно-деликтное отношение / Л.В. Коваль . – К. : Вища щкола, 1979. – 230 с.

11. *Коваль Л.В.* Адміністративне право: курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів / Л.В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.

12. Кодекс Украины об административных правонарушениях (научно-практический комментарий). – Харьков : ООО «Одиссей», 2000. – 1008 с.

13. *Козюбра М.І.* Переконання та примус / М.І. Козюбра. – К. : Вища школа, 1970. – 145 с.

14. *Коліушко І.* Адміністративна реформа в Україні / І. Коліушко // Право України. – 1998. – № 2. – С. 10-14.

15. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник / отв. ред. Страшун Б.А. – М. : БЕК, 1996. – Т. 2. – 448 с.

16. *Комзюк А.Т., Гуменюк В.А., Салманова О.Ю.* Деякі проблеми реформування законодавства про адміністративну відповідальність // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1996. – № 1. – С. 76-79.

17. *Грошовий Ю.М., Тацій В.Я.* Актуальні проблеми законодавчого процесу в Україні // Матеріали науково-практичної конференції «Концепція розвитку законодавства України». – К., 1996. – С. 33-35.

18. *Комзюк А.Т., Гуменюк В.А.* Організація контролю органів внутрішніх справ за об'єктами дозвільної системи // Тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції «Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку». – Харків: НЮА України, 1995. – С. 143-144.

19. *Алексеев С.С.* Общая теория права / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит-ра, 1982. – Т. 2. – 486 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Особливості діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці

О.Ш. Чомахашвілі
кандидат юридичних наук, доцент,
Київський університет права НАН України

Р.В. Бойко
юрист,
ДП «Зовнішторгвидав України»

У статті досліджено комплекс теоретичних питань, пов'язаних із визначенням особливостей діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання в галузі охорони праці. Проаналізовано систему органів державної влади у сфері охорони праці, конкретизовано їх повноваження та зроблено ряд висновків щодо особливостей їх діяльності.

В статье исследован комплекс теоретических вопросов, связанных с определением особенностей деятельности субъектов административно-правового регулирования в области охраны труда. Проанализирована система органов государственной власти в сфере охраны труда, конкретизированы их полномочия и сделан ряд выводов об особенностях их деятельности.

In the Article probes the complex of theoretical questions related to determination features of activity of subjects of the administrative and legal regulation in the industry of labour protection. The system of public authorities is analysed in the sphere of labour protection, their plenary powers are specified and the row of conclusions is done in relation to the features of their activity.

Ключові слова: *державне регулювання, охорона праці, державний нагляд, суб'єкт адміністративно-правового регулювання.*

Постановка проблеми

Із розвитком науки та промислового виробництва виникають або проявляються вже існуючі шкідливі й небезпечні фактори. Завданням органів державної влади у сфері охорони праці є виявлення та передбачення виникнення небезпечних умов праці, високих професійних ризиків та захист від них людей.

Стан охорони праці в Україні є складовою міжнародної ситуації, яку відстежує Міжнародна організація праці (далі – МОП). За даними МОП, рівень смертельного травматизму в Україні залишається одним із найвищих порівняно з європейськими країнами та США: із розрахунку на 100 тис. працівників порівняно з Німеччиною вищий у 2,5 раза, США – у 2 рази, Італією – в 1,3 раза, але нижчий, ніж у Росії в 1,5 раза [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичну основу теми дослідження становлять праці вітчизняних учених: Авер'янова, Ю.П. Битяка, Н.В. Гришиної, Л.П. Керба, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, Є.В. Котова, Т.А. Коляда, Д.М. Кравцова, О.В. Кузьменко, О.В. Лавріненка, П.В. Мельника, В.І. Прокопенка, Р.А. Усенко, В.В. Чернія. Ряд проблем, пов'язаних із правовим регулюванням сфери охорони праці, певною мірою розроблено вченим-адміністративістом О.В. Бакланом. Механізм формування та реалізації державного управління охороною праці досліджував Є.В. Котов. Окремим питанням охорони праці приділяли увагу такі відомі російські фахівці, як: М.І. Губенко, І.О. Косицина, Г.І. Красних, О.А. Смольська.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз праць названих авторів показав, що дослідження присвячені переважно правовому регулюванню охорони праці в Україні і не висвітлюють особливостей діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці, що потребують детального вивчення.

Формулювання цілей статті

Метою цього дослідження є аналіз особливостей діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ключові важелі в забезпеченні стабільності й ефективності функціонування сфери охорони праці в сучасних умовах належать державі в особі уповноважених на те органів. На суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці покладено важливу місію – спрямувати та стимулювати розвиток сфери охорони праці, не допускати нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Саме тому дослідження діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці є актуальним завданням сучасної адміністративно-правової науки.

До складу суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони праці відносяться:

— Кабінет Міністрів України;

— Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України (далі – Держгірпромнагляд);

— на регіональному рівні — Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації й органи місцевого самоврядування;

— на галузевому рівні — міністерства та інші центральні органи виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України є найвищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні [2, ст. 116]. За характером та обсягом повноважень Кабінет Міністрів України є органом загальної компетенції, діяльність якого має характер міжгалузевого керівництва та поширюється на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на сферу охорони праці.

У сфері охорони праці, Кабінет Міністрів України:

• забезпечує реалізацію державної політики в галузі охорони праці;

• подає на затвердження Верховної Ради України загальнодержавну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища;

• спрямовує та координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щодо створення безпечних і здорових умов праці та нагляду за охороною праці [6, ст. 32].

Відповідно до Закону України «Про охорону праці» (далі – Закон) з метою координації діяльності органів державного управління охороною праці створюється Національна рада з питань безпечної життєдіяльності населення, яку очолює Віце-прем єр-міністр України [6, ст. 32].

Основним державним органом, на який покладено функції з управління об'єктами державної власності, у тому числі сфери охорони праці, на сьогодні є Держгірпромнагляд як спеціально уповноважений центральний органом виконавчої влади з промислової безпеки, охорони праці, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України.

Працівники спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду мають досить широкі повноваження: від накладання штрафів до зупинення експлуатації підприємств, об'єктів, окремих виробництв, цехів і дільниць, робочих місць та обладнання до усунення порушень вимог щодо охорони праці.

Основними завданнями цього органу є:

• здійснення комплексного управління у сфері промислової безпеки та охорони праці, а також контролю за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерства-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ми, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими держадміністраціями та органами місцевого самоврядування;

• організація та здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань промислової безпеки, охорони праці, безпечного ведення робіт юридичними та фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю [5, п. 3].

Для виконання своїх функцій спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду створив територіальні управління, основними завданнями яких є здійснення:

• контролю за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування;

• у визначеному порядку державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства з охорони праці в частині безпечного ведення робіт, промислової безпеки, безпеки робіт у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення юридичними та фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю;

• контролю за своєчасністю та об'єктивністю розслідування нещасних випадків на виробництві, їх документальним оформленням та обліком, виконанням заходів з усунення причин нещасних випадків [5, п. 4].

На нашу думку, однією з особливостей діяльності суб'єктів регулювання сфери охорони праці є те, що відповідно до Закону вони здійснюють державний нагляд за додержанням законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці.

Як зазначає російський учений Г.М. Красних, нагляд і контроль, що проводяться у сфері охорони праці, є адміністративно-юридичними процедурами [3, с. 166].

Учений Л.П. Керб зазначає, що державний нагляд – це діяльність уповноважених органів і посадових осіб (державних інспекторів, державних санітарних лікарів), спрямована на забезпечення виконання органами виконавчої влади, суб'єктами господарювання й працівниками вимог законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці [1, с. 124].

Хоча варто підкреслити, що під предметом наукового дослідження понять «контроль» та «нагляд» часто розуміють окремий вид правовідносин.

У літературі правничого спрямування контроль і нагляд розрізняють у різноманітних аспектах: нагляд як один із підвидів контролю; нагляд як самостійний інститут адміністративного права, норми якого регулюють самостійно види державної діяльності – «наглядова діяльність»; нагляд і контроль – синоніми.

Державний нагляд у сфері охорони праці – це діяльність органів державного нагляду за охороною праці, і вона має суттєві особливості в плані повноважень, структури, форм і методів роботи, що зумовлена специфікою контрольно-наглядової діяльності.

Учений О.В. Лавріненко визначає державний нагляд і контроль за охороною праці як один із способів забезпечення права людини на працю [4, с. 23]. Він вважає, що нагляд і контроль за додержанням законодавства про охорону праці є особливою правозастосовною діяльністю спеціально уповноважених органів, спрямованих на захист трудових прав людини [4, с. 60].

Суттєвою рисою наглядової й контрольної діяльності є те, що спеціально уповноважені органи та інспекції, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про охорону праці, не залежать у своїй діяльності від власника або уповноважуючого ним органу, чим забезпечується об'єктивність рішення, що виноситься

контролюючими та наглядовими органами [4, с. 61].

Особливістю виду повноважень органів державного нагляду за охороною праці є те, що він зводиться не лише до функції контролю і нагляду, а має галузеве, спеціалізоване спрямування, тобто поширюється на виявлення та припинення фактів порушення правил охорони праці та безпеки на виробництві в усіх галузях.

Управління охорони праці на місцях відіграють також важливу роль у забезпеченні реалізації державної політики в галузі охорони праці в межах території, комплексного підходу до вирішення завдань поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища.

Доцільно розглянути повноваження державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративно-правового регулювання сфери охорони праці. Відповідно до Закону основними завданнями Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій у межах відповідних територій є забезпечення виконання законів та реалізації державної політики в галузі охорони праці [6, ст. 34]. У сфері охорони праці їх діяльність полягає в затвердженні цільових регіональних програм поліпшення стану безпеки, умов праці та виробничого середовища. Одним із головних принципів, на яких ґрунтується місцеве та регіональне самоврядування, є захист прав, свобод і законних інтересів громадян. Порушення прав громадян, пов'язане з невиконанням вимог законодавства про охорону праці, є предметом діяльності місцевих державних адміністрацій та місцевого самоврядування.

Неабияка роль як суб'єкта адміністративно-правового регулювання належить Міністерству соціальної політики України та Державній інспекції України з питань праці. Міністерство здійснює державну експертизу умов праці, визначає порядок і здійснює контроль за якістю проведення атестації робочих місць щодо їх відповідності нормативам з охорони праці, а також бере участь у розробленні нормативних актів з охорони праці.

Слід наголосити на тому, що у складі Міністерства соціальної політики України діє Державний департамент нагляду за додержанням законодавства про працю (Держнаглядпраці), основним завданням якого є забезпечення захисту прав працівників шляхом здійснення державного нагляду за додержанням законодавства про працю.

Проте, зауважимо, що до компетенції цього органу не входить питання стосовно додержання законодавства про охорону праці. Варто погодитися з думкою О.В. Лавріненка, що в такій політиці є сенс, адже в першій сфері нагляд здійснюється за додержанням нормативно-правових актів, які не містять технічних норм, а в другій – нагляд за додержанням нормативно-правових актів з охорони праці, де охорона праці опосередкована юридичними нормами з технічним змістом [4, с. 69].

Щодо повноважень інших міністерств та центральних органів виконавчої влади, то вони:

— проводять єдину науково-технічну політику в галузі охорони праці;

— розробляють і реалізують комплексні заходи щодо поліпшення безпеки, гігієни праці й виробничого середовища;

— здійснюють методичне керівництво діяльністю підприємств галузі з охорони праці;

— організовують навчання і перевірку знань з охорони праці працівниками галузі;

— здійснюють внутрішньовідомчий контроль за станом охорони праці [6, ст. 33].

Варто наголосити на важливій ролі профспілок у сфері охорони праці, які протягом 1992-1993 рр. передали державі наглядові функції в цій галузі. Однак це зовсім не означає, що перші відійшли від вирішення зазначених проблем. Як і раніше, всі найважливіші питання організації здорових і безпечних умов праці, забезпечення прав і соціальних гарантій працівників вирішуються за безпосередньої участі

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

профспілок. Їх повноваження щодо здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про охорону праці закріплюються в Законі [1, с. 126]. Серед головних слід відмітити те, що саме профспілки здійснюють громадський контроль за додержанням виконання законодавства про охорону праці, створення безпечних і нешкідливих умов праці, належних виробничих та санітарно-побутових умов, забезпечення працівників спецодягом, спецвзуттям та іншими засобами індивідуального і колективного захисту.

Висновки

У результаті проведеного дослідження та аналізу чинного законодавства України сформульовано ряд висновків та здійснено теоретичне узагальнення особливостей діяльності суб'єктів адміністративно-правового регулювання в галузі охорони праці, основними з яких є:

• діяльність органів, що входять до системи адміністративно-правового регулювання сфери охорони праці, спрямовується на те, щоб у повсякденному житті набув практичного змісту та підтверджувався найголовніший принцип державної політики в галузі охорони праці – пріоритет життя та здоров'я працівників;

• дослідивши діяльність суб'єктів адміністративно-правового регулювання сфери охорони праці, наголошуємо, що спеціальними повноваженнями у сфері охорони праці наділено Держгірпромнагляд;

• діяльність, що здійснюється на регіональному рівні, також є важливою. Порушення прав, пов'язаних із невиконанням вимог законодавства про охорону праці, є об'єктом і предметом діяльності місцевих державних адміністрацій та місцевого самоврядування. Головним завданням місцевих держадміністрацій у галузі охорони праці є забезпечення на відповідній території реалізації державної політики у сфері охорони праці стосовно пріоритетності життя та здоров'я працівників у процесі виробничої діяльності.

Однією з найважливіших функцій в організації політики органів адміністративно-правового регулювання охорони праці є контроль, а отже, останній має удосконалюватися як цілісна система, що означає необхідність: визнання цільових орієнтирів і норм контролю, встановлення ефективної взаємодії між органами, уповноваженими здійснювати контроль у сфері охорони праці.

Список використаних джерел

1. *Керб Л.П.* Основи охорони праці: навчально-методичний посібник / Л.П. Керб. – К.: КНЕУ, 2003. – 215 с.

2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

3. *Красных Г.И.* Охрана труда в Российской Федерации: система административно-правового регулирования и проблемы обеспечения: дис. канд. юрид. наук / Г.И. Красных. – Воронеж, 2008. – 227 с.

4. *Лавріненко О.В.* Правовий механізм нагляду і контролю за додержанням законодавства України про охорону праці: навчальний посібник / О.В. Лавріненко. – Донецьк, 2007. – 118 с.

5. Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України // Урядовий кур'єр. – 2011. – №76.

6. Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. №49. – Ст. 668.

7. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 889-р «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2012–2016 роки» // Урядовий кур'єр. – 2011. – №179.

Розділ 4

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Сучасні реформи кримінального права Німеччини щодо заходів безпеки

В.М. Боровенко
кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри
кримінально-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК»

Л.О. Шалімов
асистент кафедри
кримінально-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК»

У статті досліджено основні етапи реформування заходів безпеки в кримінальному праві Німеччини у XX ст.

В статье исследованы основные этапы реформирования мер безопасности в уголовном праве Германии в XX ст.

This article investigates the stages of reforming the security measures in the regulatory and legal acts in Germany in the twentieth century.

Ключові слова: *заходи безпеки, кримінальне право, Німеччина, судова психіатрія, права людини.*

Постановка проблеми

Сучасна Україна прагне стати рівноправним партнером Європейського Союзу, але стикається з проблемою вдосконалення та гармонізації національного законодавства і саме тому звертається до позитивного досвіду країн Західної Європи, у тому числі в галузі кримінального права.

Зокрема, особливої уваги заслуговує вивчення низки кримінально-правових інститутів, які існують у країнах німецької правової родини і посідають важливе місце у правовій доктрині цих держав. Історія свідчить, що заходи безпеки – це доволі складний і суперечливий інститут кримінального права, який постійно вдосконалюється і розвивається, у зв'язку з чим є об'єктом особливої уваги не лише з боку науковців, а й спеціалістів різних, навіть не правових, галузей науки: психології, психіатрії, психоаналітики тощо. Заходи безпеки від моменту їх зародження

(особливо превентивне поміщення до психіатричної лікарні на невизначений строк) і дотепер є предметом постійної уваги та дискусій як серед науковців, так і широкого загалу Німеччини.

Загальновідомо, що ця країна була однією з перших держав у Європі, де зародилась ідея застосування заходів безпеки і де на сьогодні накопичено вагомий досвід щодо кримінально-правових напрямів розвитку цього інституту.

Однак, на законодавчому рівні заходи безпеки вперше з'явились у Європі в КК Швейцарії (1937) [1, с. 19-33].

Крім того, ідея запровадження заходів безпеки є фундаментальною темою правової філософії та тісно пов'язана з кримінологією, судовою медициною, психіатрією й іншими науками, що свідчить про її комплексність.

Більше того, особами, до яких застосовуються заходи безпеки, є, в першу чергу, психічно хворі злочинці та люди з патологічними порушеннями психіки або наркозалежні особи, котрі вчинили суспільно небезпечні діяння.

Усе це вимагає від юридичної науки, що прагне слугувати правовій, демократичній та соціально орієнтованій державі, яка виконує норми міжнародного права в галузі захисту прав людини та громадянина й одночасно дотримується морально-етичних засад суспільства, ґрунтовного дослідження проблеми, пов'язаної із запровадженням заходів безпеки в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перше обґрунтування необхідності запровадження заходів безпеки в кримінальному праві країн німецької правової родини ми знаходимо у працях німецького правника Франца фон Ліста, а саме, у його роботі «Марбурзька програма» (Der Zweckgedanke im Strafrecht. Berlin 1882/83) [2, с. 43-49].

Крім того, практика застосування заходів безпеки розроблялася також швейцарським проф. Карлом Штоссом – батьком КК Швейцарії (1893), який, за завданням вищого виборного органу Швейцарії Бундесрату, запропонував «Проект загальної частини Кримінального кодексу Швейцарії (1893)» (Vorentwurf zu einem Schweizerischen Strafgesetzbuch: Allgemeiner Teil, Im Auftrage des Bundesrates ausgearbeitet von Carl Stooss. Basel und Genf, 1893) [3].

Значний внесок у розвиток заходів безпеки зробили відомі німецькі вчені новітнього періоду: Альбін Есер, Хаінц Камаер, Аксель Дессекер, Хельмут Полене, Тильман Бартч, Давина Брун, Анніка Флаіг, Кристіан Мюллер, Корнелія Шаумбург, Бернд Фолькарт, Густав Ашафенбург, Фрітц Бауер, Клаус Бернсман, Карл фон Біркмаєр, Дірк Блазіус, Гюнтер Блау, Клаус Дернер, Вольфганг Фріш, Еміль Крепелін, Норберт Лейграф, Вільфрід Раш, Ернст Шефер, Петер Шрассер та інші.

Зокрема, заходи безпеки вперше вивчалися в Росії М.В. Щедріним, а в Україні – І.М. Горбачовою, М.М. Книгою та іншими дослідниками.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Реформуючи національне законодавство до європейських вимог, заслуговує на нашу увагу запровадження в КК України нових, більш ефективних заходів превентивного характеру, в тому числі й заходів безпеки, котрі, можливо, допоможуть зменшити, а з часом і здолати злочинність.

Формулювання цілей статті

Дослідники ставлять за мету вивчити історичний досвід німецького реформування та законодавчого впровадження заходів безпеки в кримінальному праві Німеччини у XX ст. і на цьому ґрунті запропонувати можливі шляхи їх запровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Кримінальне право ФРН завжди перебуває під пильною увагою німецьких правознавців, які у 1902 році зібралися на черговий з'їзд. На ньому провідні представники різних шкіл домовилися спільно розробити проект нового кримінального кодексу [4, с. 301-303], що зумовило створення наукового комітету під керівництвом Арнольда Нібердінга,

якому було доручено провести порівняльне дослідження іноземного кримінального права [5]. Паралельно розпочала роботу комісія юристів-практиків, що безпосередньо розробила пропозиції до проекту кодексу 1909 року [6]. У ньому заходи безпеки ще не згадувалися, але «заходи поліпшення» були запропоновані досить широко. До них відносилися: § 42 – поміщення в трудову колонію; § 43 – заборона відвідування трактирів, ресторанів; § 44 – позбавлення громадянських прав; § 53 – нагляд за поведінкою; § 54 – конфіскація. Новим у цьому переліку стає § 43, в якому, крім заборони відвідувати трактири та ресторани, пропонувалось поміщати алкоголіків у спеціалізовану лікарню (диспансер). Це пояснювалося тим, що в Імперському Кримінальному Кодексі (1871) питання про алкогольну залежність взагалі не ставилося [6, с. 157-163], але проблема алкоголізму вже на той час була дуже гострою. Незважаючи на це, у проектах загалом збереглася система Імперського КК (1871), в якому численні заходи оздоровлення та безпеки були вже присутні, хоча ще безсистемно розкидані в різних розділах кодексу. Однак, заслуговує на увагу той факт, що в § 65 – підстави, що виключають покарання і пом'якшувальні обставини («Strafausschliessungs-und Milderungsgrunde») – проекту вперше зустрічається поняття «примусова госпіталізація неосудних» («Sicherungsverwahrung von Schuld-und Unzurechnungsfahigen»). Ця норма, що до цього часу не включена до кодексу, мала на меті захистити суспільство від неосудних осіб, які поряд зі злочинцями є небезпечними для оточуючих, і вирішити проблему поводження з ними [6, с. 236-241].

У § 89 – визначення міри покарання – зроблено першу спробу застосування покарання для «професійних злочинців» і «злочинців за звичкою», тобто невиправних злочинців («Unverbesserlichen»). У проекті було запропоновано «превентивне ув'язнення» («sichernde Verwahrung») для осудних осіб, тобто тих, які діяли свідомо і вину яких було встановлено, після відбуття ними покарання. Але це, на думку укладачів проекту КК, йшло врозріз із принципом вини і було відхилено [6, с. 356-368, 361]. Натомість було посилено заходи покарання, також зроблено спробу ввести умовне засудження, але така пропозиція не мала підтримки фахівців [6, с. 356 ff].

З цього приводу необхідно наголосити, що ідея боротьби з «професійними злочинцями» та «злочинцями за звичкою», а також запровадження превентивного ув'язнення розглядалася провідними криміналістами вже декілька століть, але знайшла своє практичне втілення лише в 30-ті роки XX ст.

Привертає нашу увагу і той факт, що порушувалося питання про розмежування кримінального та адміністративного права (Strafrecht und Ordnungswidrigkeitenrecht (Polizeiubertretungen)). Для цього було запропоновано ввести додаткові уточнені кримінальні закони, упорядкувати систему покарань і запровадити більш чіткі правила їх призначення тощо. Німецькими науковцями був навіть розроблений новий зустрічний проект, у якому, як і в проекті 1909 року, містився розділ «Покарання. Заходи безпеки» («Strafen. Sichernde Massnahmen»). Привертає увагу той факт, що між цими двома інститутами знову не було суттєвої різниці. Так, у §§ 78, 97 та 98 було запроваджено два нововведення: § 78 передбачав можливість зобов'язати (запропонувати) потенційного злочинця відмовитися від злочинної діяльності («Friedensgebot») – поводитися мирно, але тюремне ув'язнення також не виключалось. Цей захід вважався необхідним, незамінним превентивним заходом у правовому захисті суспільства від злочинності [7, с. 106-107]. У свою чергу, §§ 97 та 98 уперше визначили можливість превентивного ув'язнення («Verwahrung von Gewohnheitsverbrechern») «злочинців за звичкою», як додаткового превентивного заходу, що призначається одночасно з покаранням. Цей захід був розміщений у Розділі № 6 – призначення (вибір) розмірів покарання

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

(«Strafbemessung»), хоча всі інші заходи (у тому числі заходи поліпшення) були розміщені в Розділі «Заходи безпеки». Це ще раз підтверджує нашу думку про те, що на той час ці заходи не були структуровані та відділені від покарання.

Пошуки можливих шляхів удосконалення КК тривали і в 1913 році, комісія Міністерства юстиції почала розробляти новий проект, який у зв'язку з початком Першої світової війни був опублікований лише в 1920 році, але вже разом з новим проектом 1919 року [8], що в основному базувався на проекті 1913 року, який після війни був суттєво допрацьований [9, с. 397 ff]. Важливо зазначити, що саме ці проекти запровадили двоколійність у німецьке кримінальне право. Поряд із Розділами №№ 7-9, що стосувалися покарань, з'явився Розділ № 10 «Заходи поліпшення і безпеки» (10. Abschnitt «Massregeln der Besserung und Sicherung»). Прийняття рішення про призначення цих заходів було компетенцією суду, оскільки вважалося, що саме суд міг глибше дослідити особистість злочинця, у зв'язку з чим суд більш обґрунтовано приймає рішення, ніж адміністративні органи [10, с. 84 f].

Вважалося також, що складність застосування цих заходів є підставою для того, щоб рішення про їх винесення здійснювали саме незалежні суди. Так, у §§ 100-102 (проект 1919 року) вперше вводиться обов'язкове превентивне ув'язнення («Sicherungsverwahrung») для небезпечних «злочинців за звичкою» («gefahrlichen Gewohnheitsverbrechern»), що вважалося додатковим заходом покарання рецидивістів, оскільки укладачі проекту не бачили іншого шляху ліквідувати їх небезпечність для суспільства [10, с. 87]. Привертає нашу увагу той факт, що тривалість превентивного ув'язнення не обмежувалася в часі, однак і не виключалася можливість звільнення таких осіб, якщо їх поведінка буде зразковою, а соціальний прогноз давав підстави припускати, що засуджений твердо став на шлях виправлення.

У 1922 році з'явився проект професора Густава Радбруха, який, однак, не був опублікований. У роботі цілком доречно пропонувалося (поряд зі смертною карою і каторжною в'язницею) ліквідувати покарання, пов'язані з позбавленням громадянських прав. Він вважав, що покарання, пов'язані з їх позбавленням, ускладнюють адаптацію у суспільстві злочинців, які вже відбули покарання [11, с. 191f] . Саме Густав Радбрух склав систему різних заходів у тому її вигляді, яка на сьогодні існує у КК ФРН. У § 42 він перерахував усі десять заходів, а в § 43 та інших детально описав кожен із них.

Натомість, у 1925 році з'являється державний проект КК Німеччини, який узагальнив 23-річний досвід роботи з реформування кримінального права. Що стосується заходів поліпшення та безпеки, то його основою стали пропозиції контпроекту 1911 року, а пропозиції Густава Радбруха залишилися без уваги.

Через два роки уряд Німеччини виніс на розгляд Рейхстагу новий проект, що базувався на проекті 1925 року, в якому було запропоновано виконувати заходи безпеки адміністративними органами з урахуванням попереднього рішення суду про можливість їх застосування.

У 1930 році за ініціативою фон Каля з'являється більш прогресивний проект, однак політична ситуація в країні та опір націонал-соціалістів унеможливили його впровадження. Так, 24 листопада 1933 року Канцлер підписав «Закон проти небезпечних злочинців за звичкою і про заходи безпеки та поліпшення» («Gesetz gegen gefahrliche Gewohnheitsverbrecher und ueber die Massregel der Sicherung und Besserung»). Можна стверджувати, що з його появою завершився тривалий дискусійний процес про запровадження додаткових заходів покарання, що по суті встановило так звану двоколійну систему кримінального права. В основу цього закону було покладено проект 1927 року, з тією істотною відмінністю, що всі заходи були ще більш посилені, а можливість застосування превентивного ув'язнення, навпаки полегшена.

Так, § 20 a, абзац 2 давав можливість застосування заходів і в тому випадку, якщо злочинець уже заподіяв три абсолютно різних злочини. Це давало владі можливість застосування превентивного ув'язнення до більш широкого кола осіб. Одноразове засудження за § 20 цього закону давало можливість, при повторному засудженні, відразу застосувати превентивне ув'язнення. Таким чином, будь-який рецидивіст міг бути засуджений до необмеженого терміну (довічного) превентивного ув'язнення. Відповідно до § 42 особи віком від 21 року і старші, які вчинили статевий злочин, могли бути, крім основного та додаткового виду покарання, засуджені до кастрації, якщо загальна оцінка діянь злочинця («Gesamt-wurdigung der Taten») давала підстави вважати, що він є небезпечним («ein gefahrlicher Sittlichkeitsverbrecher») для суспільства.

Крім того, ця норма регламентувала порядок поміщення алкозалежних злочинців до спеціалізованої лікарні, а § 42 d – у виправно-трудову колонію чи притулок для осіб, які були засуджені за § 361(бродяжництво (особи без певних занять), жебракування та проституція). У свою чергу, § 42 b регулював поміщення неосудних і зменшено осудних у спеціалізовану лікарню, якщо цього вимагала громадська безпека («die offentliche Sicherheit es erfordert»).

Запропоновані нововведення жодним чином не відповідали прагненням і пошукам у боротьбі зі злочинністю основоположника німецької соціологічної школи Франца фон Ліста, оскільки головною метою Міністерства юстиції було лише бажання посилити авторитет фашистської держави, а «правосуддя» забезпечити більш сильною та дієвою зброєю в боротьбі із суспільно небезпечною злочинністю («Autoritaet des Staates gegenuber dem Rechtsbrecher zu steigern und der Strafrechtspflege staerkere und wirksamere Waffen als bisher gegen das gemein schaedliche Verbrechertum zur Verfuegung zu stellen») [12, с. 180-202]. При цьому, ідеї покращення, відновлення здоров'я і, зрештою, повернення колишнього злочинця до нормального життя в суспільстві залишилися за бортом.

По суті, фашистська расова доктрина в такий спосіб сформувала клас злочинців, тим самим спотворивши всі уявлення про цілі кримінального права. Якщо спочатку ідея заходів безпеки виникла як реакція на зростання злочинності та неспроможність теорії Канта про волю вільної людини, то фашистські ідеологи безсовісно використали наукові пошуки в галузі права у своїх корисливих інтересах, прикриваючись гаслом безпеки суспільства, що стало приводом після Другої світової війни для скасування дискримінаційних законів фашистської Німеччини.

Ідучи шляхом утвердження демократії та справедливості, у 1954 році було створено Велику комісію кримінального права, яка складалася із 24 юристів-професорів, високопосадовців Міністерства юстиції, суддів, прокурорів, адвокатів і депутатів німецького парламенту, що працювала до 1959 року. Результатом діяльності комісії став проект 1962 року [13], основою якого були 14 томів наукових здобутків і різних попередніх проектів. Натомість, у 1966 році з'являється Альтернативний проект («Alternativ-Entwurf eines Strafgesetzbuches» (AE)) КК ФРН, над яким працювали як німецькі (Клаус Роксін (Claus Roxin) і Верне Майхофер (Werner Maihofer), так і швейцарські професори кримінального права. Результатом цієї роботи стали прийняті в 1969 році німецьким парламентом два закони: «Закон про реформу Кримінального права» («Erstes Gesetz zur Reform des Strafrechts» (1. StrRG)) [14] і «Закон про реформу Кримінального права» («Zweites Gesetz zur Reform des Strafrechts» (2. StrRG)) [15].

Але запропоноване у проекті 1969 року (згідно з § 65 (§ 65 StGB aF) поміщення в «соціально-терапевтичну установу» («Unterbringung in einer sozialtherapeutischen Anstalt»), після тривалої апробації, не виправдалося.

Більше того, законодавець вибрав ін-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ший захід безпеки [16], згідно з яким поміщення в терапевтичну установу відбувалося тільки в тому разі, якщо таке лікування визнавалося необхідним. Це відповідало принципові пропорційності, закріпленому в § 62 (§ 62 StGB). Таким чином, завдяки Закону про реформу Кримінального права 1969 (1. StrRG 1969) посилилися вимоги до вироків щодо застосування «превентивних заходів» (Sicherungsverwahrung). Саме цей захід був «останнім крайнім засобом кримінально-правової політики» («eine der letzten Notmassnahmen der Kriminalpolitik») [17, с. 19], хоча і викликає низку нарікань у кримінальному праві ФРН до сьогодні [18].

Ураховуючи це, з 1975 року змінюється підхід до застосування заходів безпеки: лікування стає важливішим простого застосування заходів безпеки. Як наслідок, змінюється формулювання абзацу закону: замість «Заходи безпеки та поліпшення» («Massregeln der Sicherung und Besserung») [19, с. 20], він був перейменований на «Заходи поліпшення і безпеки» («Massregeln der Besserung und Sicherung»).

Крім того, у 1988 році, у зв'язку з прийняттям «Закону про боротьбу з сексуальними деліктами та іншими небезпечними злочинами» («Gesetz zur Bekampfung von Sexualdelikten und anderen gefahrlichen Straftaten») [20], умови застосування цього заходу (за винятком осіб, що скоїли особливо небезпечні сексуальні злочини) були знову дещо послаблені. Згаданий закон виник як реакція законодавця на два резонансних сексуально обумовлених убивства дітей, що вкотре підтверджує думку про морально-етичну навантаженість і вплив громадськості на законотворчий процес у цій галузі права.

Більше того, у 2002 році з'являється «Закон про введення умовного превентивного ув'язнення» («Gesetz zur Einfuehrung der vorbehaltenen Sicherungsverwahrung») [21]. Тепер, згідно з § 66 a (§ 66a StGB) передбачалася можливість піддати превентивному ув'язненню засудженого, який уже відбув частину покарання і не став на шлях виправлення. Рішення про умовне превентивне ув'язнення виносилося у вироку суду, а подальше його застосування виконувалося судовою палатою з виконання вироків (Strafvollstreckungskammer). У Німеччині – це спеціальні судові органи, що формуються в земельних судах, де є окружні в'язниці та інші установи для дорослих злочинців, у яких виконують заходи позбавлення волі або заходи поліпшення і безпеки (§ 78 a GVG) [22]. На підставі цього ж закону в 2004 році вводиться § 66 б (§ 66b StGB) [23], згідно з яким у певних випадках допускалося застосування превентивного ув'язнення і без попереднього рішення суду першої інстанції, якщо злочинець ще перебуває в ув'язненні або вже відбув лікування в психіатричній лікарні.

«Закон про реформування встановлення нагляду і зміни приписів про умовне превентивне ув'язнення» («Gesetz zur Reform der Fuhrungsaufsicht und zur Aenderung der Vorschriften ueber die nachtraegliche Sicherungsverwahrung») (13.04.2007) [24] було прийнято з метою забезпечення можливості контролю над поведінкою злочинців протягом трьох років після їх звільнення. Введення до КК ФРН § 68 с (§ 68 c III StGB) забезпечило можливість застосування нагляду, не обмеженого в часі, а § 67 h ((§ 67 h StGB) поміщати в психіатричну лікарню осіб, звільнених умовно.

Результатом подальших пошуків стає «Закон про поміщення в психіатричну лікарню і лікарні для алкоголіків (для наркоманів)» («Gesetz zur Sicherung der Unterbringung in einem psychiatrischen Krankenhaus und in einer Entziehungsanstalt») (20.09.2007) [25], що забезпечив поліпшення процесу застосування заходів оздоровлення і безпеки та економію фінансів, які виділяються на це державою. Закон дав можливість змінювати черговість застосування заходів безпеки і покарання (застосування покарання перед заходами безпеки стало тепер можливим).

Нововведенням стало те, що застосування заходів і їх час залежали від

можливого прогнозованого успіху. Це давало змогу уникнути випадків, коли ймовірно не виліковні (безнадійні) особи займають бюджетні лікарняні місця.

Безумовно, варто зазначити, що важливу роль у зв'язку з нововведеннями у сфері заходів поліпшення і безпеки відіграло прийняття низки інших законів. Особливо це стосується актів, що регулюють відносини в сексуальній сфері. Перш за все, це «Четвертий Закон про реформування Кримінального права ФРН» (23.11.1973) («Viertes Gesetz zur Reform des Strafrechts» (4. StrRG)) [26], згідно з яким низка раніше кримінально-карних діянь була фактично декриміналізована або пом'якшена, а саме:

- подружня зрада (Ehebruch (§ 172 aF);
- мужоложство (Unzucht zwischen Mannern (§ 175 aF));
- зоофілія (Widernaturliche Unzucht (§ 175b aF));
- звідництво (Kuppelei (§ 180 aF));
- педофілія (Verfuhrung Minderjahriger (§ 182 aF));
- розповсюдження порнографії (Verbreitung unzuechtiger Schriften (§ 184 aF)).

Але вони, все ж таки, за певних обставин могли бути підставою для кримінального покарання, якщо спричиняли заподіяння шкоди або порушення правового блага (охоронювані законом майнові цінності та інтереси) (Rechtsgut, Schutzgut). З цього часу аморальні вчинки вже не визнавалися злочинами. Однак, з 1997 року зґвалтування в сім'ї стає в Німеччині злочином на підставі прийнятого «33 Закону про реформування Кримінального права від 1997 року» («33. Strafrechtsaender ungsgesetz vom 01.07.1997») [28]. Покаранню можуть бути піддані не лише чоловіки, а й жінки. Окрім того, у 2003 році приймається «Закон про зміну положень про злочини проти сексуального самовизначення та про зміни інших розпоряджень» тощо. Зрештою треба зауважити, що у грудні 2009 року захід превентивного ув'язнення був визнаний суддями Європейського суду з прав людини у Страсбурзі не заходом безпеки, а покаранням [29].

Висновки

Проведене нами дослідження дає змогу стверджувати, що процес реформування і дискусій у суспільстві щодо правомірності існування двоколійної системи у Кримінальному праві ФРН на цьому не завершився, а перейшов у сферу детального вивчення результатів застосування конкретних норм «Заходів поліпшення і безпеки» в аспекті розширення прав людини. Указаний процес поступово переміщується зі сфери суто наукової у площину суспільно-політичної дискусії, з метою убезпечення суспільства від різних категорій осіб, до яких або неможливо застосувати кримінальне покарання у чистому вигляді (психічно хворі та наркотично залежні особи), або якщо систематична злочинна діяльність таких осіб може спричинити негативні наслідки для широкого загалу.

Саме тому заходи безпеки на сьогодні широко застосовуються в правоохоронній діяльності ФРН. Одночасно це може бути дуже корисним з огляду їх вивчення та запровадження в Україні.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс Швейцарії (1937) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.admin.ch/ch/d/sr/3/311.0.de.pdf

2. Der Zweckgedanke im Strafrecht. Berlin 1882/83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://koriath.jura.unisaarland.de/textsammlung/uploads/Autoren/Zweckgedanke.pdf

3. Carl Stooss, Welche Anforderungen stellt die Kriminalpolitik an ein eidgen ssisches Strafgesetzbuch? in: Zeitschrift f r Schweizer Strafrecht (ZStrR) 4 (1891), S. 245-267.

4. Kahl, Eine Vorfrage zur Revision des Strafgesetzbuches, in: Deutsche Juristen- Zeitung 7 (1902), S. 301-303.

5. Birkmeyer /Calker (Hrsg.), Vergleichende Darstellung des deutschen und ausl ndischen Strafrechts, 16 Bande, 1909.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

6. Vorentwurf und Begrundung zu einem Deutschen Strafgesetzbuch, bearbeitet von der hierzu bestellten Sachverstandigen-Kommission, veroffentlicht auf Anordnung des Reichs-Justizamts, (VE), 1909.

7. Kahl/Lilienthal/Liszt/Goldschmidt, Begr ndung zu §78 GE.

8. Entwurfe zu einem Deutschen Strafgesetzbuch, veroffentlicht auf Anordnung des Reichs-Justizministeriums, 1920, 1. Teil: E 1913, 2. Teil: E 1919.

9. E. Schmidt Einfuhrung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege, 3. Aufl. 1965.

10. Denkschrift (Begrundung) zu dem Entwurf von 1919, in: Entwurfe zu einem Deutschen Strafgesetzbuch, 3. Teil.

11. Radbruch, Bemerkungen zum Entwurf eines Allgemeinen Deutschen Strafgesetzbuches, in: Schubert.

12. Arthur Gutt/Ernst Rudin/Falk Ruttge (Hrsg.), Gesetz zur Verh tung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933, mit Auszug aus dem Gesetz gegen gef hrliche Gewohnheitsverbrecher und ber MaЯregel der Sicherung und Besserung vom 24. November 1933, 1934.

13. E 1962, BT-Drs. IV/650.

14. Erstes Gesetz zur Reform des Strafrechts (1. StrRG), verkundet am 25. Juni1969 (BGBl. I S. 645), in Kraft getreten am 1. September 1969 bzw. am 1. April1970.

15. Zweites Gesetz zur Reform des Strafrechts (2. StrRG), verkundet am 4. Juli1969 (BGBl. I S. 717), in Kraft getreten am 1. Juli 1975.

16. § 9 Strafvollzugsgesetz.

17. Schriftlicher Bericht des Sonderausschusses fur die Strafrechtsreform – BT-Drs. V/4094.

18. Kinzig, J., Die Sicherungsverwahrung auf dem Prufstand, 1996.

19. FORENSIK-FIBEL,KLEINES ABC DES MASSREGELVOLLZUGS, 2. Auflage, 2003 Zentren fur Psychiatrie in Baden-W rttemberg.

20. «Gesetz zur Bek mpfung von Sexualdelikten und anderen gef hrlichen Straftaten» 1998.

21. «Gesetz zur Einf hrung der vorbehaltenen Sicherungsverwahrung» vom7.6.2002(BGBl. I, 3344).

22. «Gerichtsverfassungsgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. Mai1975 (BGBl. I S. 1077), das zuletzt durch durch Artikel 5 des Gesetzes vom 30. Juli 2009 (BGBl. I S. 2474) geandert worden ist».

23. «Gesetz zur Einf hrung der nachtr glichen Sicherungsverwahrung» vom 23. Juli 2004 (BGBl. I S.1838).

24. Gesetz zur Reform der Fuhrungsaufsicht und zur Anderung der Vorschriften ber die nachtr gliche Sicherungsverwahrung vom 13. April 2007 (BGBl I, S. 513).

25. Gesetz zur Sicherung der Unterbringung in einem psychiatrischen Krankenhaus und in einer Entziehungsanstalt (BGBl I 2007, 1327).

26. Viertes Gesetz zur Reform des Strafrechts (4. StrRG), verkundet am 23. November 1973 (BGBl. 1973 I S. 1725).

27. 33. Strafrechtsanderungsgesetz vom 01.07.1997 (BGBl. I S. 1607) ; In-Kraft- Treten 05.07.1997.

28. Heribert Ostendorf, Sanktionensystem, Informationen zur politischen Bildung Nr. 306/2010, http://www.bpb.de/die_bpb/NQOC13,2,0

Проблеми реалізації принципу верховенства права у кримінальному процесі України

О.В. Мазур
кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

На підставі аналізу змісту конституційного принципу верховенства права автором досліджено найбільш гострі питання реалізації конституційних засад у кримінальному судочинстві України.

На основе анализа содержания конституционного принципа верховенства права автором исследованы наиболее острые вопросы реализации конституционных основ в уголовном судопроизводстве Украины.

Based on content analysis of the constitutional rule of law, the author examines the most acute issues of implementing the constitutional principles in the criminal procedure of Ukraine.

Ключові слова: *верховенство права, затримання особи, судовий контроль, доступність правосуддя.*

Постановка проблеми

Із урахуванням своєї фундаментальності та багатогранності принцип верховенства права є об'єктом наукових досліджень не лише конституційного права, а й інших галузевих наук – цивільного, цивільно-процесуального, трудового, міжнародного, кримінального і, зокрема, кримінально-процесуального права. Однак, саме під час кримінального переслідування, з огляду на його розшуковий характер, особа зазнає найбільших обмежень своїх конституційних прав. Тому дослідження найгостріших проблем реалізації принципу верховенства права у кримінальному судочинстві України є не лише теоретично цікавим, а й практично необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти практичної реалізації принципу верховенства права досліджували такі вчені, як: А.М. Колодій [1], А. Пухтецька [2], С.П. Головатий [3] та інші. Однак, вказані науковці вивчали ці проблеми здебільшого з позиції конституційного та цивільного права.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Процес гармонізації кримінально-процесуального законодавства України з відповідним законодавством Європейського Союзу вимагає, насамперед, приведення КПК України у відповідність до чинної вже понад 15 років Конституції України. Навіть задекларовані у КПК України демократичні положення на практиці або взагалі ігноруються, або їх виконання умисно гальмується, що не відповідає принципові верховенства права.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є визначення основних проблем реалізації принципу верховенства права у кримінальному процесі України та надання відповідних пропозицій щодо подальшого вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства, а також підвищення ефективності діяльності юристів-практиків.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як і будь-яка теорія чи концепція, ідея верховенства права у державі має свою історичну генезу та сучасні підходи до її розуміння.

Зокрема, досліджуючи формування принципу верховенства права, особливої уваги заслуговують праці німецького класика І. Канта, на думку якого,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

держава повинна забезпечувати тріумф права. При цьому філософ наголошує, що право має оцінюватися з точки зору моралі, оскільки в ньому також закладено категоричний імператив, що стосовно права вимагає: поводься взовні так, щоб вільне виявлення твого свавілля було сумісне з волею кожного, у відповідності з усезагальним законом [4, с. 140]. Відповідно до цього, право – це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) сумісне зі свавіллям іншого, з точки зору всезагального закону свободи [4, с. 139].

На думку американського вченого Г. Бермана, феодальне право й обов'язок не послухатися короля-самодержця, коли він порушує основне право, ґрунтувалося на переконанні, що саме основне право встановлене Богом. Папи і королі видавали закони, але робили це як замісники Бога; Бог є джерелом будь-якого права [5, с. 279]. Таке піднесення права ми знову і знову зустрічаємо нині в усіх країнах Європи та в США. Право завжди було знаряддям обмеження влади правлячих кіл.

Водночас, у тоталітарних та посттоталітарних державах простежується тенденція до поглинання різних юрисдикцій і систем однією центральною системою законодавства й адміністративного регулювання. Одвічні невід'ємні атрибути права – його автономність і трансцендентність, тобто відокремленість від політики і держави, його перевага над політичною владою все більше поступаються місцем уявленню про право як інструмент держави, тобто засобу виконання волі тих, у кого в руках влада. За таких умов поступово формується думка, що всі норми, санкціоновані державою, є правом. Правом визнається навіть відверте свавілля, якщо воно санкціоноване державою у формі закону чи постанови. При цьому, праву надається вузьке техніко-інструментальне значення, де воно виступає лише як офіційне знаряддя покарання, як засіб здійснення управління, регламентації чи контролю.

Автор цієї статті виступає проти вищевказаного суб'єктивно-вольового розуміння права, яке може призвести до деградації, девальвації виражених у нормах права цінностей і регулятивних можливостей права. Поширення ж у сучасному українському суспільстві ідей «живого права» сприятиме як зміні способу розуміння і вивчення національної юриспруденції, так і подальшому розвиткові національної теорії права. Лише піднесення права над законом зможе подолати тоталітаризм юридичного позитивізму, коли поведінка людей тотально регулюється примусовими правилами, створеними, запровадженими або схваленими державою. На думку автора, межею державної влади в правовій державі повинні бути недержавні джерела або форми права у вигляді звичаїв, договорів, правових принципів, судових рішень, міжнародних угод.

Ідеї верховенства права закріплені в чинній Конституції України, яка відіграє вирішальну роль у правовому забезпеченні прав і свобод людини. Зокрема, у Конституції зазначено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [6; ст. 8]. У розумінні цього принципу між юристами спостерігається рідкісна одностайність: не держава створює право, а навпаки, право є основою організації та життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. Отже, не держава надає права і свободи людині, а суспільство створює право, щоб, насамперед, обмежити ним державну владу чиновника.

Основоположним чинником реалізації принципу верховенства права є *право особи на свободу та особисту недоторканність,* яке гарантується Конституцією України і відповідно до якого ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах і в порядку, встановленому законом [6; ст. 29]. Але безпідставне затримання та незаконне тримання осіб під вартою в Україні є повсякденною практикою та залишаються безкарними. Найбільш суттєвою проблемою правового регулювання є нерозвинутий

інститут затримання (міліцейського арешту), що сприяє такій злочинній практиці. Практично не існує ефективних механізмів захисту від свавільного затримання, тому що недостатньо вичерпно виписано його підстави. Нікого з правоохоронців уже давно не лякає той факт, що незаконне затримання й арешт за законодавством України є злочином (ст. 371 КК України), оскільки практично не існує судової практики щодо застосування цієї норми закону.

У червні 2001 року вітчизняне законодавство зазнало суттєвих змін у частині затримання осіб – КПК України доповнено ст. 165-2, якою передбачено обов'язкову доставку затриманого до суду для вирішення питання про взяття його під варту [7], але результати цієї реформи виявилися не настільки вагомими, як очікувалося.

На сьогодні, згідно зі ст. 29 Конституції України, арешт без санкції суду дозволяється виключно в разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити. Однак, КПК України до цього часу недостатньо повно та послідовно закріпив цю конституційну вимогу, внаслідок чого арешт без санкції суду залишається скоріше практикою, ніж винятком. Так, ст. 106 КПК України дає право органу дізнання без санкції суду затримати особу строком до 72-х годин. Цей строк є максимальним, але практика свідчить, що затриманих не доставляють до суду раніше закінчення цих трьох діб. Отже, вказане виключення поступово перетворилося на правило, оскільки правоохоронні органи не несуть відповідальності за необґрунтоване зволікання з доставкою затриманого до суду (якщо не сплив 72-годинний строк), а суддя не зобов'язаний з'ясовувати, у чому ж полягала необхідність затримання особи терміном саме на три доби. Більше того, суддя може продовжити затримання такого підозрюваного до 10 діб, а за клопотанням підозрюваного (це, на думку автора, взагалі важко собі уявити) – до 15 (!) діб (ч. 9 ст. 165-2 КПК України).

Подібні факти межують із безконтрольним та безпідставним затриманням, що відкриває широкий простір не лише для застосування до осіб різного роду катувань, а й можливості для приховування його слідів і штучного створення доказів. Нечіткість правових підстав для затримання, можливість його здійснення без санкції суду, а також відсутність вимоги щодо обов'язкової перевірки суддею обґрунтованості терміну затримання (протягом 72-х годин), відсутність реальних механізмів щодо притягнення до відповідальності за незаконне затримання – усе це призводить до безконтрольної діяльності органів розслідування. На практиці такий правовий нігілізм нерідко використовується для одержання зізнання у вчиненні злочинів від невинуватих осіб.

Поліпшити таку ситуацію зможуть такі заходи:

- приведення КПК України у відповідність до чинної Конституції та встановлення граничного строку затримання особи виключно на рівні трьох діб, а також виключення ч. 9 ст. 165-2 КПК України;

- закріплення у ст. 106 КПК України обов'язку органу розслідування доставити до суду затриманого до закінчення триденного терміну – на підставі скарги підозрюваного (його захисника) про незаконність затримання та (або) фактів застосування до підозрюваного незаконних заходів фізичного чи психічного впливу;

- внесення змін до ч. 1 ст. 155 КПК України, якими передбачити можливість обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту виключно у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини;

- запровадження як правила застосування до підозрюваних запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд у справах про злочини, передбачені розділами VII, XVII КК України (так звані «злочини економічної спрямованості»);

- проведення просвітницької діяльності, правового навчання серед правозастосовників, спрямованих на поступову зміну легковажного ставлення, насамперед, працівників судів і проку-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ратур до питань затримання й арешту особи.

Дуже важливою також є зміна підходу до ролі захисника у кримінальному судочинстві: на сьогодні останні не мають реальних законних важелів впливу на хід досудового провадження. Зокрема, клопотання захисників стосовно проведення освідування затриманого, з метою фіксації на тілі останнього тілесних ушкоджень (слідів катування), нерідко залишаються без задоволення. Наприклад, у кримінальній справі № 49-3026 захисником було заявлено клопотання про судово-медичне освідування обвинуваченого Ш. на тій підставі, що на тілі останнього захисником було виявлено численні гематоми та синці, а також перелом пальця ноги, які сталися за загадкових обставин затримання Ш. Однак, постановою слідчого від 08.04.2011 було відмовлено в задоволенні вищевказаного клопотання на тій підставі, що «дослідження цих фактів та з'ясування стану здоров'я Ш. не входить до предмету доказування по даній кримінальній справі». Оскарження до прокурора вищевказаної постанови слідчого не дало жодних позитивних результатів. У жовтні 2011 року Генеральною прокуратурою України завершено досудове слідство у кримінальній справі № 49-3026, справу направлено до суду.

Наступною важливою проблемою є ускладнений порядок доступу затриманих осіб до адвоката. Убачається, що своєчасний допуск захисника до участі у справі в багатьох випадках дасть змогу уникнути катувань. Однак, нагадаю, що допуск захисника до участі у справі залежить від слідчого. Нерідко слідчі та дізнавачі маскують небажання допускати адвоката під виглядом необхідності отримання санкції керівника, вищого офіцера тощо, що не має жодної правової підстави. Більше того, відповідно до ч. 1 ст. 47 КПК України («Порядок запрошення і призначення захисника») особа, яка провадить дізнання, слідчий, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка утримується під вартою, допомогу у встановленні зв'язку з захисником або з особами, які можуть запросити захисника. Натомість, інколи органи розслідування незаконними засобами, навіть катуванням, домагаються від особи відмови від захисника, і тоді потрапити останньому до підозрюваного (обвинуваченого) взагалі неможливо. На превеликий жаль, мають місце випадки, коли підозрюваного примушують до написання відмови від захисника, а коли запрошений близькими родичами захисник усе одно з'являється і наполягає на побаченні з майбутнім підзахисним, то слідчий відмовляє у цьому, мотивуючи своє рішення письмовою відмовою самого підозрюваного від будь-якого захисника. При цьому, порушення права на захист (ст. 374 КК України) та втручання в діяльність захисника (ст. 397 КК України) за законодавством України є злочинами. Ці положення впроваджені ще з вересня 2001 року, але судова практика стосовно них також відсутня. Створення прецедентів у цій сфері значно полегшить доступ затриманих осіб до адвоката, а отже, допоможе поліпшити ситуацію із запобіганням неправомірним діям.

Реалізація принципу верховенства права вимагає суворого дотримання *принципу таємниці особистого життя.*

Однією з найгостріших проблем вітчизняного законодавства є доволі нечітке формулювання дозволених законом випадків та засобів втручання у приватне життя особи: до її житла, кореспонденції тощо.

Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 187 КПК України, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку можуть проводитися й до порушення кримінальної справи з метою запобігання злочину. Водночас, закон не містить чітких підстав для зняття інформації з каналів зв'язку (прослуховування телефонів, мобільних телефонів чи відстеження електронних повідомлень і дій в Інтернеті), чітко встановленого строку зняття інформації, а також обставин, за яких цю інформацію необхідно знищувати. Крім того, оскільки особи, щодо яких здійс-

нювали такі заходи, не знають про це, то вони й не можуть оскаржити подібні дії в суді або в інший спосіб захистити своє право на приватність.

Прослуховування телефонів здійснюється з дозволу суду, проте суд розглядає такі подання правоохоронних органів автоматично й без встановлення граничного строку прослуховування. Офіційна статистика щодо прослуховування (наприклад, щодо кількості наданих судами санкцій) не надається переважно з огляду на таємність інформації. За неофіційними даними, лише за 2002 рік подібних санкції було надано понад 40 тисяч, а у 2003 році тільки в найменшій області країни – Чернівецькій – 823 таких дозволи [8, с. 235].

Не відповідає європейським стандартам і процедура проведення обшуку. Наприклад, проведення обшуку всіх приміщень, крім житла та іншого володіння особи, провадиться за постановою слідчого, санкціонованою прокурором, отже, такі дії є поза межами судового контролю. Водночас, відповідно до практики Європейського суду з прав людини, рішення якого для судів України є джерелом права [9], поняття «житло» у п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) охоплює не лише житло фізичних осіб, а може поширюватися й на офісні приміщення, які належать фізичним особам, а також офіси юридичних осіб, їх філій та інші приміщення. На врахування судами України такої практики Європейського суду з прав людини вказує й п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 року № 2 [10], яка й досі залишається лише теоретичним надбанням вітчизняної юриспруденції. При цьому сама функція судового контролю за проведенням обшуку нині перетворилася на формальність, оскільки майже ніколи не фіксуються відмови в його проведенні.

На думку автора, виправити ситуацію можна одним із таких варіантів.

Перший: закріпити у ч. 5 ст. 177 КПК України положення, відповідно до якого обшук у приміщеннях, що належать фізичним особам, а також в офісах юридичних і фізичних осіб, їх філій буде проводитися за правилами проведення обшуку житла чи іншого володіння особи. Необхідність встановлення вищевказаного варіанта судового контролю зумовлена тим, що працездатне населення країни третину доби проводить на робочому місці, де з часом неодмінно з'являються особисті речі, документи, цінності тощо. Такі предмети можуть і не мати безпосереднього відношення до професійної діяльності особи чи фірми, але нерідко виявляються, випадково оприлюднюються та безпідставно вилучаються органами розслідування під час обшуку.

Другий: доповнити чинний КПК України ст. 236-9, якою передбачити можливість оскарження до суду протягом досудового слідства незаконного вилучення під час обшуку особистих речей, що не мають відношення до справи. При цьому, розгляд таких скарг має відбуватися в досить стислі терміни (наприклад, протягом 5 діб із моменту оскарження), що дасть змогу уникнути безпідставного вилучення у громадян предметів та цінностей, що є безвідносними до справи.

Як уже зазначалося вище, реалізація принципу верховенства права тотожна можливості його захисту, отже, доцільно розглянути дотримання *принципу свободи доступу до правосуддя.*

Зокрема, М.В. Косюта виділяє такі показники доступності до правосуддя в державі:

- відсутність необґрунтованих перешкод для звернення до суду для захисту та одержання своєчасного судового захисту;
- обізнаність людей про систему судів, порядок звернення до них, судову практику;
- наявність оптимальної системи судових витрат і розвинутих механізмів надання правової допомоги для найбідніших верств населення;
- виконуваність судових рішень [11, с. 213].

За роки незалежності в Україні відбулися певні позитивні зрушення у сфері

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

забезпечення доступу до правосуддя. Зокрема, юрисдикцію судів було поширено на всі правовідносини, що виникають у державі. Однак таке розширення призвело до перевантаження судової системи. Тому судді створюють іноді штучні перешкоди для доступу до правосуддя безпідставно відмовляють у прийнятті заяв або навіть приховують їх.

Наприклад, інколи суди відмовляють у відкритті провадження за скаргою на постанову про порушення справи з тієї підстави, що при поданні скарги захисником не надано копію постанови про його допуск до участі у справі. Так, постановою Печерського районного суду від 22.04.2011 у справі № 4-1926/11 відмовлено у відкритті провадження за скаргою захисника на постанову про порушення кримінальної справи з тієї підстави, що в матеріалах справи відсутня постанова про допуск захисника, «... а тому у суду відсутні підстави вважати, що скарга подана саме захисником особи». Однак при повторному направленні скарги, остання була розглянута без жодних зауважень іншим суддею того ж суду. Категорично заперечуючи проти вказаної незаконної судової практики, зазначимо, що цьому сприяє недосконала конструкція самої ст. 44 КПК України («Захисник»), яка не передбачає обов'язку для слідчого надати адвокату копію постанови про його допуск до участі у справі як захисника. Тому слідчий може умисно не надавати захисникові постанову про його допуск до участі у справі, що на практиці призводить до позбавлення особи права на захист. З цією метою автор пропонує закріпити у ч. 5 ст. 44 КПК України обов'язок особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді (суду) надати захиснику копію постанови (ухвали) про його допуск до участі у справі.

Велика завантаженість судів зумовлює порушення розумних строків розгляду судових справ. Цьому сприяє незаконна та безкарна практика організації діловодства окремих судів. Зокрема, у багатьох канцеляріях судів м. Києва встановлено лише певні дні (ще й години) прийому скарг або взагалі можна побачити повідомлення такого змісту: «Протягом тижня у зв'язку із складанням статистичного звіту за півріччя, суд провадитиме прийом виключно позовів про стягнення аліментів, скарг на постанови про відмову в порушенні та про закриття справ». Тоді постає слушне запитання щодо скарг на незаконність затримання, незаконність порушення справи. Невже вони є менш важливими, ніж стягнення аліментів? На глибоке переконання автора, реалізація права особи на захист у жодному разі не може залежати від позапроцесуальних умов діяльності суду.

На сьогодні немає достатніх правових механізмів, що давали б змогу припинити бездіяльність самих суддів, зокрема, зволікання з вирішенням судових справ. Єдиний і, як показує досвід, малоефективний спосіб вплинути на суддю в таких випадках – це звернення до суб'єктів, що мають право ініціювати дисциплінарне провадження.

Інформація, необхідна для звернення до суду, часто буває недоступною та непрозорою. Нерідко консультування громадян здійснюють самі ж судді під час ведення особистого прийому. При цьому вони інколи висловлюють свою думку щодо перспектив вирішення справи. Зміст судового рішення, як правило, недоступний для громадян, які не брали участі у справі. Рішення судів нижчого рівня публікуються неофіційно й вибірково. У зв'язку з недостатністю приміщень, судді часто розглядають справи в робочих кабінетах, що виключає доступ до них громадськості.

Крім того, судові витрати можуть бути перешкодою для звернення до суду найбідніших верств населення. Звільнення малозабезпечених осіб від сплати державного мита при зверненні до суду майже не практикується. Механізми надання державою допомоги щодо судових витрат у цивільних та адміністративних справах є неефективними. Так, безоплатну правову допомогу держава забезпечує тільки в кримінальних справах. При цьому, вона є майже безоплатною і для самих адвокатів, які її

надають, тому й рівень такої допомоги залишається низьким.

Невиконання судових рішень – одна з найнагальніших перешкод реалізації принципу верховенства права. Скарги про порушення права на справедливий судовий розгляд у зв'язку з невиконанням рішень національних судів становлять найбільшу частину серед заяв до Європейського суду з прав людини проти України [12]. Наявні механізми виконання судових рішень показали свою недостатню ефективність. Суди не мають повноважень щодо контролю за виконанням вироків.

Убачається, що держава повинна створити такі умови, щоб судді не чинили формальних чи інших перешкод щодо доступу до правосуддя, та гарантувати відшкодування збитків, заподіяних учасникам судового процесу бездіяльністю суддів, у тому числі неправомірним затягуванням розгляду останніми справ.

Доцільно створити умови, щоб справа направлялася до судового розгляду, як правило, після вичерпання інших позасудових засобів розв'язання розбіжностей правового характеру.

Шляхом розв'язання вищевказаних проблем могло б стати запровадження окремих видів спрощених судових процедур (судовий наказ, заочне рішення в цивільному судочинстві), а також запровадження інституту слідчих суддів (виконання функцій судового контролю на досудовому провадженні), що дало б змогу зменшити навантаження на суди, які розглядають справи по суті. Перспективним убачається розвиток інституту медіації, що знаходиться ще в зародковому стані. Держава повинна стимулювати розвиток більш дешевих і менш формалізованих способів регулювання правових конфліктів. Наприклад, суттєво розвантажити судову систему можна шляхом розвинення потенціалу нотаріату. Зокрема, на вимогу позивача нотаріуси могли б видавати виконавчий документ, якщо від боржника не надійде заперечень проти існування відповідного зобов'язання та його примусового виконання. У разі ж заперечень боржника, спір може бути передано до суду. Отже, суд не розглядатиме вимог осіб, щодо яких немає й не очікується заперечень від іншої сторони.

Крім цього, Державна судова адміністрація спільно з органами місцевого самоврядування могла б організувати створення інформаційних центрів при місцевих судах, які безоплатно (або за мінімальну плату) забезпечували б членам відповідних територіальних громад доступ до правових баз даних; правові консультації з питань судового процесу; стандартизовані бланки заяв, скарг, клопотань до суду, допомогу щодо їх заповнення; іншу інформацію, необхідну для звернення до суду тощо.

Для забезпечення неупередженості суду потрібно відмовитися від практики прийому суддями позовних заяв під час особистого прийому громадян.

Необхідно також відновити контрольні повноваження суду за виконанням його рішень. Суд повинен мати право вимагати від виконавців (тобто відповідачів, засуджених) звіту про виконання судового рішення, це, безумовно, підвищило б їх відповідальність. За результатами розгляду звіту суд повинен мати повноваження видати в разі необхідності виконавцю наказ для коригування виконавчих дій.

Висновки

Звичайно, розглянуті у статті проблеми та пропозиції щодо їх подолання не є вичерпними, але автор вірить у те, що планове та поступове їх розв'язання неодмінно сприятиме практичній реалізації принципу верховенства права у кримінальному судочинстві нашої держави.

Список використаних джерел

1. Колодій А.М. Права людини в Україні: навчальний посібник /А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.

2. Пухтецька А. Європейські погляди на принцип верховенства права // Правовий тиждень. №19(92) від 6 травня 2008 р.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

3. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип (автор. дис. к.ю.н.) – К., 2009. – 44 с.

4. Кант И. Соч.: В 8-и т. / И. Кант. – М., 1969. – Т. 4. Ч. 2. – 233 с.

5. Берман Г.Дж. Западная традиция права / Г.Дж. Берман. – М., 1998.

6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. №30. – С. 141.

7. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 року № 2533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 34-35 (31.08.2001). – С. 187.

8. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: монографія / Ю.Ф. Кравченко. – Харків, 2003. – 406 с.

9. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. № 30. – С. 260.

10. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 року № 2 «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства» // Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. – 2008. – 05. – № 18-19.

11. *Косюта М.В.* Правозахисна роль прокуратури і суду в Україні // Зб.: Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Суд в Україні: боротьба з корупцією, організованою злочинністю і захист прав людини. – К., 1999. – Т.12. – 324 с.

12. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2010 році (від 01.02.2011 р. № 3.3- 9/623) // http://www.minjust.gov.ua/files/Zvit_2010_%2831052011%29.pdf

Чинники, що сприяють економічній злочинності в Україні та її проявам в організованих формах

О.С. Сомик
здобувач,
Національна академія внутрішніх справ
Науковий керівник: д.ю.н., проф. Користін О.Є.

Стаття присвячена аналізу проблем детермінації економічної злочинності в Україні, зокрема, в організованих формах її прояву.

Статья посвящена анализу проблем детерминации экономической преступности в Украине, в частности, в организованных формах ее проявления.

The article analyzes the problems of determination of economic crime in Ukraine, particularly in its organized forms of manifestation.

Ключові слова: *економічна злочинність, детермінанти економічної злочинності, групова злочинність, організована злочинність.*

Постановка проблеми

Протидія економічній злочинності завжди займає провідне місце в діяльності правоохоронних органів. Проте, важливим щодо адекватності такої діяльності є достатньо об'єктивне розуміння детермінації цього виду злочинності, особливо в організованих формах прояву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремим науковим і прикладним проблемам злочинності в економіці України як незалежної держави останнім часом приділяється значна увага. Вони розглядаються в дисертаційних дослідженнях, монографіях, відповідних розділах підручників і навчальних посібників, наукових статтях. У різні роки ці проблеми вивчали відомі вчені колишнього Радянського Союзу й України, зокрема, М.І. Бажанов, О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.Т. Білоус, А.М. Бойко, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Н.О. Гуторова, І.М. Даньшин, А.П. Закалюк, В.С. Зеленецький, О.Г. Кальман, М.І. Камлик, В.В. Коваленко, М.Й. Коржанський, О.Є. Користін, Я.М. Кураш, О.М. Костенко, О.М. Литвак, В.О. Мандибура, Г.А. Матусовський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, О.І. Перепелиця, В.М. Попович, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, І.К. Туркевич, В.П. Філонов, В.І. Шакун, В.Ю. Шепітько та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сучасному етапі розуміння детермінації економічної злочинності, в умовах закріплення ринкових економічних відносин, недостатнім є формування цілісної системи запобігання економічній злочинності, особливо в організованих її проявах.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз сучасної детермінації економічної злочинності в Україні на основі існуючих методологічних підходів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Причини й умови злочинності визначають як систему негативних для відповідної суспільно-економічної формації та держави соціальних явищ, що детермінують злочинність як свій наслідок [1, с. 136]. Причому, як правило, під причинами розуміють ті явища, що безпосередньо породжують, відтворюють злочинність, а під умовами – яви-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ща, які хоча самі по собі й не породжують злочинність, але сприяють, інтенсифікують формування та дію причини. У багатьох підручниках і посібниках із кримінології чітко розмежовуються причини й умови злочинності [1, с. 139-142; 2, с. 57]. Про причини злочинності йдеться й у сучасній юридичній науці України [3, с. 79-81; 4, с. 144].

Однак такий підхід викликає заперечення, оскільки передбачає розуміння причин і умов як раз і назавжди чітко визначених явищ саме в такій якості. Тому слід погодитися з А.І Долговою, що насправді оцінка одних явищ як причин, а інших як умов має відносний характер [5, с. 216]. У різних злочинних проявах одне явище може виступати причиною або умовою. Недарма Т. Селлін під причиною злочинності розуміє обставини чи умови, які передували злочинній поведінці [6, с. 28]. Це, по суті, означає, що для вченого поняття причини й умови не наповнені різним змістом при поясненні злочинної поведінки. Недосконалість такої диференціації відображена й у роботах німецьких кримінологів Е. Бухгольца, Д. Лекшаса, Р. Хартмана [7, с. 91-95]. Подібну точку зору знаходимо у Б.Д. Овчіннікова, який вважає поділ причинних факторів на причини й умови також відносним, на підставі чого стверджує, що і соціальні фактори не можуть однозначно вважатися причинами злочинів [8, с. 44].

Очевидно, детермінанти конкретного злочину утворюють детермінанти злочинності певного виду. При цьому, злочинність як соціально-правове явище інтегрує в собі всі детермінанти, властиві різним видам злочинності й окремим злочинам.

Існує кілька класифікацій детермінант злочинності, проте основними, що дійсно відображають сутність цього явища, вважаємо три класифікації. По-перше, як зазначалося вище, детермінанти за рівнем функціонування поділяються на: злочинності загалом; окремих видів (груп) злочинів; окремих злочинів. По-друге, детермінанти злочинності за своїм змістом можуть бути поділені на соціально-політичні, економічні, психологічні, виховні, біологічні, географічні та ін. По-третє, за природою виникнення детермінанти злочинності окремі вчені пропонують поділяти на три категорії: об'єктивні, об'єктивно-суб'єктивні та суб'єктивні. Однак, розглядаючи ці категорії, автори об'єднують перші дві як такі, що не залежать від волі людей і тому не можуть бути усунуті відразу [9, с. 66]. Тому, на наш погляд, немає сенсу в такому поділі. Найбільш обґрунтованим вважаємо поділ детермінант злочинності на об'єктивні та суб'єктивні [10, с. 46].

Головними факторами злочинності у сфері економічної діяльності в нашій країні різними дослідниками останнього часу називалися переважно диспропорції економічного розвитку, невідповідність між економічними потребами й економічними можливостями їх задоволення, між інтересами розвитку окремих галузей економіки, між економічними інтересами окремих господарюючих суб'єктів, індивідуума та суспільства [11].

З усіх названих факторів загальної комплексної причини цього виду злочинності головним рушійним елементом, на наш погляд, була і залишається об'єктивно існуюча система протиріч між економічними інтересами та потребами кожної конкретної особи (групи осіб), суспільства й держави, іманентно притаманна будь-якій системі економічних відносин.

Для нинішньої України буде достатньо виправданим твердження, що економічна злочинність є не лише породженням поляризації населення за рівнем доходів, а самою сутністю економічної трансформації суспільства, спрямованої на повну деструктуризацію економічного й інтелектуального потенціалу нації на догоду окремим кланово-олігархічним групам. Проблема економічної злочинності в Україні – це не проблема тих, хто не працює та не навчається. Це проблема соціально-економічної політики держави, яка не створює можливості отримання доходу за рахунок трудової

активності та власної працездатності, а натомість відкрила широкий простір для кримінальних зловживань у сфері економічної діяльності. Тому й виїжджають українці за кордон, де нині їх працює, за різними підрахунками, від п'яти до семи мільйонів осіб.

Аналіз економічних факторів детермінації економічної злочинності дав змогу зробити висновок, що, незважаючи на поширену думку стосовно відносної бідності як основної причини цієї злочинності, бідність, якщо і є такою причиною, то не головною. Якби бідність була єдиною причиною такої злочинності, то досить важко було б пояснити, чому вона існує як в економічно розвинутих країнах, так і в тих, що розвиваються, чому злочини вчиняють як бідні, так і багаті. Разом з тим, результати аналізу формують висновок, що глибина диференціації населення за рівнем доходів впливає на рівень соціально-економічної напруженості в суспільстві та, відповідно, на рівень стабільності криміногенної ситуації. Таким чином, високий рівень економічної злочинності в багатьох випадках можна розглядати як причину майнової нерівності та соціально-економічної кризи, а не як її наслідок.

Окремої уваги заслуговує фінансова криза, що охопила багато країн світу і, зокрема, Україну. Хоча низка країн, переборюючи труднощі, пов'язані з проявами світової кризи, не фіксує поглиблення соціально-економічного рівня та криміналізації відносин, для України новітній період характеризується спадом виробництва, розбалансованістю економіки, зниженням життєвого рівня населення, продуктивності праці, поглибленням тінізації економічних відносин із посиленням кримінальної складової тощо. Фінансова криза остаточно загострила кримінальну ситуацію в країні, створивши ідеальні умови для розквіту економічної злочинності та криміналізації суспільства.

Саме тому логічним є висновок, що будь-яка система економічних відносин, незалежно від її політико-юридичної природи, в умовах кризового стану суспільства в силу іманентно притаманних їй протиріч розвитку й особливо їх загострення здатна породжувати економічну злочинність, оскільки визначає нерівні умови й можливості задоволення життєво важливих потреб та інтересів людини.

До цього слід додати втрату економіко-правових і моральних орієнтирів, законослухняної поведінки, атрофію почуття протесту проти протиправних засобів досягнення матеріального достатку. Це притаманне всім рівням соціальної ієрархії суспільства – від пересічних громадян до представників вищих ешелонів влади.

В історичному плані ринкова економіка довела свою життєздатність. Але вона породила високий рівень економічної злочинності, у тому числі в економічно розвинутих країнах. Ринкові економічні відносини ще більшою мірою відтворюють економічну злочинність, оскільки побудовані на первісно запрограмованій ідеології економічної нерівності, безробітті, отриманні прибутку будь-якою ціною та в максимально великих розмірах. Гонитва за багатством і прагнення до економічного благополуччя за будь-яку ціну, як іржа, роз'їдають морально-правові основи суспільства, культуру та духовний потенціал людей. Суспільство, що засноване на принципах ринкового індивідуалізму, у багатьох відношеннях має дегуманізуючий характер. Тому ті, хто нині вважають, що розвиток ринкових відносин в Україні – єдина панацея від пут адміністративно-командної системи, глибоко помиляються. Тим більше, що практика запровадження ринкових відносин у нашій країні призвела до використання труднощів перехідного періоду виключно для особистого збагачення переважно кримінальним шляхом. Особливістю розвитку ринкових відносин в Україні є те, що адміністративно-командна система управління економікою органічно вкоренилася внаслідок свого монопольного становища в перебудову її на ринкових началах. Це й призвело до кримінального симбіозу номенклатурно-ринкових

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

командних економічних відносин і зародків капіталістичних економічних відносин у нашому суспільстві.

Перехід до системи ринкових відносин в умовах неадекватного державного регулювання в кримінологічному плані є визначальним фактором зростання обсягів і тяжкості злочинів у сфері економіки. Дерегуляція економіки звела нанівець дію об'єктивних економічних законів і впродовж 13 років виступає як домінуючий криміногенний фактор. Висновок один – деградує економіка, деградує людина, деградує суспільство.

Наведені дані дають змогу констатувати, що входження в ринкову економіку породило досить гострі соціальні протиріччя між способом виробництва, який формується, і розподілом матеріальних благ, організаційно-господарськими рішеннями нової економічної політики держави й економічними потребами пересічного громадянина.

Окремої уваги потребують питання кримінологічного дослідження детермінант групової злочинності, яке повинно бути спрямоване, насамперед, на розкриття необхідних взаємозв'язків, що випливають із внутрішньої сутності та природи групової злочинності, які виявляються з певною частотою й закономірністю в певних умовах (явищах, процесах), що відіграють ту чи іншу роль у груповій злочинності.

Таким чином, детермінантами групової злочинності є основні детермінанти, які обумовлюють існування злочинності загалом. Це, зокрема, пояснюється тим, що практично кожний умисний злочин може вчинятися групою осіб. Відповідно, групова злочинність охоплює за змістом практично всі види умисних злочинів, у тому числі й економічних.

До об'єктивних детермінант, які обумовлюють і групову злочинність, слід відносити сукупність факторів, що впливають на злочинність у сучасному світі та повністю чи майже повністю не залежать від волі людей, але історично успадковані від попередніх епох, вони підтримують стан напруженості в суспільстві та сприяють злочинності. Слід зазначити, що оскільки злочинність як соціально-правове явище за своїм змістом є неоднорідною, то всі її прояви не можуть пояснюватися тими ж соціальними процесами та явищами.

Економічні фактори найчастіше трансформуються в соціальні. Тому, на нашу думку, на сьогодні можемо говорити не лише про економічну кризу в суспільстві, а й системну суспільну кризу. Економічні детермінанти впливають на поведінку людей не прямо, а опосередковано через певні соціальні явища. Дійсно, рівень економічного розвитку суспільства впливає на соціалізацію людини, оскільки визначає рівень життя членів українського суспільства. Кризові явища економіки супроводжуються зниженням життєвого рівня багатьох українських громадян, збільшенням кількості осіб, які живуть за межею бідності, а також осіб, які за будь-яких умов не бажають жити відповідно до рівня свого матеріального забезпечення.

В українському суспільстві склалися відносини, за яких особистість відчуває себе нерівною з іншою, що часто продукує злочинну поведінку. Як правильно зауважує А.Є. Мохова, суспільство знехтуваних людських прав неминуче розплачується високим рівнем злочинності [12, с. 48].

Зазначимо також негативне значення деяких сторін міграції. Учені констатують, що, крім етнічної й трудової, з'явилися бізнес-міграція, вимушена міграція та біженці [13, с. 6]. Серед осіб, які від'їжджають з України, чимало таких, що продовжують займатися злочинною діяльністю (у сфері економіки, фінансів, торгівлі) за кордоном. Крім того, матеріальна незабезпеченість, житлова та побутова невлаштованість, моральна спустошеність, агресивність осіб, які мігрували в Україну, часто штовхають їх на злочинний шлях. Таким чином, незаконна транзитна міграція та незаконне перебування іноземних громадян на території нашої держави негативно позначаються на криміногенній ситуації. Вона ускладнюється у зв'язку з появою нових видів злочинів,

що напряму пов'язані з діяльністю таких злочинних груп: незаконне переправлення осіб через державний кордон, підробка чи незаконне придбання закордонних паспортів і віз, неправомірне використання кредитних карток, валютні операції та ін. Злочинні групи з українців та іноземців, які займаються незаконним переправленням громадян Азії, Африки в країни Західної Європи, Скандинавії, Америки, використовують територію України як проміжний варіант. Нелегальна міграція має стійку тенденцію до зростання, поширюється діяльність злочинних груп із нелегального перевезення іноземців через територію нашої держави, зростає рівень наркоманії, контрабанди зброї, підробки документів, торгівлі людьми тощо.

Таким чином, поданий перелік об'єктивних детермінант злочинності підтверджує думку Ю.Д. Блувштейна про те, що науковий інтерес кримінологів повинен бути зосереджений не на пошуках специфічних причин злочинності, а на виявленні зв'язків, які ведуть від суперечностей суспільного розвитку до злочинності [14, с. 36]. Усі названі об'єктивні детермінанти відіграють суттєву роль у розвиткові як злочинності загалом, так і групової зокрема.

Друга група детермінант – суб'єктивні, внутрішні умови, що впливають на злочинність (у тому числі групову), пов'язані зі способом життя людей. Іноді їх визначають як суб'єктивні причини злочинності, тобто певні елементи соціальної психології, що виявляються у викривлених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях і правосвідомості осіб, які вчиняють правопорушення. Тобто, суб'єктивні детермінанти охоплюють усе особистісне, що залежить від конкретної людини: її свідомість, цінності, потреби, традиції, мораль, право тощо. До суб'єктивних детермінант відносять найрізноманітніше коло факторів.

Украй цінною та актуальною є думка Е. Феррі, висловлена на початку XX сторіччя стосовно того, що злочинність безсмертна доти, доки не зміняться моральні та ціннісні орієнтири людства. «З тих пір, як був кинутий в маси лозунг «збагачуйтесь», розвивається моральна хвороба крезоманія (манія багатства), яка примушує людей вважати гроші найвищою цінністю життя і неодмінною умовою щастя. Цінність кожної людини визначається не стільки тим, що вона є, скільки тим, що вона має…» [15, с. 180].

Очевидно, що поділ на об'єктивні й суб'єктивні детермінанти є певною мірою умовним, оскільки детермінанти, що є суб'єктивними, обумовлені як особистісно, так і зовнішніми факторами. Жодні зовнішні обставини не можуть бути визначальними причинами протиправного діяння, якщо вони не стали внутрішніми детермінантами людської діяльності. Тому є очевидним, що в чистому вигляді немає ні об'єктивних, ні суб'єктивних детермінант. Слід погодитися, що більшість із них мають об'єктивно-суб'єктивний характер із переважанням або об'єктивного, або суб'єктивного начала [9, с. 66].

Висновки

З огляду на викладене наголосимо, що названі детермінанти злочинності в Україні стосуються й групової злочинності. Хоча ми погоджуємося з науковцями, що «конкретний злочин, учинений групою», «конкретний вид злочинів, учинених групами» та «групова злочинність» – поняття не тотожні [16, с. 97]. Однак, загальне існує лише в окремому, через нього, тому поняття «злочинність» містить окремий вид (види) злочинів і конкретні злочини. Отже, злочинність включає в себе групову злочинність і злочини, що вчиняються групами осіб. Відповідно, перелічені вище загальні детермінанти злочинності включають в себе і детермінанти групової злочинності в Україні. Адже вищий ступінь узагальнення закладено в явищах і поняттях причин та умов злочинності в цілому, оскільки вони пов'язані із соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві загалом (насамперед, макроекономічними процесам), і тими, що позначаються на рівні та способі життя цілих макрогруп.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Список використаних джерел

1. Криминология / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.

2. Советская криминология. – М.: Юр. лит., 1966. – 320 с.

3. Курс кримінології: Загальна частина: у 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

4. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. – 736 с.

5. Криминология / под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Инфра М-Норма, 1997. – 784 с.

6. *Селлин Т.* Социологический подход к изучению преступности // Социология преступности (современные буржуазные теории). – М.: Прогресс, 1966. С. 27-38.

7. *Бухгольц Э., Лекшас Дж., Хартман Р.* Социалистическая криминология / Э. Бухгольц, Дж. Лекшас, Р. Хартман. – М.: Прогресс, 1975. – 272 с.

8. *Овчинников Б.Д.* Вопросы теории криминологии / Б.Д. Овчинников. – Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1982. – 80 с.

9. *Четвериков В.С.* Криминология / В.С. Четвериков. – М.: Инфра-М, 2001. – 160 с.

10. *Зелинский А.Ф.* Криминология. Курс лекций / А.Ф. Зелинский. – Харьков: Прапор, 1996. – 260 с.

11. Економічні злочини: попередження і боротьба з ними / за ред. А.І. Комарової та ін. – К.: НДІ «Проблеми людини», 2001. – Т. 25. – 820 с.

12. *Мохова А.Е.* О причинах и условиях роста преступности в России // Корни и причины преступности в России / под общ. ред. А.А. Петрова – М.: Проспект, 2001. – С. 47-51.

13. *Мозоль А.П.* Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні: Автореф. дис. к.ю.н.: 12.00.08 / А.П. Мозоль. – К., 2002. – 18 с.

14. *Блувштейн Ю.Д.* О причинной обусловленности преступности // Криминология и уголовная политика. – М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1985. – С. 33-36.

15. *Ферри Э.* Уголовная социология / Э. Ферри. – М.: Изд. В.М. Саблина, 1908. – 591 с.

16. *Прозументов Л.М.* Групповая преступность несовершеннолетних и основные направления ее предупреждения / Л.М. Прозументов. – Томск: Изд. Томс. ун-та, 2001. – 280 с.

Розділ 5

Актуальні проблеми психології

Попередження появи синдрому професійного вигорання у співробітника пенітенціарної служби (досвід зарубіжних країн)

Н.Г. Калашник
доктор педагогічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В.С. Сідак
доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

С.М. Лаптєв
кандидат економічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено особливостям психології та організації професійної діяльності працівників пенітенціарної служби, попередженню появи синдрому емоційного та професійного вигорання працівників інших «закритих» колективів (МНС, МВС, армія тощо).

Статья посвящена особенностям психологии и организации профессиональной деятельности сотрудников пенитенциарной службы, предупреждению появления синдрома эмоционального и профессионального выгорания работников других «закрытых» коллективов (МЧС, МВД, армия и т. д.).

This article is devoted to special characters of psychology and professional activity organization of penitentiary service staff. Also, in the article there is information, which is really actual for emotion and professional burn syndrome prevention of other "close" staffs (Ministry of Internal Affairs, army also).

Ключові слова: *професійне вигорання, синдром емоційного вигорання, превентивний засіб, попередження.*

Постановка проблеми

Людина, яка відповідає за виконання певних функцій держави, за справу, котрою займається, фахівців, які працюють під її керівництвом, інших осіб тощо, бере на себе величезний тягар. Ідеться про роботу в правоохоронних органах, у тому числі й пенітенціарній службі, по 12-16 годин на добу, або в добовому режимі, без вихідних і свят, повноцінного відпочинку. Це – неминучий «синдром професійного вигорання», що дає про себе знати через утому, нервозність, апатію та зниження працездатності. Проблема збереження особистості працівника є дуже актуальною для всіх країн. Не дивлячись на різницю у формах державного устрою, законодавстві та правовому регулюванні діяльності воєнізованих «закритих» колективів, проблеми професійного вигорання працівників, по суті, залишаються схожими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання попередження проявів професійного вигорання особистості не

оминули увагою науковці. Розробленням різних аспектів профілактики професійного вигорання займаються як вітчизняні вчені (В.В. Богословський, М.І. Єнікєєв, В.М. Синьов, С.І. Яковенко та інші), так і міжнародна наукова спільнота (В. Квін, У. Шааршмідт, А. Фішер та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Характерною особливістю досліджень є те, що вони розглядають професійне вигорання з точки зору загальних закономірностей психології та соціальної роботи, оминаючи професійну діяльність працівника пенітенціарної служби як провідний деструктивний фактор. Тому, невирішеною залишається ціла низка питань щодо організаційних заходів попередження професійного вигорання, їх доступності, а також методичного, адміністративного, соціального забезпечення процесу профілактики.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення міжнародного досвіду організації діяльності щодо попередження появи синдрому професійного вигорання у персоналу пенітенціарної служби та служб, що виконують схожі функції, у країнах світу, можливостей запозичення та напрямів його використання в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження

Підвищений інтерес до людини як суб'єкта трудової діяльності обумовив увагу дослідників до змін, що відбуваються з особистістю в процесі виконання професійних обов'язків. Домінантою у вітчизняній літературі, особливо радянського періоду, тривалий час залишалось визначення виключно позитивного значення трудової діяльності для розвитку особистості. Поява негативних психічних станів людини під час виконання службових обов'язків (стомлення, монотонність, стрес) вважалася невід'ємною частиною професійної діяльності, а подолання цих станів розглядалося як фактор, що загартовує особистість. Акценти профілактики спрямовувалися на ідеологічне усвідомлення важливості несення служби, а наявність негативних психічних станів розглядалась як прояв слабкості особистості. Комплексний вплив професійної діяльності на психічне та фізичне здоров'я людини в той період майже не досліджувався.

Починаючи з середини 80-х рр. XX ст. в зарубіжній (Б. Бас, У. Шааршмідт, А. Фішер та інші.), а згодом і вітчизняній (Г. Костюк, К. Маслач, В. Бойко, Є. Клімов, А. Щербаков, В. Крутецький, С. Максименко, Т. Яценко, Ю. Кулюткін, Н. Кузьмина, В. Кан-Калик та інші.) фаховій немедичній літературі з'явилося поняття «емоційне вигорання» (синонім – професійне вигорання, психічне вигорання), що розглядалося спочатку як аспект професійний деформації. З точки зору загальної психології, синдром емоційного вигорання включає в себе три основні складові:

- емоційне виснаження як почуття емоційної спустошеності й утоми, спричинене роботою;
- деперсоналізація як цинічне ставлення і байдужість до праці та об'єктів, результатів і наслідків праці;
- редукція професійних досягнень як виникнення у працівників почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху в ній [6].

Варто зазначити, що емоційне вигорання зазвичай вивчається на прикладі професій, «що допомагають» (психологи, лікарі, психотерапевти, соціальні працівники і т. д.), хоча трапляється він і в інших сферах професійної діяльності людини, особливо пов'язаних із ризиком для життя (військові, працівники правоохоронних органів, системи виконання покарань тощо) [7]. З точки зору сучасної соціальної психології, система виконання покарань акумулює практично всі необхідні умови для розвитку у працівників синдрому професійного та емоційного вигорання: з одного боку, ця професія належить до соціальної роботи, а з іншого – наявність чинника ризику в процесі виконання службових обов'язків.

Особливості роботи в установах пенітенціарної системи самі по собі є факторами розвитку негативних симптомів, що призводять згодом до формування синдрому вигоряння. Ідеться про такі соціально-психологічні чинники діяльності:

• зміст діяльності: робота із засудженими має суперечливий характер, оскільки пов'язана, з одного боку, з їх перевихованням і ресоціалізацією, а з іншого – із жорстким контролем їхньої поведінки та постійними контактами з кримінальною субкультурою, що сама по собі є закритою та суворо структурованою;

• особливість об'єкта впливу (клієнта): виховна робота із засудженими повинна будуватися в рамках особистісного підходу, що передбачає безоціночне ставлення до їх особливостей, минулого, сьогодення та майбутнього, а також зацікавленість у їхньому розвиткові та самореалізації. З іншого боку, практично в кожного з працівників пенітенціарної служби існує психологічний бар'єр, пов'язаний із безоціночним ставленням до засуджених (як будь-якому громадянинові суспільства, співробітникові пенітенціарної служби притаманне неприйняття злочину, що може проектуватися на того, хто його скоїв). Цей бар'єр у процесі виконання професійних обов'язків або ігнорується, або приховується – у будь-якому разі не знаходить свого адекватного вираження в професійній діяльності. У випадках, коли таке внутрішнє протиріччя проявляється, працівник уже не може виконувати свої обов'язки, оскільки втрачає одну з професійно важливих якостей – безоціночне ставлення та повагу до особи, яка знаходиться під його контролем, як до особистості, котра має людську гідність;

• часові параметри діяльності й обсяг роботи: підвищені навантаження, ненормований робочий день, понаднормова робота, повна або часткова відсутність відпочинку протягом робочого дня (обідньої перерви тощо), відмінність часового режиму роботи від загальноприйнятого (подобове чергування, робота у загальнодержавні свята та вихідні дні тощо) стимулюють розвиток вигорання.

Якщо вищевказані чинники стосувалися лише емоційної складової синдрому вигорання, то наступні, більшою мірою, стосуються професійної:

• характер відносин із колегами: рольові, визначені статутом, взаємини не дають змоги задовольнити потребу суб'єкта в саморозкритті, не припускають емоційно відкритого, довірливого спілкування на робочому місці, що суперечить самій природі людини. Окрім того, має значення й низький ступінь професійної самостійності та незалежності, необхідності самостійно приймати важливі, соціально значимі рішення. Також суперечливою є наявність у службовій вертикалі такого чинника, як зворотний зв'язок, відсутність якого спричиняє підвищення рівня емоційного та професійного виснаження співробітників і знижує їх самоефективність;

• відсутність спеціалізованих вищих навчальних закладів для працівників кримінально-виконавчої системи в Україні призводить до того, що певна кількість співробітників не обізнана з основами пенітенціарної служби, а тому не впевнена у власних професійних силах, що обмежує перспективи особистісного зростання в процесі виконання службових обов'язків;

Розвиткові цього стану у працівників кримінально-виконавчої служби також сприяє необхідність роботи в одному й тому ж напруженому ритмі, з великим емоційним навантаженням, особистісною взаємодією з важким щодо спілкування контингентом і відсутність належної винагороди за виконану роботу з боку суспільства (ідеться не лише про матеріальну винагороду, а й психологічну: низький соціальний статус професії, негативні відгуки про роботу в засобах масової інформації тощо), що змушує людину думати про свою роботу як про неважливу для суспільства.

Маючи багаторічний досвід міжнародного співробітництва у сфері пенітенціарної діяльності, можемо зазначити, що подібні проблеми характерні для

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

багатьох країн світу, тобто залишаються незмінними такі чинники, як: зміст службової діяльності, об'єкт впливу, часові параметри, особливий характер відносин у колективі, необхідність соціального схвалення професійної діяльності.

На сьогодні в зарубіжних країнах використовуються методи щодо попередження та нівелювання наслідків появи синдрому професійного вигорання у працівників пенітенціарної системи, які варто розглянути.

Зміна архітектурного простору перебування співробітників. Постійне перебування персоналу на території з певною специфічною архітектурою (замкнутий простір, відсутність краєвиду, архітектурних прикрас, монотонність кольорів, заґратовані вікна тощо) спричиняє прояви депресії у персоналу. Деякі європейські країни (Австрія, Голландія, Норвегія) вирішують цю проблему за рахунок будівництва в'язниць з ординарною архітектурою, що мають із часом, коли відпаде необхідність використання їх для утримання ув'язнених, органічно влитися в загальний стиль міста.

Питання зміни архітектурного простору є дуже актуальним та порівняно молодим, воно постало в останні два десятиріччя, із розвитком засобів відеоспостереження. Основною проблемою залишається протиріччя: як зменшити негативний вплив атмосфери специфічних в'язничних будівель на психічні процеси людини, щоб при цьому не постраждала система безпеки установ виконання покарань.

Слід зазначити, що до другої половини XVIII ст. в тюремній справі не існувало певного підходу до організації в'язничного простору. Для ув'язнення використовували будь-які підходящі приміщення. У Європі це найчастіше були всілякі оборонні споруди: вежі замків і фортець, а також складські приміщення (підвали монастирів і резиденцій високопоставлених осіб).

У кінці XVIII ст. в Пенсильванії вперше в історії людства перейнялися розробленням принципів організації тюремного простору, підвівши під це серйозну теоретичну базу. Було висунуто тезу про те, що мета тюремного ув'язнення – дати можливість людині на самоті подумати над своїми вчинками і розкаятися. Щоб забезпечити ув'язненим належне усамітнення і можливість сконцентруватися на власних думках і покаянні, було запропоновано передбачити для кожного з них окреме приміщення та нескладну роботу, яку можна було б виконувати в камері. Ця система, що отримала назву пенсильванської, у XIX ст. була дуже поширеною і позначилася на тюремній архітектурі світу [5, с. 65].

Майже одночасно з цією теорією було запропоновано інший дизайн в'язниці – паноптикон (від латинського panopticon – всевидячий), що є круглим тюремним корпусом, по колу якого розташовано однакові осередки-камери з великими заґратованими вікнами, що виходять назовні. Камери поділялися цільними стінами, забезпечуючи ізоляцію ув'язнених один від одного, а внутрішній отвір закривався ґратами, що давало можливість наглядачеві, пост якого розташовувався в центрі тюремного корпусу, постійно спостерігати за десятками камер по всьому периметру будівлі. Таке архітектурне рішення дозволяло значно скоротити персонал, підвищивши при цьому ефективність його роботи. Цей тип в'язниці поступово набув широкого поширення: в XIX – на початку XX ст. паноптикони були побудовані у Великій Британії, США, на Кубі. Нині діючих в язниць-паноптиконів практично не залишилося: вони були або закриті, або частково перебудовані.

У другій половині минулого сторіччя в західних країнах стали популярними виправні установи з мінімальним режимом спостереження (утримання) – щось середнє між традиційними в'язницями і російськими колоніями-поселеннями. На відміну від останніх, вони мають досить серйозну й ефективну охорону по периметру території, але ув'язнені живуть не в камерах, а в невеликих будівлях на п ять-сім одномісних камер,

об'єднаних спільними вітальнею та кухнею. Такі виправні установи особливо поширені в Австралії, де в традиційних в'язницях відбувають терміни лише рецидивісти та особи, які вчинили особливо тяжкі злочини [5, с 66-67].

Порівняно далекими від реорганізації тюремного простору залишаються країни Сходу. У Китаї переважають виправні табори, дизайн яких відрізняється від європейських аналогів малоповерховістю корпусів (не більше двох поверхів – так простіше виводити контингент на примусові роботи), у них практично відсутні одиночні та маломісні камери, передбачено потужну систему охорони (високий паркан по периметру, потрійне дротове огородження). Японські в'язниці, що вирізняються дуже жорстким, як для демократичної країни, тюремним режимом, здебільшого побудовані за пенсильванським принципом – це майже завжди одиночні камери у віяло- або хрестоподібних корпусах. Історично тюрмами в мусульманських країнах були ями, накриті ґратами (зінданами). Традиції зіндани збереглися на Близькому Сході донині. За даними правозахисних організацій, секретні підземні в'язниці є в іранському корпусі «Вартових ісламської революції» (напіввійськове формування, що стежить за суспільною мораллю і моральністю в цій країні). Але слід зазначити, що тюрми, котрі тільки будуються, сплановані вже не як специфічні в'язничні будівлі, а як багатопрофільні споруди [2].

Концептуальних і архітектурних контурів тюремне ув'язнення в Україні набуло лише у XVIII ст., після реформ Петра I. Барачна система, за якою побудовано більшість вітчизняних установ виконання покарань, характерна для країн пострадянського простору та є обґрунтованою лише стосовно утримання великої кількості людей на певній території. Останніми роками вживаються заходи щодо зниження негативного впливу такої організації простору на особистість як засуджених, так і персоналу (створення ділянок ресоціалізації з міні-парками чи зимовими садами), але суттєвих зрушень у цій сфері поки що немає, оскільки реорганізація в'язничного простору потребує значних коштів та перегляду нормативної бази, що регламентує питання режиму.

Яскравим прикладом переходу місць ув'язнення з однієї якості в іншу, на що орієнтовані нині країни Європи, може бути установа виконання покарань Лонгхольмен (Стокгольм, Швеція), яка в 1975 р. перестала бути місцем ув'язнення і на території якої у 1989 р. відкрито готель (у 2009 р. «Хостел Лонгхольм» визнано кращим готелем Стокгольма).

У Великій Британії проблему перебування персоналу в специфічному архітектурному просторі вирішили за рахунок пристосування під потреби пенітенціарної системи непрофільних будівель. Наприклад, в'язниця Сарк є кам'яним безлюдним островом, що патрулюється з води і на якому розміщено ряд будівель-одиночних камер. Її було відкрито в 1994 р. на територіях, що раніше належали чернечому ордену аскетів [9].

Найбільша в Болівії в'язниця Сан Педро, що розташована в столиці країни місті Ла Паз і розрахована на утримання півтори тисячі ув'язнених, побудована за принципом двох кілець, де менше кільце є вписаним у більше. Внутрішнє коло є для ув'язнених містом-поселенням з магазинами, ресторанами, перукарнями та навіть готелями. Стіни зовнішнього кільця, в якому знаходяться адміністративні будівлі, вищі, ніж стіни внутрішнього для зручності спостереження персоналу за життям ув'язнених. Адміністрація та персонал входять на територію внутрішнього кільця лише в разі повстання в'язнів. Усі конфлікти всередині поселення ув'язнені зазвичай вирішують між собою. Якщо їхні дії призводять до смерті в'язня, на територію внутрішнього кільця вводяться каральні загони (внутрішні війська), які в Болівії належать не до системи виконання покарань, а до армії [2]. Територіальне вирішення внутрішнього кільця в'язниці

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

як провінційного містечка та архітектурна побудова зовнішнього кільця як звичайної офісної споруди допомагає в боротьбі з проявами професійного вигорання персоналу та ресоціалізації засуджених. Таким чином мінімалізується негативний вплив специфічної архітектури на особистість.

Наближення атмосфери перебування персоналу в'язниці до звичайного життя. Як уже зазначалося, проводячи на робочому місці по 12-16 годин поспіль і відчуваючи всі особливості перебування у місці виконання покарань, персонал десоціалізується. Тому постає питання його ресоціалізації. Прикладом може бути Мадридська в'язниця Аранжеус. Ця установа є, мабуть, єдиною у світі, в якій передбачено «сімейні» камери, для утримання сімей з дітьми (якщо чоловіка/дружину ув'язненого також засуджено до позбавлення волі). Оминаючи ресоціалізаційний вплив на засуджених, зазначимо, що, усвідомлюючи певну утопічність сподівань на виправлення ув'язнених у такий спосіб, адміністрація установи вважає, що перебування в цьому блоці більше допомагає співробітникам, робить психологічний клімат в'язниці теплішим, попереджає агресію й упередженість щодо ув'язнених, базуючись на загальнолюдських сімейних цінностях, допомагає співробітникам як сімейним психологам для в'язнів неагресивним шляхом вирішувати проблеми у своїх сім'ях.

Фізичні вправи і творча діяльність. Ці види діяльності ми віднесли в одну групу, оскільки вони пов'язані з фізичними діями персоналу. Творча діяльність у цьому разі не належить до творчої самореалізації самої особистості, скоріше це фізичне залучення до творчих процесів навколо співробітників. Як засіб запобігання синдрому професійного вигорання ці процеси можуть мати два вектори:

1. Безпосередня спрямованість на співробітників і персонал в'язниці.

Крім звичних і для України обов'язкових фізичних тренувань, періодичних перевірок фізичного стану персоналу, футбольних та інших змагань між співробітниками, у деяких країнах спорт використовується як релаксуючий компонент. Показовим можна вважати досвід КНР, де ранок працівника виправної установи розпочинається з комплексу дихальних вправ, що дають змогу максимально заспокоїтися та сконцентруватися на робочому дні. Жоден співробітник не має права залишити територію установи після робочого дня, перш ніж буде проведено комплекс вправ для розслаблення та емоційного очищення. Обидва комплекси розроблено Загальнокитайською асоціацією Тайцзиюань (традиційна китайська дихальна гімнастика) та Ушу на замовлення Державного комітету КНР з питань виконання покарань. Тренування проводяться щодня для всіх співробітників зміни на закритому стадіоні за межами в'язниці (зазвичай, відноситься до її території, але розташований за основним периметром; практично завжди критий).

Цікавим є досвід Японії, де існують так звані кімнати агресії. Саме в такій звукоізольованій камері з постійним рівнем освітлення і температури (близько 18°С, адже низькі температури сприяють зниженню адреналіну в крові, що і призводить до вгамування негативних емоцій) працівник на самоті може випустити пару розбиваючи посуд, стріляючи по бляшанках, лупцюючи грушу, співаючи пісні тощо [3, с. 86]. Для використання цього досвіду в Україні треба врахувати психологічну готовність самого персоналу (як окремого співробітника, так і колективу в цілому) до такої релаксації.

2. Опосередкована спрямованість на персонал через ув'язнених.

В установі виконання покарань Цебу на Філіппінах в'язні всім складом танцюють під популярну музику, знімаються в кліпах разом із відомими співаками в якості масовки. Відеозйомки таких виступів нерідко потрапляють в Інтернет і стають мегапопулярними, як, наприклад, кліп Thriller, що зайняв п'яте місце в рейтингу Top 10 у категорії Viral Videos журналу Time. Також нерідкістю є зйомки масових сцен за участю ув'язнених для історичних та

інших фільмів, які замовляють і проводять місцеві й іноземні кіностудії. Продюсери справедливо вважають, що дешевше та надійніше змонтувати декорації на території в'язниці, ніж шукати акторів масовки й оплачувати їхні послуги [9]. Це відіграє велику попереджувальну роль у профілактиці та мінімізації проявів професійної деформації. По-перше, будь-яка увага з боку суспільства до установи, в якій працює співробітник, підвищує в очах персоналу значущість виконання службових обов'язків. По-друге, спільна творча діяльність персоналу (навіть якщо він лише охороняє або забезпечує організацію творчого процесу) та в'язнів зменшує внутрішній конфлікт співробітників у подоланні психологічного бар'єру, пов'язаного з безоціночним ставленням до засуджених.

В'язниця Церезо Четумал у Мексиці також є унікальною у своєму роді: у ній не зареєстровано випадків насильства ось уже протягом 10 років, а ув'язнені займаються рукоділлям і малюванням та продають свої вироби туристам. На території Церезо Четумал є боксерський ринг, і якщо між в'язнями виникають якісь розбіжності, вони можуть одягти боксерські рукавички й офіційно запросити один одного на бій [2].

Зміна роду діяльності. Як відомо, зміна роду діяльності є найкращим відпочинком: активізується увага, підвищується рівень інтересу, мотивація і т. д. Показовим може бути досвід Малайзії. Персонал в'язниці працює фіксованими групами-змінами, які можуть взаємозамінюватись у рамках суміжних службових обов'язків. Наприклад, зміна № 1 охороняє периметр, зміна № 2 проводить огляд відвідувачів та посилок, зміна № 3 здійснює нагляд усередині приміщення. Зміни міняються функціональними обов'язками щомісяця [2]. Завдяки такій схемі роботи, співробітники, по-перше, не відчувають монотонності під час виконання службових обов'язків, по-друге, краще розуміють проблеми колег, по-третє, можуть спробувати себе в різних професійних ролях.

Залучення до світової культурної спадщини та розширення світогляду. У КНР та інших країнах Сходу (Індія, Малайзія, Філіппіни) в'язниці традиційно розташовуються за межами населених пунктів, співробітників доправляє на місце роботи спеціальний автобус. Під час таких поїздок усе більш популярним стає прослуховування творів класики (музики та літератури); практикується читання так званих незакінчених оповідань: їдучи на роботу співробітники слухають початок і зав'язку сюжету (зазвичай це детективна історія), а на зворотному шляху, після того, як усі розкажуть свою версію закінчення розповіді, прослуховують оригінальне закінчення твору. Вважається, що такі читання сприяють емоційному розслабленню співробітників, а також встановленню в колективі хороших взаємин.

Висновки

На жаль, нині в Україні мало уваги приділяється питанням виконання професійних обов'язків працівниками пенітенціарної служби. Увага суспільства, правозахисних організацій тощо сконцентрована на пошуках недоліків у системі роботи служби, проблемах ув'язнених. Журналісти та мас-медіа зайняті пошуком гарячих фактів, сенсацій, забуваючи про людей, які щодня ризикують власним життям та здоров'ям, виконуючи свої професійні обов'язки заради безпеки та спокою суспільства.

До перспектив у здійсненні заходів щодо профілактики професійного вигорання персоналу належать: створення служби соціально-психологічного супроводу діяльності персоналу; організація та проведення протягом зміни несення служби так званих релаксаційних хвилинок (дихальна гімнастика, помірне фізичне навантаження – гімнастика); перегляд та раціональна організація використання праці персоналу; періодичне проведення освітніх програм; створення системи заходів щодо заохочення творчої діяльності працівників тощо.

Викладені в цій статті шляхи про-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

філактики синдрому професійного вигорання, окрім організації в'язничного простору, не потребують особливих грошових вкладень та можуть застосовуватися у вітчизняній пенітенціарній службі.

Список використаних джерел

1. *Агаларзаде А.З., Волков В.Н., Шишков С.Н.* Неотложная психиатрия в деятельности пенитенциарных учреждений по ресоциализации осужденных // Биологическое и социальное в личности преступника и проблемы ее ресоциализации. – Уфа, 1994. – С. 140 –142.

2. *Алексеев А., Васильева А., Шкуратова О.* Тюрьмы мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.dm-b.ru/articles/694.html

3. *Алферов Ю.А.* Международный пенитенциарный опыт и его реализация в современных условиях: сб. лекций. – М.: РИПК МВД РФ, 1994. – 125 с.

4. *Бочарова В.Г.* Педагогика социальной работы / В.Г. Бочарова. – М., 1994.

5. *Бурцев А.Н.* Типы учреждений по исполнению уголовных наказаний в виде лишения свободы в Европе // Судебная и правоохранительная системы: проблемы и перспективы развития в современной России: Материалы V Межрегиональной научно-практической конференции (10 ноября 2006 года). – Екатеринбург, 2007. – С. 64-68.

6. Емоційне вигорання / упоряд. В. Дудяк. – К., 2007. – С. 128.

7. *Иванникова Н.Н.* Синдром менеджера или профилактика профессионального выгорания / Н.Н. Иванникова. – М., 2010. – 208 с.

8. *Корнюшина Р.В.* Зарубежный опыт социальной работы в тюрьме // Социальная работа. – 2008. – № 4 (апрель). – С. 53-54.

9. *Сорочинов М.* Самые необычные тюрьмы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.dm-b.ru/articles/521.html

Адаптація до професійної діяльності: соціально-психологічний аспект

В.В. Кондрюкова
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто поняття, практичне значення, основну мету та завдання адаптації персоналу. Визначено фактори, що впливають на процес її проведення.

В статье рассмотрены понятие, практическое значение, основная цель и задачи адаптации персонала. Определены факторы, влияющие на процесс ее проведения.

In the article it is considered concept, practical value, primary purpose and tasks of adaptation of personnel. Noted factors which carry out influence on the process of its lead through.

Ключові слова: *адаптація, персонал, індивідуальні якості.*

Постановка проблеми

Ринкові перетворення в Україні викликали об'єктивну необхідність подальшого розвитку теоретичних і методико-прикладних засад утворення та функціонування дієвих систем управління персоналом із урахуванням особливостей розвитку приватного бізнесу, стану та динаміки ринку праці, що й обумовлює актуальність теми. Проблема професійного становлення працівника в будь-якому трудовому колективі та його успішна адаптація до умов праці вимагають особливо уважного ставлення. Керувати адаптацією можна, але лише на основі знання особливостей цього процесу, динаміки механізмів, специфіки формування адаптивних характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням менеджменту персоналу присвячено праці вітчизняних та зарубіжних учених: Т.Ю. Базарова, А.П, Бовтрука, А.Я. Кібанова, А.І. Кочеткова, Є.В. Маслова, М.Х. Мескона, Ф. Хедоури, В.О. Храмова, Ю.А. Ципкіна та інших. Проблема адаптації в різних її аспектах досліджувалася досить широко. Зокрема, ще З. Фрейд акцентував увагу на психологічних механізмах захисної адаптації людини в середовищі. Г. Айзенк розглядав поведінковий підхід до адаптації. Два її механізми: асиміляцію та акомодацію, досліджував Ж. Піаже. Також великим внеском у вирішення проблеми адаптації стали праці М. Альберта, П. Бєлкіна, С. Бочарова, М. Джаманової, Л. Карамушки, А. Леонтьєва, Р. Немова, Л. Орбан-Лембрик, О. Садовнікової, Г. Солодової, В. Солоніної, Є. Таранової та інших. Ці автори розглядали загальні та спеціальні аспекти адаптації кадрів незалежно від галузі й умов їх професійної діяльності.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині існує багато літературних джерел, які висвітлюють проблему адаптації персоналу, однак, навіть у разі наявності ґрунтовних знань, методик та правил проведення адаптаційних заходів, вони можуть не дати ефективних результатів, якщо не буде враховано конкретні особистісні якості працівника, соціальні, психологічні, педагогічні та інші чинники, що обумовлюють процес адаптації на конкретному підприємстві.

Формулювання цілей статті

Основною метою статті є характеристика одного з етапів роботи з персоналом, що здійснює істотний вплив на підтримання кадрової безпеки, яка є складовою частиною єдиної системи економічної безпеки комерційної структури.

Виклад основного матеріалу дослідження

В умовах економічної та соціальної нестабільності, жорсткої конкуренції, зміни механізму господарювання, переходу на самофінансування все більше осіб стикаються з необхідністю зміни професії, підприємства чи трудового колективу. На перший погляд, ця обставина повинна бути позитивною для підприємців, які знаходяться на стадії організації чи розширення власного бізнесу та шукають досвідчених спеціалістів. Але реалії сьогодення свідчать, що навіть ретельно відібрані за допомогою психологів фахівці через деякий час можуть залишити колектив. Причиною таких випадків дуже часто стає відсутність або погана організація процесу адаптації.

Серед деяких керівників побутує хибна думка, що досвідчений спеціаліст, який має достатньо розвинуті професійні та особистісні якості, зможе самостійно адаптуватися в будь-якій організації. Але керівники не враховують мотивацію та очікування працівника, і якщо вони не співпадуть із побаченим у перші дні, то кошти, спрямовані на заходи підбору робітників, виявляться витраченими марно.

Інші керівники вважають, що високої зарплати достатньо, аби працівник міцно тримався за роботу і намагався самостійно пристосуватися до неї. Але досвід практичної роботи автора статті свідчить, що, по-перше, далеко не завжди мотивація людини спрямована лише на отримання високих прибутків. Опитування 100 респондентів, які мали бажання працювати в банківській сфері на посадах менеджера, помічника керівника, операціоніста, охоронця, дало змогу розподілити найбільш значимі сторони обрання місця роботи і провідні мотиви таким чином (за кількістю):

– можливість реалізувати свої здібності та набути досвіду практичної роботи;

– перспектива професійного зростання;

– можливість працювати в хорошому колективі;

– отримання соціального захисту;

– гідна зарплата

– свобода та самостійність у роботі;

– творчий характер діяльності.

Такий розподіл свідчить, що розрахунок керівників, які вважають, що розмір заробітної плати зможе замінити адаптацію, не виправдовується.

По-друге, деякі працівники дійсно залишаться працювати в колективі, навіть за умови відсутності процесу адаптації. Але такі випадки не завжди свідчать про відповідність очікувань робітника та професійних реалій. Іноді людині дуже потрібні гроші, і вона згодна стерпіти будь-які неприємності, як-то: необлаштованість або відсутність робочого місця, розподілу функціональних обов'язків, непривітний колектив та інше. Але чи можна покластися на такого працівника?

Будь-який керівник повинен розуміти, що незадоволений працівник – це міна уповільненої дії, і при звільненні такого співробітника, можливо, втратою коштів на його працевлаштування не обійдеться. У книзі «Благонадійність і лояльність персоналу» К.В. Харський зазначив, що більше половини працівників, приблизно 53%, зізнаються, що здійснювали крадіжки на робочому місці, а сума завданого збитку становила приблизно 400 доларів [2]. Не складно підрахувати збитки керівника, який не вважає за потрібне здійснити якісну адаптацію кожного працівника на новому місці роботи.

Адаптація – одне з найбільш широко використовуваних понять, зміст якого, на думку фахівців різних напрямів досліджень, інтерпретується дуже широко. Однозначного визначення поняття «адаптації» немає. Першими її почали вивчати біологи. У це поняття вони вкладали загальну властивість живих організмів, живої матерії пристосовуватися до змін оточуючого середовища. Існує багато видів адаптації: соціальна, професійна, особистісна, соціально-психологічна тощо. Але будь-який із видів базується не лише на пасивно-пристосувальних, а й на активно-перетворюючих зв'язках людини з навколишнім середовищем і становить нерозривну

єдність тих чи інших форм зв'язку. При цьому, під адаптацією мається на увазі й відповідний процес, і його кінцевий результат, виражений у стані адаптованості людини до нових факторів середовища. Це дає змогу говорити про соціальну адаптацію як про взаємодію двох адаптивно-адаптуючих систем.

Адаптованість науковцями [1; 2; 3] розглядається як здатність до адаптації, що передбачає такі психологічні та психофізіологічні особистісні якості, які дозволяють оволодіти професійною діяльністю з найменшими затратами часу і сил, налаштованість на виконання професійних обов'язків, чутливість до колективних цілей, здатність до входження в систему професійних, соціальних та міжособистісних взаємин.

Якщо ми говоримо про виробничу адаптацію, то це – багатомірний процес, який включає в себе:

- пристосування працівника до умов праці та колективу, змісту праці, соціального середовища;
- пізнання норм і традицій, прийнятих на підприємстві;
- оволодіння професійними навичками та вміннями;
- формування деяких професійно-важливих якостей особистості;
- розвиток стійкого, позитивного відношення працівника до своєї професії.

Адаптація працівника до підприємства може бути активною, коли він впливає на колективні норми, цінності, форми взаємодії тощо для того, щоб змінити їх та пристосувати до своїх потреб, та пасивною, коли немає прагнення впливати на середовище.

Виробнича адаптація – це процес двосторонній: з одного боку, він полягає у введенні особи в нове для неї предметно-речове та соціальне середовище (адаптація людини до роботи); з іншого – це процес пристосування керівництвом підприємства умов праці та її мотивів до цілей, потреб і норм поведінки працівників (адаптація роботи до людини). Це передбачає організацію робочих місць згідно з вимогами ергономіки; гнучке регулювання ритму та тривалості робочого часу; розподіл функцій і конкретних завдань відповідно до особливостей та здібностей працівників; індивідуальні системи стимулювання тощо [6].

За характером новизни для працівника виробнича адаптація може бути первинною – при первинному входженні працівника у виробниче середовище, та вторинною – при зміні робочого місця, зі зміною професії чи без неї.

За змістом виробнича адаптація містить кілька складових:

1. Психофізіологічна адаптація – пристосування до нових психофізіологічних і психологічних навантажень, фізіологічних умов праці, до яких відносяться санітарно-гігієнічні умови, зручність робочого місця, монотонність професійних дій, зовнішні фактори впливу (шум, освітлення, вібрація тощо). Результатом вдалої психофізіологічної адаптації працівника є зменшення втомлюваності, пристосованість до високих фізичних навантажень і т. ін.).

2. Професійна адаптація – повне й успішне оволодіння новою професією, звикання (пристосування) до змісту й характеру праці, її умов, організації. Цей вид адаптації виражається в певному рівні оволодіння професійними знаннями, навичками та вміннями, у формуванні деяких професійно необхідних якостей особи, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії. Крім цього, вона передбачає постійне вдосконалення трудових здібностей (професійних навичок, додаткових знань, навичок спілкування тощо).

3. Соціально-психологічну адаптацію – пристосування особи до відносно нового для неї соціуму, тобто введення особи в колектив як рівноправної, прийнятої всіма його членами в систему взаємовідносин колективу з його традиціями, нормами життя, ціннісними орієнтаціями; пристосування особи до соціального оточення в колективі, традицій і неписаних норм колективу, до стилю роботи керівників, особливостей ділових і міжособистісних відносин, що склалися, та до соціальних позицій

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

окремих членів колективу.

4. Суспільно-організаційна адаптація – освоєння новими членами трудового колективу організаційної структури підприємства, системи управління та обслуговування виробничого процесу, режиму праці та відпочинку.

5. Культурно-побутова адаптація – передбачає підтримання новими членами трудового колективу традицій і цінностей підприємства.

Процес виробничої адаптації складається з декількох стадій (рис. 1).

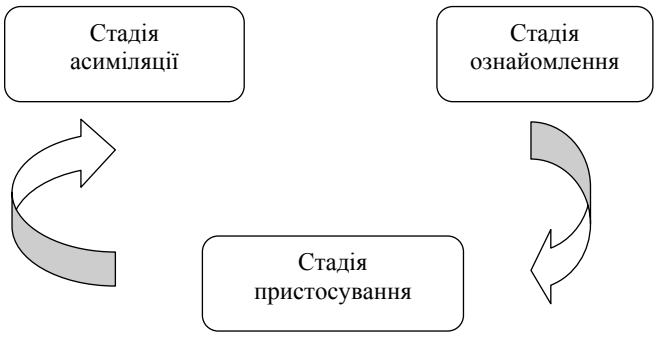

Рис. 1. Процес виробничої адаптації

На стадії ознайомлення працівник отримує інформацію про нову ситуацію в цілому, критерії оцінки різних дій, норми поведінки. Стадія пристосування передбачає переорієнтування робітника, визначення головних елементів нової системи цінностей. Але на цій стадії працівник ще продовжує зберігати більшість своїх принципів. На стадії асиміляції здійснюється повне пристосування людини до середовища, її ідентифікація з новою групою, тобто особисті цілі ототожнюються з цілями трудової організації підприємства.

Треба зазначити, що під час адаптації не лише новий працівник пристосовується до організації, а й остання (в особі членів колективу), у свою чергу, пристосовується до нової людини. І від того, наскільки успішним буде цей процес, багато в чому залежить подальша продуктивність як нового співробітника, так і його колег.

У процесі планування заходів виробничої адаптації кожному керівникові потрібно враховувати, що її успішність залежить від багатьох факторів, основними з яких є:

- правильно організований процес відбору кадрів, що дасть змогу підібрати працівників, імовірність успішної адаптації яких до факторів виробничого середовища є найвищою;
- характер і зміст трудової діяльності;
- рівень організації та умови праці;
- соціально-психологічний клімат у трудовому колективі;
- професійна структура колективу;
- розміри заробітної плати та наявність соціального захисту;
- стан трудової дисципліни;
- стан робочого місця працівника;
- правила трудового розпорядку тощо.

З метою поліпшення процесу адаптації нових співробітників до умов праці, керівникам підприємств будь-якої власності доречно запланувати та провести такі заходи:

1) визначити одного з працівників відділу кадрів відповідальним за проведення процесу адаптації нових співробітників;

2) скласти та затвердити типовий план проведення певних заходів, спрямованих на адаптацію нових працівників;

3) скласти списки досвідчених співробітників, які за своїми професійними й особистісними якостями можуть бути наставниками;

4) проводити професійно-психологічну підготовку наставників до відповідної діяльності;

5) проводити індивідуальні бесіди керівника і наставника з новим працівником;

6) залучати психолога до консультативної роботи стосовно адаптації, проведення рольових ігор, спрямованих на підвищення рівня згуртованості колективу.

При підборі наставників слід враховувати, що від їхніх особистісних якостей та вмінь залежить якість проведен-

ня процесу адаптації, особливо важливими є схильність до домінування, емпатія, вміння довести свою точку зору тощо. Але характерною особливістю наставника повинна бути його авторитетність, що включає в себе:

- соціальний статус;
- приналежність до референтної групи;
- наявність певних професійних заслуг, досвіду; ореол популярності;
- позитивну думку співробітників як про високоморальну справедливу людину і т. д.

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що адаптація необхідна для того, аби скоротити час, який зазвичай потрібен новому співробітникові для того, щоб освоїтися на новому місці та працювати з максимальною віддачею. Система адаптації вигідна як керівництву компанії, так і новому працівникові.

Грамотно розроблена система адаптації дасть змогу людині, яка прийшла у новий колектив, почуватися комфортніше, а керівництву отримати від неї максимальну віддачу в роботі.

Список використаних джерел

1. *Базарова Т.Ю., Еремина Б.Л.* Управление персоналом / Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – М. : Академия, 2008. – 224 с.

2. Благонадежность и лояльность персонала / К.В. Харский. – СПб. : Питер, 2003. – С. 38-41.

3. *Кибанов А.Я.* Основы управления персоналом: учебник / А.Я. Кибанов. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 29-45.

4. *Володина Н.* Адаптация персонала. Российский опыт построения комплексной системы / Наталья Володина. М. : Эксмо, 2009. – 240 с.

5. *Корнелиус Н.* HR менеджмент. Поиск, подбор, тренинг, адаптация, мотивация, дисциплина, этика / Неларин Корнелиус. – пер. с англ. – Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2005. – 520 с.

6. Менеджмент персоналу: навч. посіб., вид. 2-ге, без змін / В.М. Данюк, В.М. Петюх, С.О. Цимбалюк та ін.; за заг. ред. В.М. Данюка, В.М. Петюха. – К. : КНЕУ, 2006. – 398 с.

Психологічна характеристика правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування

О.І. Кудерміна
кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри юридичної психології, Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу теоретичних засад вивчення психологічних особливостей працівника правоохоронних органів як суб'єкта професійного спілкування.

Статья посвящена анализу теоретических основ изучения психологических особенностей сотрудника правоохранительних органов как субъекта профессионального общения.

This article analyzes the theoretical foundations of the study of psychological characteristics of a law enforcement officer as the subject of professional communication.

Ключові слова: *професійне спілкування, правоохоронець, функції спілкування.*

Постановка проблеми

Правоохоронець як елемент системи суспільних та професійних зв'язків є носієм сукупності соціальних системних якостей, що генеруються в процесі його життєдіяльності в суспільстві та професійному середовищі. У зазначеній системі суб'єкт правоохоронної діяльності підпадає під дію законів детермінації природних та суспільно-історичних чинників професійної активності. «Друга природа» (соціальна та професійна обумовленість якостей суб'єкта) набувається шляхом входження в широкий простір соціальних відносин, притаманних правоохоронній діяльності (за аналогією з терміном «соціальна душа» К. Маркса). Водночас, правоохоронна діяльність належить до тих видів діяльності, що визначаються, насамперед, системою взаємозв'язків «людина – людина». Сутність її зумовлюється багатоваріативністю професійних завдань, вирішення яких безпосередньо залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників перебігу процесу професійного спілкування. Спілкування, як поліфункціональна дефініція, вплетене в усе різноманіття правоохоронної діяльності, якій іманентна соціальність: забезпечення правопорядку реалізується в умовах соціальної взаємодії та має безпосередній вплив на перебіг соціальних процесів у суспільстві. Вказане визначає наскрізний характер проблеми спілкування для аналізу психологічних особливостей правоохоронця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Людина як суб'єкт спілкування розглядається в психологічній науці неоднозначно, що обумовлюється, насамперед, приналежністю вченого до певної наукової школи та змістом дослідницьких завдань, які ним вирішуються. Серед знакових досліджень цієї проблеми, на нашу думку, необхідно відзначити праці О.М. Леонтьєва, М.І. Лісіної, Г.М. Андрєєвої, М.М. Обозова, О.О. Бодальова, Б.Ф. Ломова, Г.О. Ковальова, Дж. Міда, Е. Берна, А.У. Хараша, Д. Картрайта, П. Танненбаума, Д. Тібо и Дж. Келлі, А.В. Петровського, М.М. Бахтіна, В.С. Біблера та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Використовуючи наявний у науці розподіл якостей на матеріально-структурні, функціональні та системні, Б.Ф. Ломов вважає, що «в дослідженні психічного виявляються не тільки функціональні характеристики, але й модус системної якості» [1, с. 79]. Ми зазначали, що правоохоронець виступає елементом соціаль-

ної та професійної систем. У просторі кожної з них існують зв'язки та відносини суб'єкта правоохоронної діяльності з оточуючими, що забезпечують необхідні умови для існування, розвитку та здійснення професійної діяльності. Приналежність його до зазначених систем визначають, насамперед, соціальні ознаки правоохоронця. На думку Б.Г. Ананьєва, у характеристиці людини як суб'єкта соціально-психологічний аспект особистості є найбільш вираженим. Оскільки особистість виступає в декількох іпостасях: «вона – об'єкт та суб'єкт історичного процесу, об'єкт та суб'єкт суспільних відносин, суб'єкт та об'єкт спілкування, нарешті, що є особливо значущим, суб'єкт суспільної поведінки – носій моральної свідомості» [2, с. 52]. Зазначене дає нам змогу зробити певні висновки, а саме: системною якістю суб'єкта правоохоронної діяльності виступають його соціальні ознаки; соціально-психологічний аспект особистості правоохоронця визначає його професійну приналежність; прояв соціально-психологічного аспекту особистості правоохоронця набуває особливого значення в руслі його статусно-рольової функції як представника держави та суб'єкта суспільної поведінки; однією з позицій розгляду соціальних ознак працівника правоохоронних органів є аналіз його особливостей як суб'єкта професійного спілкування. Вищенаведене потребує, на нашу думку, певного уточнення авторської позиції – зазначені соціальні ознаки, соціальні якості та соціально-психологічні аспекти суб'єкта правоохоронної діяльності ми тлумачимо в широкому сенсі, а саме: як внутрішні підвалини його зовнішньої соціальної представленості в процесі професійного спілкування.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення теоретичних засад дослідження психологічних особливостей правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сукупність конкретних якостей та властивостей особистості, що розкривають її сутність як суб'єкта спілкування, визначається науковцями по-різному. Наприклад, М.І. Бобнева акцентує увагу на значущості, насамперед, соціально-психологічних властивостей особистості, наділяючи їх ознакою «вторинності» (порівняно з «базовими» – загальнопсихологічними властивостями та якостями особистості) [3]. Науковець зазначає, що ця група властивостей є неоднорідною, у ній можна виділити ряд підгруп, а саме:

- перша включає властивості особистості, що забезпечують розвиток та використання соціальних здібностей (соціальної перцепції, уяви, інтелекту);
- друга складається з властивостей, що формуються в процесі взаємодії членів групи та в результаті її соціального впливу (конформність, довіра та інші властивості, що обумовлюють прийняття особистістю загальних для учасників групи ціннісних орієнтацій та установок);
- третя група містить більш загальні властивості, пов'язані з соціальною поведінкою та позицією особистості (соціальна активність, відповідальність, готовність допомогти іншому, схильність до співробітництва);
- четверта включає соціальні властивості особистості, пов'язані з загальнопсихологічними та соціально-психологічними (схильність до авторитарного чи демократичного способу дій і мислення, догматичного чи відкритого ставлення до проблем).

У дещо іншому ракурсі К.В. Вербова та Г.В. Парамей [4] визначають соціально-психологічні властивості особистості як суб'єкта спілкування. Вони розрізняють у структурі особистості такі здібності: здатність розуміти внутрішній світ іншої людини (рефлексія); здатність ототожнювати себе з іншим (ідентифікація); здатність співчувати іншому (емпатія); здатність до ініціативного та гнучкого впливу на партнера по спілкуванню (динамізм); здатність володіти собою (емоційна стійкість).

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Наприклад, Е.В. Руденський [5] пропонує визначати вектори особливостей особистості суб'єкта спілкування шляхом оцінки таких складових:

- типологічної;
- статусної;
- диспозиційної;
- функціональної;
- технологічної.

На основі визначення особливостей кожної складової, на думку автора, можна сформулювати психограму суб'єкта спілкування.

Л.Б. Молоканов [6] вважає, що базисними чинниками успішності професійного спілкування суб'єкта в професіях типу «людина – людина» виступають ступінь інтересу до іншого та рівень домінантності. Науковець вважає, що перший визначає предмет професійного спілкування суб'єкта. При вираженому інтересі до іншого спілкування будується на основі (чи з урахуванням) «внутрішньої картини» стану партнера по спілкуванню, його власної Я-концепції, його суб'єктивного сприймання себе та свого стану; при слабо вираженому інтересі до іншого – на «зовнішньому» матеріалі для партнера (загальних законах комунікативної взаємодії, нормах, принципах, техніках, об'єктивних симптомах). Чинник домінантності впливає на міру відповідальності (вона прямо пропорційна ступеню прояву чинника), покладеної на спеціаліста, за вибір цілей взаємодії та засобів їх досягнення.

Зазначені чинники, на нашу думку, не можуть виступати критеріями оцінки особливостей правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування, тому що: по-перше, професійне спілкування правоохоронця первинно базується на домінантності суб'єкта в процесі взаємодії (саме на правоохоронця держава покладає відповідальність за вибір засобів та умов спілкування); по-друге, професійне спілкування працівника спрямоване на вирішення завдань правоохоронної діяльності, що базуються первинно на зацікавленості до об'єктивних чинників поведінки об'єкта, а суб'єктивна оцінка їх останнім вважається допоміжним фактором.

Узагальнення існуючих у науковій літературі підходів до визначення особистісних якостей та властивостей суб'єкта професійного спілкування засвідчує, що вони, як правило, не дають змоги визначити специфічні особливості, притаманні саме правоохоронцю, враховуючи функціональне навантаження його професійного спілкування. На нашу думку, вирішення зазначеної проблеми можливе шляхом аналізу та трансформації відповідно до особливостей правоохоронної діяльності функцій суб'єкта професійного спілкування.

Продуктивне розроблення проблеми класифікації функцій відображене в роботах Б.Ф. Ломова. У них здійснено спробу класифікації основних функцій спілкування, у тому числі виділено два ряди функцій на різних засадах. Перша група включає три класи функцій: інформаційно-комунікативну, регулятивно-комунікативну та афективно-комунікативну; друга – обумовлюється іншою схемою та включає організацію сумісної діяльності, пізнання людьми один одного, формування міжособистісних відносин. Виходячи із зазначеного, можна припустити притаманність успішному правоохоронцю розвиненої емоційно-вольової сфери особистості, вмінь сприймати, передавати та розуміти комунікативні сигнали тощо.

Дослідження, проведені А.А. Брудним [7], дають змогу визначити такі функції спілкування:

- інструментальна – полягає в тому, щоб організувати правоохоронну діяльність шляхом передачі суб'єктом інформації, суттєвої для виконання об'єктом певних дій;

- синдикативна – функція об'єднання, завдяки якій спілкування має на меті зміцнення спільності між правоохоронцем та об'єктом професійного спілкування (наприклад, у ході взаємодії оперуповноваженого з негласним помічником);

- самовираження – зорієнтована на контакт індивідів, на їх взаєморозумін-

ня (у ході правоохоронної діяльності реалізується шляхом розуміння й ідентифікації цілей суб'єктом та об'єктом, психологічних особливостей один одного тощо);

- трансляційна – функція передачі конкретних способів діяльності, оцінних критеріїв і програм, реалізація якої є обов'язковим елементом професійного спілкування правоохоронця з урахуванням правової регламентації його діяльності.

Водночас, більшість науковців пов'язують реалізацію суб'єктом наведених функцій зі ступенем розвитку, насамперед, операційних здібностей, тобто рівнем сформованості комунікативних умінь і навичок, та обумовлюють успішність реалізації наведених функцій ступенем оволодіння комунікативними психотехніками.

Найбільш концептуальною та тією, що відповідає наведеним вище вимогам, на нашу думку, є класифікація функцій суб'єкта спілкування, розроблена В.М. Панфьоровим [8]. Окрім визначених Б.Ф. Ломовим функцій спілкування, В.М. Панфьоров пропонує включити до класифікації ще три основних функції, а саме: емотивну, конативну та креативну. Таким чином, можна говорити про наявність шести основних функцій правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування: комунікативної, інформаційної, когнітивної, емотивної, конативної, креативної. Кожна з них не втрачає самостійності в процесі професійного спілкування правоохоронця та може стати домінуючою залежно від змістового контексту взаємодії. Водночас, науковець обґрунтовує наявність ще трьох функцій у структурі людини як суб'єкта спілкування (психічної, соціально-психічної, соціальної). Ідеться про властивості правоохоронця, які включаються в процес спілкування у вигляді психічних відправлень як функцій мозку, соціально-психологічних явищ як функцій людських відносин, соціальних проявів людини як функцій суспільно-трудової життєдіяльності. Перший рівень горизонтального розгляду (класифікація психічних функцій) по шістьох основних функціях правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування свідчить про своєрідність їх структурної організації. У цілому, цей ряд у процесі спілкування набуває змісту функцій-засобів, що розкривають індивідуальні психічні потенції правоохоронця як суб'єкта спілкування та психічні механізми процесу професійного спілкування. Другий рівень горизонтального аналізу (класифікація соціально-психічних функцій) розкриває процес міжособистісної взаємодії, який є джерелом психологічних якостей особистості як суб'єкта взаємозв'язку, взаємопроявлення, взаємопізнання, взаємовідношення, узгодження взаємодії, взаємовпливу. Тобто людина виявляє властивості своєї особистості, що породжуються спілкуванням та слугують цьому процесові: колективізм, авторитетність, дипломатичність, комунікативність, чуйність тощо. За межами контакту правоохоронця з іншими людьми у нього таких властивостей немає. Цей ряд функцій набуває значення функцій-засобів, що певною мірою характеризують особливості стилю суб'єкта професійного спілкування. Доречним буде зазначити, що саме реалізація цього ряду функцій правоохоронців як суб'єктів спілкування становить для них певні труднощі.

Розгляд третього рівня структури функцій (соціальних) ґрунтується на положенні, що професійне спілкування правоохоронця спрямоване на вирішення, перш за все, завдань правоохоронної діяльності та скероване соціальними потребами суспільства. У зв'язку з цим, професійне спілкування правоохоронця виконує визначені соціальні функції, до яких включено зовнішні цілі спілкування. Важливим, на нашу думку, в контексті зазначених проблем, є акцентування уваги на тому, що в професійному спілкуванні правоохоронця існує чітка визначеність соціальних функцій. Вони обумовлюються статусно-рольовими позиціями суб'єкта та об'єкта правоохоронної діяльності. У процесі професійного спілкування правоохоронець завжди

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

виступає в строго визначеному нормами права соціальному контексті, що детермінується системою його відносин із суспільством, державно-правовими інституціями, посадовими особами, окремими громадянами. Такі відносини обумовлені об'єктивно заданою йому соціальною роллю (оперативного працівника, слідчого). Узагальнення поглядів науковців (Г.М. Андрєєвої, Л.П. Буєвої, І.С. Кона) на поняття «соціальної ролі» дає змогу зазначити, що в ньому відображається: фіксація певної позиції, яку займає правоохоронець у системі суспільних відносин; суспільна необхідність діяльності правоохоронця як різновиду соціальної діяльності та способу його поведінки; функція та нормативно схвалений зразок очікуваної суспільством поведінки правоохоронця. Зазначене дозволяє припустити, що горизонталь соціальних функцій-цілей має в професійному спілкуванні правоохоронця специфічні особливості, оскільки працівник міліції в ході реалізації правоохоронної діяльності відіграє жорстко регламентовану нормами права соціальну роль. Водночас, як зазначає В.В. Романов [9], виконання юристом визначеної йому суспільством та державою соціальної функції залежить від двох чинників: по-перше, обумовлюється характером загального відношення оточуючих до носіїв цієї функції; по-друге, – індивідуальним стилем реалізації конкретним юристом заданої ним неперсоніфікованої соціальної функції. Цей стиль здійснення правоохоронної діяльності є своєрідним діапазоном можливостей суб'єкта залежно від його індивідуальних властивостей, мовних, поведінкових, характерологічних особливостей, позитивно чи негативно впливає на хід та розвиток професійного спілкування. Наведене дає змогу припустити, що до функцій-цілей правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування відносяться усвідомлення себе як елемента професійної спільноти, наслідування кращих зразків професійного досвіду, формування професійної самосвідомості тощо.

На думку В.М. Парфьонова, як ще одну засаду класифікації функцій людини як суб'єкта спілкування, необхідно використовувати внутрішню логіку проблем, що неминуче вирішуються особою в процесі спілкування. Вона знаходить своє відображення в гносеологічній формулі спілкування та припускає послідовну залежність явищ: людина – канал – знак – значення – смисл – відношення – поведінка – особистість. Цей ланцюжок визначає проблемні моменти процесу спілкування, що виникають у контексті всіх рівнів взаємодії правоохоронця з об'єктами діяльності з диференціюванням їх відповідно до основних функцій суб'єкта спілкування. За поглядами Е.В. Руденського [5] (які ми повністю поділяємо), усі функції вертикального рівня (комунікативна, інформаційна, когнітивна, емотивна, конативна, креативна) нанизуються в процесі реального спілкування людини на ланцюжок послідовності практичного рішення проблем «людина канал – знак – значення – смисл – відношення – поведінка – особистість». Зазначене припущення обґрунтовує наше звернення в подальшому дослідженні до основних змістових та функціональних характеристик гносеологічної формули професійного спілкування правоохоронця.

Висновки

Подана аналітична схема є варіантом класифікації функцій правоохоронця як суб'єкта спілкування та дає змогу узагальнити більшість явищ людської психіки згідно з логікою їх функціонування в процесі спілкування. Це дозволяє більш точно розробити предметний зміст психологічних особливостей суб'єкта професійного спілкування, диференціювати наукові підходи до комплексної програми їх вивчення, систематизувати механізми їх формування, феноменологію професійного спілкування в правоохоронній діяльності, проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між окремими особистісними якостями та властивостями суб'єкта професійного спілкування.

Список використаних джерел

1. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.

2. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды: т. 1: в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – 232 с.

3. *Бобнева М.И.* Социальная психология личности / М.И. Бобнева, Е.В. Шорохова. – М. : Наука. – 344 с.

4. *Вербова К.В., Парамей Г.В.* Психодиагностика склонностей и способностей к педагогической деятельности / К.В. Вербова, Г.В. Парамей // Вестник МГУ, Серия 14 «Психология». – 1990. № 2. – С. 60 – 66.

5. *Руденский Е.В.* Социальная психология: курс лекций / Е.В. Руденский. – М. : ИНФРА – М., Новосибирск: НГАЭиУ, 1997. – 224 с.

6. *Молоканов М.В.* Двухмерное пространство моделей коммуникативного взаимодействия / М.В. Молоканов // Вопросы психологии. – 1995. № 5. – С. 51 – 61.

7. *Брудный А.А.* О проблеме коммуникации / А.А. Брудный // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука. – 1975. – С.165 – 183.

8. *Панферов В.Н.* Классификация функций человека как субъекта общения / В.Н. Панферов // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8. № 4. – С. 51 – 60.

9. *Романов В.В.* Юридическая психология: учебник / В.В. Романов. – М. : Юрист, 1998. – 488 с.

Позитивний соціально-психологічний клімат як засіб профілактики конфліктів у педагогічному колективі

І.А. Сорока
здобувач,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
Сингаївська І.В.

У статті розглянуто можливі причини виникнення конфліктів у педагогічних колективах та основні типи поведінки людини в конфліктній ситуації. Охарактеризовано позитивні та негативні ознаки соціально-психологічного клімату організації. Проаналізовано чинники, що сприяють запобіганню виникнення конфліктів.

В статье рассмотрены возможные причины возникновения конфликтов в педагогических коллективах и основные типы поведения человека в конфликтной ситуации. Охарактеризованы позитивные и негативные стороны социально-психологического климата организации. Проанализированы факторы, способствующие предотвращению возникновения конфликтов.

This article reviews possible reasons of conflict appearance in pedagogical team and main styles of behaviour in a conflict situation. It characterizes positive and negative features of socio-psychological climate of an organization and analyses the factors which influence the prevention of conflicts.

Ключові слова: *соціально-психологічний клімат, конфлікт, запобігання конфліктам, тип поведінки в конфліктній ситуації.*

Постановка проблеми

Конфліктність сучасного українського суспільства обумовлює не лише теоретичний, а й практичний інтерес до проблеми вибору стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях. Загальна схема психологічного аналізу конфлікту передбачає вивчення особистісних детермінант поведінки людини під час конфлікту, а це вимагає більш чіткого визначення тих факторів, що спричиняють вибір особистістю відповідних стратегій поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тематика, пов'язана з соціальними конфліктами, була закритою в Радянському Союзі до середини 80-х рр. XX ст. Активне включення конфліктології до навчальних планів різних спеціальностей розпочалося лише у 1995-1996 роках.

Американський учений Кеннет Еварт Боулдінг був прихильником того, що конфлікти є необхідними для повноцінного розвитку суспільства. У дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів (Н.В. Крогіус, В.І. Ілійчук, К.Томас, Р. Кіпніс, С. Шмідт, І. Вілкінсон, К. Джонас, Б.Х. Мінчер) розглядається поведінка під час конфлікту, її стилі, що реалізуються через окремі тактики. Така поведінка може змінюватися залежно від ситуації та індивідуальних якостей опонента.

У працях Л.О. Петровської (1977), Н.В. Грішиної (1981), Л.Е. Орбан-Лембрик (1992), В.О. Сосніна (1994), В.І. Ващенко (1997), Є.В. Єгорової (1997) конфліктна поведінка розглядається як перманентна риса особистості, що детермінується взаємодією суб'єктивних і об'єктивних чинників.

Свої характерні особливості мають конфлікти, що виникають у педагогічних колективах. Проблемі управлінсь-

ких та педагогічних конфліктів в освітніх закладах присвятили свої роботи багато вітчизняних авторів, зокрема, Ф.М. Бородкін, Л.М. Карамушка, Н.М. Коряк та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наукове розкриття поняття конфлікту має важливе теоретичне та практичне значення. Дослідження у цій галузі є надзвичайно актуальними, особливо нині, у період розбудови самостійної Української держави, коли причин для виникнення конфліктів є чимало.

Тому важливою проблемою залишається вивчення ступеня детермінованості конфліктної поведінки особистості психологічними чинниками та оволодіння знаннями, необхідними для регулювання конфліктів у педагогічних колективах із урахуванням їх сучасної специфіки.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд можливих причин виникнення конфліктів у педагогічних колективах, основних типів поведінки людини в конфліктній ситуації, а також аналіз впливу позитивного соціально-психологічного клімату організації на запобігання конфліктам.

Виклад основного матеріалу дослідження

Найбільш характерною рисою трудового колективу є спільність цілей усіх його членів. Як відомо, колектив може працювати ефективно за умови, що забезпечено розуміння основних цілей його членами, їх взаємодія та взаємодопомога в процесі роботи, активність та ініціатива в процесі виконання обов'язків. Велике значення мають налагоджені зв'язки та взаємовідносини між групами людей, об'єднаних громадськими, професійними, віковими, персональними інтересами з урахуванням особливостей характеру, здібностей, темпераменту, рівня матеріальних і духовних потреб. Працьовитий дружний колектив завжди вирізняється здоровим психологічним кліматом [6].

На психологічний клімат у колективі значний вплив мають такі фактори, як: узгодженість дій працівників, розвиток дружніх контактів, характер керівництва, відносини між керівником та підлеглими тощо. Несумісність потреб, мотивів і цілей діяльності, психічного складу та персональних інтересів призводять до суперечностей і конфліктів. Немає організацій без конфліктів, але важливо, щоб конфлікт не був руйнівним.

Існує багато визначень конфлікту. Психологічний словник подає його як «протиріччя, що важко вирішується, пов'язане з гострими емоційними переживаннями» [5, с. 161]. Н.В. Грішина розглядає конфлікт як «усвідомлену перешкоду в досягненні мети спільної діяльності, як реакцію на ґрунті несумісності характерів, відмінності культурних основ і потреб» [1].

Будь-який конфлікт розпочинається з конфліктної ситуації, до якої входять учасники конфлікту (опоненти) та об'єкт конфлікту – об'єктивна причина, через яку опоненти вступають у боротьбу. Початком конфлікту є інцидент – дія, спрямована на виникнення конфлікту.

Таким чином, схему конфлікту можна зобразити так: конфліктна ситуація – інцидент – конфлікт. Під час інциденту одна зі сторін діє всупереч інтересам іншої. Якщо їй відповідають тим самим, конфлікт із потенційного переростає в реальний.

Основні групи конфліктів та причини їх виникнення в педагогічному колективі можуть бути такі:

- конфлікти через інформацію – відсутність, дефіцит інформації; відмінності в її інтерпретації;
- конфлікти інтересів – розбіжність виробничих, особистих інтересів;
- конфлікти, викликані особливостями спілкування – емоції, стереотипність мислення, відсутність зворотного зв'язку, негативна поведінка;
- організаційно-структурні конфлікти – нерівність щодо влади та авторитету, відсутність необхідного часу, інші чинники, що гальмують співробітництво;

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

• конфлікти систем цінностей – відмінності критеріїв поведінки, розбіжності в цілях та ідеалах тощо.

Запобіганню виникнення конфліктів сприяють зважена кадрова політика (добір і розстановка кадрів із урахуванням їх професійних, психологічних якостей); авторитет керівника, передумовою якого є його компетентність, організованість, чесність, вимогливість, уболівання за спільну справу; позитивні традиції як додаткові норми соціальної регуляції поведінки, які потрібно всіляко заохочувати, пам'ятаючи, що, ставши самоціллю, вони перетворюються на консервативний чинник; об'єктивне оцінювання, диференційоване стимулювання праці співробітників, що є своєрідним виявом вдячності керівника підлеглому, визнанням його надійності й відданості справі; соціально-професійне навчання, що сприяє розкриттю творчих, інтелектуальних, моральних можливостей працівників; зміцнення неформальних відносин в організації; підтримання стабільного складу колективу [4].

Одним із чинників успішної діяльності організації є стан міжособистісних відносин, за якого на одному полюсі є позитивний психологічний клімат, на іншому конфліктна ситуація, що дезорієнтує групу, погіршує діяльність організації.

Соціально-психологічний клімат якісний аспект міжособистісних відносин, що виявляється в сукупності внутрішніх (психологічних) умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності та всебічному розвиткові особистості.

Часто використовують синонімічні поняття «психологічний клімат», «морально-психологічний клімат», «психологічна атмосфера» тощо.

Соціально-психологічний клімат в організації може бути позитивним чи негативним.

До ознак позитивного соціально-психологічного клімату належать:

• взаємодовіра та висока взаємовимогливість у групі;

• ділова критика;

• вільне висловлювання власної думки;

• відсутність тиску керівників на підлеглих;

• достатня поінформованість працівників про цілі та завдання організації;

• задоволеність працею та належністю до групи;

• вміння взяти на себе відповідальності за стан справ у групі тощо.

Ознаками негативного соціально-психологічного клімату є:

• дезінтеграція групи;

• нечітко визначені права та обов'язки членів організації;

• відсутність чітко налагодженої системи комунікації;

• наявність проблем адаптації до умов організації тощо.

Якість і продуктивність праці в колективі залежать не лише від організації діяльності, оснащеності, умов, а й від рівня групового розвитку, міжособистісних відносин, психологічної сумісності, згуртованості, стилю керівництва. Часто високі результати забезпечують товариська взаємодопомога, дружелюбність, взаємовиручка, переважання позитивних емоцій, простота у відносинах тощо.

Соціально-психологічний клімат колективу виявляється у взаєминах, що формуються на основі об'єктивних і суб'єктивних зв'язків між людьми. Адже за безпосередніх контактів усі зв'язки між працівниками набувають емоційного забарвлення, що визначається ціннісними орієнтаціями, моральними нормами, особистими інтересами. Емоційний настрій є наслідком розвитку певних психічних станів у трудовій діяльності, які виникають не під впливом умов та особливостей діяльності, а під впливом міжособистісних відносин [4].

За допомогою методу соціологічного опитування для оцінки агресивності у відносинах А. Асингера [3, с. 276] нами було проведено обстеження працівників педагогічних колективів навчальних закладів (ВНЗ, шкіл, мовних курсів) України. Тест А. Асингера дає змогу виявити, чи є людина достатньо ко-

ректною у відносинах з колегами та чи легко з нею спілкуватися. У результаті дослідження встановлено: 35 % респондентів «надзвичайно миролюбні» у відносинах, що може свідчити про нестачу впевненості у своїх силах та можливостях; 75 % опитаних «помірно агресивні», у них достатньо самовпевненості та честолюбності.

Згідно з методикою К. Томаса і Р. Кілмена [3, с.270], можливі п'ять основних типів поведінки людини в конфліктній ситуації: конкуренція, уникання (втеча), пристосування, співробітництво, компроміс (рис. 1).

Така поведінка спрямована на пошук рішення, що задовольняло б інтереси всіх сторін. Співробітництво є мудрим підходом до розв'язання проблеми, найпродуктивнішою стратегією та стилем поведінки у конфліктних ситуаціях.

Отримані результати свідчать про те, що у колективах із високим рівнем соціально-психологічної культури сфера ділових конфліктів відокремлена від особистих. Викладачі, маючи педагогічну та психологічну освіту, а також досвід роботи у колективі, високу культуру, намагаються зрозуміти один одного (позицію та логіку опонента)

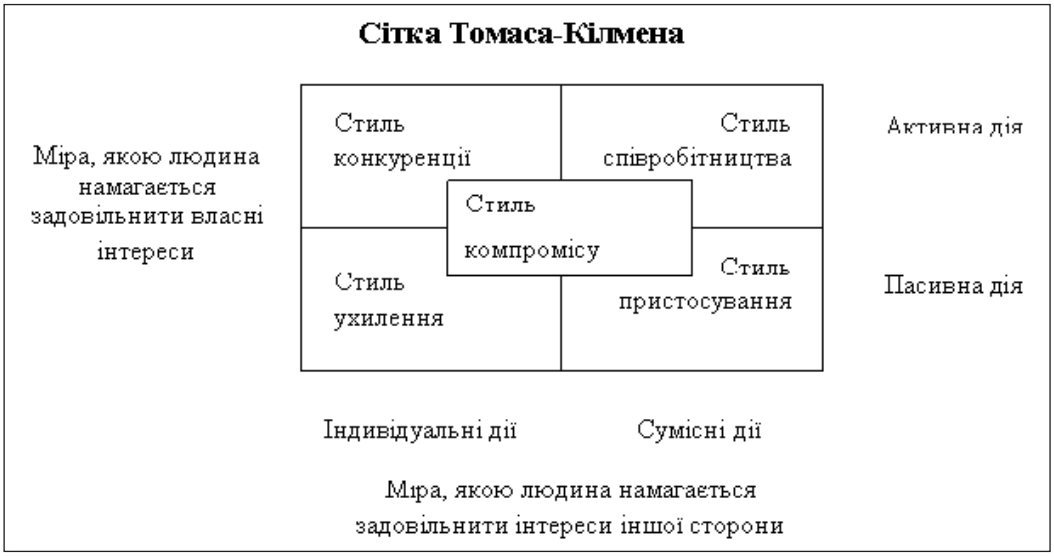

Рис. 1

У результаті проведення дослідження із застосуванням тесту К. Томаса, нами виявлено, що члени педагогічних колективів, зазвичай, обирають такі типи поведінки в конфліктній ситуації: уникання – 55 % опитаних. Цей тип поведінки зазвичай використовується, якщо проблема, що виникла у колективі, не надто важлива, не вартує витрачання сил на її розв'язання та не торкається принципових аспектів діяльності. Компроміс у конфліктній ситуації обирають 35% викладачів. Це свідчить про те, що сторони усвідомлюють неможливість одночасного досягнення бажаного. Співробітництво обирають 10% членів педагогічного колективу. і знаходять оптимальний варіант вирішення потенційного конфлікту, не доводячи його до реального; або виходять на реальний конфлікт без зайвих зіткнень, з економією своїх душевних сил та опонента. Це явище називають «гуманізацією конфлікту» [2, с. 204].

Висновки

Отже, за природою конфлікт – це соціальне явище. Суспільство не може існувати і розвиватися без конфлікту, оскільки він виявляє протиріччя цінностей, інтересів, потреб; внутрішньоособистісні та міжособистісні суперечності, зіткнення позицій та амбіцій різних індивідів. Знання особливостей стилів

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

поведінки учасників конфліктної взаємодії дає змогу передбачити їхні можливі реакції та запобігти небажаним наслідкам.

При виникненні конфліктних ситуацій викладач повинен уміти ефективно використовувати кожен із названих стилів поведінки в конфліктній ситуації та свідомо робити той чи інший вибір, ураховуючи конкретні обставини, природу конфлікту та можливі наслідки.

Чим вищий рівень моральної культури людей, їх здатність усвідомлювати конфліктні ситуації, тим менше міжособистісних конфліктів у колективі, ефективніше їх вирішення в інтересах спільної справи.

Список використаних джерел

1. *Гришина Н.В.* Психология конфликта. 2-е изд. / Н. В. Гришина. — СПб. : Изд. дом «Питер», 2008. – 544 с.

2. *Кайдалов Д.П.* Психология единоначалия и коллегиальности: вопросы теории и практики взаимодействия руководителя и коллектива / Д.П. Кайдалов, Е.И. Суименко. – М. : Мысль, 1979. – 254 с.

3. *Карелин А.* Большая энциклопедия психологических тестов / А. Карелин. – М. : «Эксмо», 2007. – 410 с.

4. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Психологія управління : навчальний посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 567 с.

5. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. – М., 1983. – 494 с.

6. Труд руководителя: учебное пособие для руководителей / под ред. проф. Карпухина Д.Н. – М.: Экономика, 1978. – 320 с.

Особливості сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності

О.А. Філь
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В.В. Корсакевич
старший викладач кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Стаття містить результати експериментального дослідження особливостей сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності.

Статья содержит результаты экспериментального исследования особенностей восприятия конкуренции персоналом высшего учебного заведения частной формы собственности.

The article contains results from experimental research devoted to peculiarities of competition's perception by college's within private form of property personnal.

Ключові слова: *конкуренція, сприйняття конкуренції, експериментальне дослідження, персонал вищого навчального закладу приватної форми власності.*

Постановка проблеми

У нинішньому суспільстві конкуренція є глобальним явищем (Г.Л. Азоєв, М. Портер, [1; 6]) та невід'ємним фактом (О.О. Романовська [8]) у житті сучасної людини.

Особливої актуальності проблема конкуренції набуває серед освітян, адже вона є достатньо розповсюдженою та пронизує всі сфери їх життєдіяльності (О.А. Філь, 2010 [14]):

- професійну (конкуренція за можливість кар'єрного зростання серед учасників конкурсу на заміщення вакантної посади в організації/відділі; увагу керівництва; за хороші групи/класи; педагогічне навантаження; у ситуації кадрових ротацій, скорочення штату, зміни керівництва, підвищенні за посадою; між організаціями/відділами за клієнтів, винагороди та ін.);

- сімейну (між чоловіком і жінкою за підхід у вихованні дітей, матеріальний внесок у фінансове забезпечення родини; право користування матеріальними благами (машина, гроші та ін.); між батьками та дітьми за увагу до себе, пріоритет покупок; між дітьми за право бути найкращим, мати кращі речі);

- спортивну (за фаворитизм між командами; всередині команд за статус кращого гравця та ін.);

- особисте життя (між чоловіками за жінку; між жінками за чоловіка; між друзями та ін.);

- інші сфери життя.

Як і будь-яке явище, конкуренція містить, як мінімум, дві наступні позиції (за О.А. Філь, 2009):

– позитивні сторони – розглядаються в «+» контексті:

• як рушійна сила розвитку суспільства;

• двигун прогресу;

• можливість розкрити свої потенції та здібності;

• рух уперед;

• стимул для вдосконалення і саморозвитку та ін.

– негативні аспекти – розглядаються в «–» контексті:

• жорстка боротьба за право бути кращим;

• відвойовування своєї перемоги;

• важке змагання за отримання певних винагород (влади, переваги, привілеїв);

• боротьба за місце під сонцем;

• змагання за свій шмат пирога.

Як показують результати теоретич-

ного аналізу проблеми, власного досвіду емпіричних досліджень [3], на жаль, саме другий аспект превалює в літературі (здебільшого, до 2000-их рр.) та практиці.

Домінування негативного контексту конкуренції в сучасному суспільстві вже само по собі, на нашу думку, налаштовує людину на її сприйняття як жорсткої взаємодії, здебільшого з негативними проявами; формує агресивне ставлення до конкурентів та орієнтацію на використання жорстких засобів заради власної перемоги.

Відповідно, сформованість у суспільстві неоднозначного, як правило, негативного ставлення до конкуренції та певна психологічна неготовність до ситуації конкурентної взаємодії (боязкість конкуренції, неадекватна поведінка її учасників та ін.) обумовлює важливість підготовки особистості до здійснення ефективної конкуренції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми конкуренції розглядаються, здебільшого, в працях низки економістів, зокрема, Г.Л. Азоєва [1], М. Портера [6], А. Сміта [9], Й. Шумпетера [15]; Д.Ю. Юданова [16] та інших науково-практичних розробках.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Суттєву увагу в контексті здійснення конкурентної взаємодії як важливої умови забезпечення конструктивних професійних відносин, як передумови більш ефективної співпраці в організації, слід, на нашу думку, приділити вивченню особливостей сприйняття конкуренції персоналом загалом і зокрема викладацьким складом вищого навчального закладу приватної форми власності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз результатів експериментального дослідження особливостей сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для вивчення особливостей сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності доцільно, на нашу думку, особливу увагу приділити аналізові саме феномена «конкуренція» як однієї зі складових явища «конкурентоздатність».

Аналіз літератури дає можливість виокремити підходи, у рамках яких здійснюються дослідження феномена «конкуренція» (від пізньолатинського «concurrentia» – «стикатися»).

1. Економічний підхід, у межах якого конкуренція розглядається, наприклад, як боротьба між товаровиробниками за більш вигідні умови виробництва та збуту товарів, отримання щонайвищого прибутку [8]. Варто зазначити, що конкуренція і конкурентна боротьба є головним змістом функціонування економічної системи, яка базується на ринкових механізмах. Особливо важливим є факт бажаності конкуренції для ринку та вияви різноманітних позитивних ефектів конкурентної боротьби.

2. Біологічний підхід розглядає конкуренцію як боротьбу між особинами одного або різних видів за існування [8; 17].

3. Соціальний підхід аналізує конкуренцію як суперництво, боротьбу за досягнення кращих результатів на будь-якому терені [8].

4. Психологічний підхід, який був запропонований у лабораторії організаційної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України з 2002 року в рамках дослідження проблеми конкурентоздатності організацій [3; 7; 11-14]. Так, відповідно до цього підходу конкуренція розглядається як явище не лише з економічним підґрунтям, спрямоване на отримання найвищого прибутку або перемоги в спортивних змаганнях задля отримання призового фонду та інших виявах, а як явище з достатньо вагомим психологічним підґрунтям. Одним із можливих пояснень психологічної основи конкуренції Л.М. Карамушка та О.А.Філь [7] вбачають звернення до психологічних потреб

особистості, прикладом якої, як один із можливих варіантів, може виступати теорія психологічних потреб (за А. Маслоу). Відповідно до такого підходу можна говорити про те, що в основі конкуренції лежить необхідність суб'єктів (особистостей, груп, організацій та ін.) задовольняти власні потреби.

Таким чином, базуючись на вищенаведених аргументах, ми пропонуємо розглядати конкуренцію з точки зору психологічного підходу як психологічну взаємодію суб'єктів (особистість, група, організація, країна, континент), спрямовану на досягнення однаково/одночасно значущих цілей/власних потреб:

- фізіологічних;
- потреб у безпеці та захисті;
- соціальних;
- потреби в повазі;
- потреби в самовираженні.

Важливо при цьому говорити про те, що ідентифікація актуальних власних потреб та потреб інших учасників конкурентної взаємодії, а також пошук способів їх задоволення може значною мірою сприяти ефективності та результативності конкуренції для всіх її учасників.

З метою розуміння специфіки вияву конкуренції саме серед конкретних професійних категорій і в рамках конкретних типів організацій, а також, ураховуючи практично повну відсутність реальних даних щодо її сприйняття, вияву та інших аспектів її життєдіяльності на вітчизняному просторі, вважаємо за необхідне саме експериментальним шляхом вивчити, насамперед, те, як на вербальному рівні представники науково-викладацького складу вищого навчального закладу приватної форми власності висловлюють власне ставлення до такого неоднозначного та багатовекторного явища, як конкуренція. Це є важливим також тому, що від власної установки працівника організації щодо конкуренції залежить активність або пасивність його професійної діяльності, а також ставлення до партнера по конкуренції, що значною мірою відображається на певних типах професійних міжособистісних відносин, ефективності роботи ВНЗ та й корпоративної культури організації в цілому.

Організація дослідження. У рамках здійснення наукового дослідження психологічних особливостей конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності нами було проведено спеціальний пілотний експеримент в одному з приватних університетів м. Києва, спрямований на вивчення особливостей сприйняття конкуренції персоналом.

Вибірка. У дослідженні брали участь 67 представників науково-педагогічного складу, серед яких 20 осіб представляли різні рівні управління університету та 47 осіб – викладацький персонал.

Методика дослідження. У рамках наукового дослідження психологічних особливостей конкурентоздатності нами було розроблено спеціальний комплекс діагностичних методик (О.А. Філь, В.В. Корсакевич, 2011), серед яких одним із змістовних діагностичних блоків (усього 7) був блок «Конкуренція в діяльності організації». З нього в статті буде висвітлено відповіді учасників дослідження лише на одне із завдань. Для їх обробки було застосовано якісний метод – метод контент-аналізу. Як показали отримані дані, конкуренція розуміється як багатовекторне та неоднозначне явище.

Так, учасникам пропонувалося продовжити речення «Конкуренція для мене – це ...» (наведено висловлювання учасників дослідження):

- «виклик, стимул для змін, удосконалення»;
- «битва амбіцій, боротьба за першість»;
- «змагання»;
- «спосіб показати, на що ти здатен»;
- «це не для мене»;
- «такий стан, коли успіхи одного суб'єкта провокують іншого суб'єкта на досягнення такого ж або вищого рівня успіху»;
- «перемога»;
- «двигун роботи над собою»;

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

• «стимул (поштовх) для вдосконалення, саморозвитку, до дії» (7 визначень);

• «рух уперед»; «рівняння на кращих»;

• «боротьба, нікому не потрібне витрачання часу»;

• «суперництво»;

• «показати, у чому ти кращий»;

• «протиборство, яке знищує ефективність»;

• «ненормальні відносини для колективу»;

• «метод удосконалення»;

• «змагання, у якому виграє найкращий»;

• «коли людина краще виконує роботу»;

• «змагання, на яких фінішну стрічку може розірвати не одна особа»;

• «поштовх до самовдосконалення (якщо це тільки здорова конкуренція);

• «норма»;

• «бажання взяти краще від конкурентів»;

• «головний біль»;

• «необхідність удосконалення, робота над собою»;

• «можливість(?..) підвищити свій професійний рівень»;

• «спосіб досягнення найкращого результату»;

• «профдіяльність, у якій успіхів досягає найкращий»;

• «намагання бути кращим, проявляти такі якості, які відсутні або недостатні у інших»;

• «спосіб змагання, так званий драйв, тобто рух у правильному напрямку»;

• «протистояння»;

• «спілкування та взаємодії в ході вирішення професійних цілей і завдань»;

• «стимул для змін, розвитку, але в межах людяності з боку конкурента»;

• «змагання, напруга, певна стресова ситуація, не завжди чесні методи з боку конкурентів»;

• «можливість ефективно реалізовувати свої плани, прагнучи до самореалізації»;

• «спосіб завжди тримати себе в тонусі»;

• «змагання між підрозділами і працівниками з метою найкращого виконання поставлених завдань»;

• «заважає спокійній роботі»;

• «це страждання»;

• «стимул навчатися більше, працювати продуктивніше, бути креативною».

Так, з огляду на отримані результати, можна, вважаємо, виокремити типи сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності:

1) Вимушено-пасивний тип (пасивний суб'єкт), для якого характерним є, здебільшого, сприйняття конкуренції як невід'ємного факту й об'єктивної обставини життя людини, організації, суспільства та її активності на таких рівнях:

- суспільство («боротьба за життя в нелегкому світі», «ознака капіталістичного ладу: людина людині – вовк» та ін.);

- організація («протиборство, яке знищує ефективність спілкування та взаємодії в ході вирішення професійних цілей та завдань», «замість того, щоб конкурувати – краще об'єднатися та досягти більшого», «ненормальні відносини для колективу», «коли в присутності декількох успішних людей хвалять тільки їх, а на мою роботу зовсім не звертають увагу» та ін.);

- особистісний рівень («змагання, напруга, битва амбіцій, боротьба за першість», «витрачання часу, кожен може знайти свою нішу та бути в ній кращим», «головний біль», «страждання», «певна стресова ситуація» та ін.).

У рамках цієї групи слід, на наш погляд, одразу ж відтінити домінування певною мірою негативних аспектів контексту сприйняття конкуренції, що свідчить про не завжди позитивний попередній досвід конкурентної взаємодії, небажаність та, можливо, відсутність або ж недостатню готовність людини до ситуації конкуренції. Зрозуміло, що кожен має право на власне ставлення до будь-якого явища у своєму житті. Однак хочемо привернути увагу саме до цієї категорії опитаних, бо аналіз наших попередніх досліджень

[13; 21] наявності конкуренції в житті особистості в системі освіти та державної служби показав практично 100% її констатацію. Адже таке сприйняття конкуренції може слугувати певною передумовою ігнорування конкуренції та уникання ситуацій конкурентної взаємодії – варіант, до певної міри, один із найпростіших, оскільки практично не вимагає жодних зусиль з боку особистості. Однак він не зовсім реальний, оскільки конкуренція є достатньо глобальним суспільним явищем (Г.Л. Азоєв, 1996; О.В. Данчева, Ю.М. Швалб, 1999; М. Портер, 1993; О.Б. Попова, 2002 та інші), відтак жодна особистість не спроможна заборонити конкуренції існувати в сучасному світі. Тому потрібно, вочевидь, вирішувати проблему психологічної підготовки освітян до ситуації конкурентної взаємодії, здорової конкуренції та пошуку адекватних, конструктивних підходів до задоволення потреб її учасників.

Проаналізуємо наступний тип сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності.

2) Розвивально-активний тип (активний суб'єкт), що характеризується сприйняттям людини як активного суб'єкта конкуренції та її активності на таких рівнях:

- суспільство («конкуренція розвиває економіку», «розвиток, прагнення до досконалості», «стимул для вдосконалення», «рівняння на кращих», «спосіб змагання, так званий драйв, тобто рух у правильному напрямку», «щоб було краще жити» та ін.);

- організація («розумний професійний підхід до підвищення якості освіти», «профдіяльність, у якій успіхів досягає найкращий», «змагання між підрозділами та працівниками з метою найкращого виконання поставлених завдань» та ін.);

- суб'єкт («досягнення успіху в житті», «індивід має прямувати до кращого, розвиватися, не стояти на місці»), («спосіб показати, на що ти здатен», «такий стан, коли успіхи одного суб'єкта провокують іншого на досягнення такого ж або вищого рівня», «можливість проявити себе на всі 100 %, навіть якщо ти сам цього не знаєш», «хто ж, як не я? це постійний рух уперед», «поштовх до самовдосконалення (якщо це тільки здорова конкуренція)», «можливість підвищити свій професійний рівень», «бажання взяти краще від конкурентів», «стимул навчатися більше, працювати продуктивніше, бути креативною», «двигун роботи над собою», «стимул для змін, розвитку, але в межах людяності з боку конкурента» та ін.).

Із приємністю зазначаємо домінування другого типу сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності, що вказує, на наш погляд, на розвивальний фактор конкуренції як можливої основи формування позитивного ставлення до неї, основи для спрямування мотивів її учасників у конструктивне професійне русло. Підтримка в особистості «+» установок щодо конкуренції не як обов'язково ворожої, агресивної боротьби, а як цивілізованої психологічної взаємодії, на нашу думку, може сприяти збереженню фізичного, психічного та духовного здоров'я всіх її учасників, налагодженню конструктивної професійної діяльності персоналу організації та, у результаті, підвищенню конкурентоздатності всієї організації.

Отримані дані також вказують на важливість спеціальної підготовки всіх категорій персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності до ситуації конкуренції та реалізації конструктивних стратегій щодо задоволення власних потреб учасників конкурентної взаємодії, здійснення професійного управління цим процесом в організації.

Висновки

Відповідно до поставлених завдань статті встановлено типологію сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності, а саме вимушено-пасивний та розвивально-активний типи.

Отримані дані слід ураховувати в

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

процесі формування психологічної культури конкуренції у персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності; керівництву організації варто звернути увагу на здійснення професійного управління процесом конкуренції з метою її спрямування на задоволення власних потреб учасників конкурентної взаємодії та підвищення конкурентоздатності всієї організації.

Список використаних джерел

1. *Азоев Г.Л.* Конкуренция: анализ, стратегия и практика / Г.Л. Азоев. – М. : Центр экономики и маркетинга, 1996. – 208 с.

2. *Должанський І.З.* Конкурентоспроможність підприємства / І.З. Должанський, Т.О. Загорна. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.

3. *Карамушка Л.М.* Формування конкурентоздатної управлінської команди на матеріалі діяльності освітніх організацій : монографія / Л.М. Карамушка, О.А. Філь. – К. : Фірма «ІНКОС», 2007. – 268 с.

4. *Кривега Л.Д., Александрова О.С.* Сутність конкуренції та її роль в розвитку суспільства / Л.Д. Кривега, О.С.Александрова // Культурологічний вісник. – Випуск 9. – Запоріжжя, 2002. – С. 64–69.

5. *Митина Л.М.* Психология развития конкурентоспособной личности / Л.М. Митина. – М.; Воронеж, 2003. – 398 с.

6. *Портер М.Э.* Конкуренция / М.Э. Портер. – М.; СПб.; К. : Изд. дом «Вильямс», 2002. – 495 с.

7. Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організацій : тези VI науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (м. Керч, 25–27 червня 2009 р.) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, О.А. Філь. – К. : Інтерлінк, 2009. – 240 с.

8. *Романовська О.О.* Конкурентоздатність і проблема підготовки майбутніх фахівців до діяльності в ринкових умовах / Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків: НТУ «ХПІ», 2009. – №4. – С. 36-43.

9. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народа: отд. главы / А. Смит. – Петрозаводск : Предприятие по торг. и изд. деятельности «Петриком», 1993. – 319 с.

10. *Философова Т.Г.* Конкуренция и конкурентоспособность / Т.Г. Философова, В.А. Быков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 271 с.

11. *Філь О.А.* Технологія розвитку конкурентоздатності персоналу освітньої організації : навч.-метод. посіб. / О.А. Філь. – Біла Церква : КОІППОПК, 2008. – 52 с.

12. *Філь О.А.* Методичний інструментарій для комплексної психологічної діагностики рівня розвитку конкурентоздатності освітніх організацій / Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л.Л. Товажнянського, О.Г. Романовського. – Вип. 27 (31) : у 3-х ч. – Ч. 1. – Харків, НТУ «ХПІ», 2010. – С. 326-335.

13. *Філь О.А.* Психологічний аналіз стратегій конкуренції в сучасних освітніх організаціях // Інноваційна освітня діяльність: регіональні аспекти: тези Міжнародної науково-практичної конференції (14-15 квітня 2011 р., м. Біла Церква) / за наук. ред. В.В. Олійника, Н.І. Клокар, Л.М. Карамушки. В.В. Лапінського. – Біла Церква, 2011. – С. 199-201.

14. *Філь О.А.* Чи необхідна конкуренція майбутнім інженерам-технологам? // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я. Тези доповідей XIX міжнародної науково-практичної конференції (01-03 червня 2011 р., м. Харків), Ч. III / за ред. проф. Л.Л. Товажнянського. – Харків, НТУ «ХПІ», 2011. – С. 330.

15. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 539 с.

16. *Юданов А.Ю.* Конкуренция: теория и практика / А.Ю. Юданов. – М. : Акалис, 1996. – 272 с.

17. Інтернет-ресурс http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/161898

18. Інтернет-ресурс http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RBourujo,lxqg9!Qut qzwlt.o9

19. Інтернет-ресурс http://www.zovem.ru/?event=6094

20. *Fil, A.* Psychological analysis of civil servant' behavioural strategies in situations of competitive interaction // Abstracts of 15-th Congress of the European Association of Work and Organizational Psychology (Maastricht, Nederland, May, 25–28, 2011). – Maastricht, 2011. – P.484.

21. *Fil, A.* The problem of competition in work of organizations of the civil service system // Abstracts of Ukrainian-Polish Workshop: Psychological aspects of innovative changes in organization and organizational development (20-24 October 2010, Kyiv, Ukraine). – Pp. 20-21.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск дев'ятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Яворська Г.О.*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*
Дизайн обкладинки: *Н.В. Титаренко*

Підписано до друку 18.10.2011 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 13,39. Обл.-вид. арк. 12,9. Наклад 300 прим.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано ТОВ «Дорадо Друк»
09000 Київська обл., м. Сквира, вул. Щорса, 7,
тел/факс (044) 456-13-34
www.doradoalliance.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру серії ДК № 2600 від 01.09.2006 р.